

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

Til va adabiyot.uz

«Til va adabiyot – Преподавание языка и литературы – Language and literature teaching» (e-mail:tilvaadabiyotuz@gmail.com) <https://oak.uz/pages/4802>

2024-yil. 14-son

*“BIR BO‘LSAK –
YAGONA XALQMIZ,
BIRLASHSAK – VATANMIZ!”*

*MUSTAQILLIK BAYRAMI
MUBORAK BO‘LSIN!*

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
 НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
 SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

Til va adabiyot.uz

Bosh muharrir

Nargiza BERDIYEVA

Tahrir hay'ati:

Nizomiddin Mahmudov
 Yorqinjon Odilov
 Jabbor Eshonqulov
 Baxtiyor Daniyarov
 Abdurahim Nosirov
 To'liqin Saydaliyev
 Barno Buranova
 Zulxumor Mirzayeva
 Qozoqboy Yo'ldoshev
 Bahodir Jovliyev
 Salima Jumayeva
 Qayum Baymirov
 Manzar Abdulkayrov
 Alijon Safarov
 Madina Nuriddinova
 Latifa Xudayqulova
 Barno Kadirova
 Nargiza Mirzayeva
 Guli Shukurova
 To'maris Butunbayeva
 Okila Turakulova
 Yuldosh Raxmatov
 Ramziddin Abdusatorov
 Feruza Manukyan
 Gulsanam Xolikulova
 Komiljon Qarshiyev
 Svetlana Umirova
 Nigoraxon Ro'zibayeva
 Ra'no Mullaxodjayeva

Axborot hamkorimiz:

Muharrirlar:

Bibimaryam RAHMONOVA
 Shabnam G'ANIYEVA

Sahifalovchi:

Mahliyo ABDUQODIROVA

Tahririyat manzili:

100038, Toshkent shahri
 Matbuotchilar ko'chasi 32-uy.
 Telefon: (98) 121-74-16,
 (71) 233-03-10, (71) 233-03-45,
 (71) 233-03-67.

e-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com

M U N D A R I J A

Dolzarb mavzu

Alimurod Tojiyev. Adabiyotning bosh mavzusi.....3
Дильдархан Хашимова. Использование электронной мультимедийной учебной литературы при обучении русскому языку студентов неязыковых вузов....5
Shakhnoza Mamatova. The impact of foreign languages on the lexical extent of modern uzbek language: borrowed terminology in information and computer technology.....12
Shaxnoza To'rayeva. Ona tili darslarida imlo savodxonligini oshirish usullari....15

Tilshunoslik

Nurbek Ayaqulov, Sunnatillo Shukrulloev. On the terminology of linguocultural conceptology.....19
Nafisa Hamroyeva. Xayrlashuv nutqi aktining kognopragmativ yondashuv asosida tahlili.....22

Adabiyotshunoslik

Nasiba Bozorova. Yunus Emro she'riyatida hur inson obrazi.....25
Saodat Eshpulatova. "Qutadg'u bilig" dostonida ramziy obrazlar tahlili.....29

Ilg'or pedagogik texnologiyalar

Nodir Ramazonov. IRAC usuli va yuridik yozuv.....32
Dildora Raxmonova, Sardor Bahridinov. G'afur G'ulom ijodida tafakkur tadriji: targ'ibotchidan donishmandlikkacha yo'l.....35
Yorqin Djo'rayev. Badiiy asarlarning falsafiy-psixologik tahlili asosida o'quvchilarning o'quv-biluv motivatsiyasini shakllantirish omillari..38
Назокат Абдуллаева. Роль элементов

математической логики в создании цифровых устройств.....41
Индира Наркулова. Использование ChatGPT-4 при изучении русского языка в военных вузах.....43

Tadqiqot

Zarnigor Sohibova. Peyzaj lirikasida daraxt obrazi va yolg'izlik motivi.....48
Shoiraxon Shokirova. Navoiy g'azallarida yor iti tasvirlari yoxud Navoiyyo, ne balo xudnamo emushtuksen?.....51
Nurafshon Oripova. Nazar Eshonqulning "Qultoy" hikoyasi tahlili.....54
Xusnobod Abdiraimova. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limida o'qib tushunish malakasini shakllantirishning nazariy asoslari.....57
Nasim Ochilov. Epik suyet variantlari qiyosida badiiy mahorat masalasi.....60
Dilnavoz Asatullayeva. Buxoro shevalarida fonomorfologik hodisalar talqini.....63
Maxmud Babayarov. O'zbekcha sportga oid matnlarning stilistik tavsifi: determinlashuvi va polisemantizatsiyalashuvi.....66
Madina Muhammadiyeva. Tilshunoslikda frazeologizmlar tadqiqi.....68
Tog'oymurod Bekmurodov. Rus tili va u orqali boshqa tillardan o'zlashgan terminlar.....72
Adolatxon Akramova. Taym-menejment (vaqtni boshqarish)ning tarixiy rivojlanish bosqichlari va ahamiyati.....75
Madina Axmadjanova. Xorij standartlarida grammatik minimum hajmi va mazmuni.....78
Irodahon Raximova. Nutqiy

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi 338/6-sonli qarori bilan Filologiya, Pedagogika hamda Psixologiya fanlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari (PhD, DSc) asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrdir. <https://oak.uz/pages/4802>

kalimalarning o'zbek milliy-madaniy xususiyatlarini ifodalovchi fenomenlarining tarjima masalalari.....	83	Oybek Toshmatov. Utilizing Mobile-Assisted Language Learning for legal english instruction among law students in Uzbekistan.....	119
Nilufar Bultakova. O'zbek va ingliz tillarida nutqiy aktning ayrim xususiyatlari.....	86	Kichik tadqiqot	
Malika Axmadjanova. Xorijiy tilni o'rganishda so'zlarning o'zlashtirilishi bo'yicha amalga oshirilgan psixolingvistik tadqiqotlar.....	88	Zebiniso Toshqulova. Tun va tong ifodasining mifologik talqinlari.....	122
Jamila Yunusova. Shavkat Rahmon she'rlarida fonetik vositalarning badiiy xususiyatlari.....	92	Dilnovoz Xudayberdiyeva. O'qib tushunishga yordam beruvchi zamonaviy strategiyalar.....	124
Dilshodbek Sodiqov. O'zbek milliy-madaniy xususiyatlarini ifodalovchi fenomenlar tarjima masalalari.....	95	Farangiz Qosimjonova. O'zbek tilshunosligida iboralarga ilmiy-nazariy yondashuvlar.....	125
Farangiz Tursunova. Tuyg'ular nazariyasi va semiotikasi nuqtayi nazaridan yuz ifodasining kategorik emotsional vaziyati.....	98	Feruza Maxanova. Sinonimlarning lingvopoetik xususiyatlari.....	128
Shoxida Nazarova. XXI asr nemis adabiyotida bilvosita nutqning ifodalanishi.....	100	Shoira Islomova. Sheva frazeologizmlarining morfemik-sintaktik xususiyatlari.....	130
Dildora Sharipova. "Ma'naviyat" umumiy semali okkazonal birliklar sinonimiyasi.....	103	Laylo To' ychiyeva. Xona va qal'a xronotopi. Tipologiya va o'ziga xoslik.....	132
Raxima Odilova. Realistik hikoyalarda bola obrazi..	106	Madina Sa'dullayeva. "Muhabbat" konseptining pretsedent nomlar orqali ifodalanishi.....	134
Mohigul Ergasheva. Begali Qosimovning Fitrat haqidagi tadqiqotlari.....	109	O'g'iloy Karimova. Boltaboy Bekmetov Xorazm ohanglari.....	135
Muyassar Baxriddinova. Yuridik matbuot xususiyatlarini tadqiq etish muammolari.....	111	Gulsanam Qayumova. Xayriddin Sultonovning "Haqiqatchi" hikoyasida ijtimoiy muhit tasviri.....	137
Guлижахон Абдубаннонова. Иллюзорность как поливариативность реальности в малой прозе виктора пелевина.....	113	Nodirbek Ahmedov. Xitoy tili grammatikasi: o'ziga xosliklari va asosiy xususiyatlari.....	138
Mahbuba Rasulova. The essence of teaching legal writing to law students.....	116	Хасанхужа Хамидуллаев, Ирода Турамуратова. Гипотеза питреса и языковая пластичность: как родной язык влияет на освоение иностранного языка?.....	140
		Милена Султанова. Сатира Радищева – зеркало русской действительности.....	143

Alimurod TOJIYEV,
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti mustaqil izlanuvchisi

ADABIYOTNING BOSH MAVZUSI

Annotatsiya: ushbu maqolada XX asrda jahon adiblari tomonidan yozilgan va betakror hodisa sifatida tan olingan ayrim hikoyalar tahlilga tortiladi. Ushbu asarlarning g'oyaviy, uslubiy va kompozitsion jihatlarini o'rganiladi. Bir davrda ammo turli muhitda yashagan yozuvchilarning davr voqeligi, jamiyat va inson, qadriyatlarga bo'lgan munosabati va ular bilan o'zbek yozuvchilari uslubi orasidagi mushtaraklik, uyg'un jihatlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: hikoya, uslub, g'oya, shakl, mazmun, syujet, estetik tamoyil, adabiy oqim, epos, psixoanalitika, metodologiya, sintez.

Аннотация: в статье анализируются некоторые рассказы зарубежных писателей, воспринятые в мировой литературе XX века как событие. Анализируются их идейные, стилистические и композиционные аспекты. Рассматривается отношение авторов, творивших в одной эпохе, но в разной писательской среде, к событиям того времени, взаимоотношениям человека и общества, а также к жизненным ценностям, сопоставляются стилистические особенности этих рассказов со стилистической манерой узбекских писателей.

Ключевые слова: рассказ, стиль, идея, форма, содержание, сюжет, эстетический принцип, литературное течение, эпос, психоаналитика, методология, синтез.

Annotation: this article analyzes several outstanding stories by great writers of the twentieth century. The author researches ideological, stylistic and compositional aspects of these works. The attitude of contemporary writers who lived in different environments to the events of time, society, an individual person and values and the similarity of their writing style with Uzbek authors is explored.

Key words: story, style, idea, form, meaning, plot, aesthetic trend, literary direction, epic, psycho analytics, methodology, synthesis.

Badiiy adabiyot har doim inson atalmish sirlari hilqatning botini va zohiriga tegishli bo'lgan haqiqatlarni topishga intiladi. Bu borada jahon adabiyotida olamshumul badiiy kashfiyotlar yaratilgani ma'lum. Shunday itilishlarning cho'qqiga chiqqan davri, shubhasiz, XX asrdir. Bu yangi davr yuzaga keltirgan tasavvur va dunyoqarashdagi yangilanishlar mohiyatini anglash, hayotni turli rakurslarda kuzatish, inson ruhiyatida kechayotgan jarayonlarni umumlashtirish, uning ong osti va ong usti jarayonlarini psixoanalitik yechimini topish, badiiyat mantig'iga solish ijodkorlar oldiga ulkan vazifalarni qo'ydi. Shunga monand holda fanning metodologiyasi, baholash tamoyillari ham o'zgardi. Turli konsepsiyalar, adabiy-ilmiy oqimlar, nazariyalar, axloqiy-estetik tamoyillar fanning keng va chuqur ildiz otishiga zamin yaratdi.

Yaqinda nashr etilgan "Bir kunlik qo'nalga" nomli hikoyalar to'plamida o'tgan asr tafakkuri va badiiy qiyofasini o'zida aks ettirgan jahon yozuvchilarining shaklan turli hajmda, usluban bir-biridan tubdan farq qiluvchi nodir hikoyalari o'rin olgan. Mazkur asarlarning mundarijasi, shakl va mazmuni, g'oya va tabiatiga, uslubiga e'tibor bersangiz, ular ma'lum bir milliy zamin, muayyan bir xalqning azaliy qadriyatlari va axloqiy-estetik an'analari bag'ridan unib chiqib, umumbashariyat tafakkuri xazinasini boyitganining guvohi bo'lasiz. Ayniqsa, Mixail Sholoxovning "Xol", Yasunari Kavabataning "Anor", Nodar Dumbadzening "Hellados", Umar Sayfiddinning "Elchi", J. Joysning

"Evelin" hikoyalaridagi qahramonlarning xarakteri, turmush tarzi, psixologiyasi, urf-odatlariga sadoqati negizida insonni ulug'lashdek muqaddas va yuksak g'oyaviy niyat yaqqol ko'rinib turadi.

"Hikoya janri barcha adabiy janrlarning sinkretik shakli sifatida lirika, drama hamda eposga xos elementlarni sintez qilish bilan birga, yuzaki qaraganda noadabiy, ammo mohiyat e'tibori bilan umuminsoniy, demakki, adabiy, falsafiy, ilohiy elementlarga boy ekanligi bilan ham ahamiyatlidir", – deydi to'plamga so'zboshi yozgan adabiyotshunos U. Jo'raqulov.

Darhaqiqat, ushbu to'plamdagi hikoyalarni o'qir ekansiz, turli adabiy janrlarning qorishiq shakli yuzaga kelganiga guvoh bo'lasiz. Ryunoske Akutagavaning "O'rgimchak ipi", Lu Sinning "Telba xayollar", Uilyam Folknerning "Qora musiqa" hikoyalarida turli diniy tushuncha va tamoyillar, irrealistik-taxayyuliy qarashlar, real va virtual olam voqealari qorishiq aks ettirilgan lavhalarini o'qiyasiz.

To'plamdagi kuchli o'qildizga ega bo'lgan, ayol qalbining irodasi, sadoqati yuksak badiiy talqin qilingan hikoyalardan biri Stefan Svaygning "Notanish ayol maktubi" nomli hikoyasidir. Mazkur hikoya o'zining uslubi, shakliy-kompozitsion jihatlarini bilan o'zbek yozuvchisi Nazar Eshonqulning "Momoqo'shiq", Zulfiya Qurolboy qizining "Ayol" hikoyalari yodga soladi.

Ushbu hikoyada hayotning shafqatsizligi, ayolning buyuk jasorati kuchli mahorat bilan aks ettirilgan. Asar qahramoni bo'lgan yoshgina qizaloq bir jurnalistni yaxshi

ko'rib qoladi. Mashuqa butun umri davomida mana shu ishqni ko'ksida asrab-avaylab, sabri, matonati, bor kuchini sevgilisining osoyishta hayoti uchun qurbon qiladi. Ayol pokiza muhabbatni dunyodagi barcha ezgu ideallardan muqaddasroq ne'mat sifatida e'zozlab, butun hayotini iztirob, g'am-g'ussa, hijron azobida umr o'tkazsa-da, buyuk sevgiga xiyonat qilmaydi. Asar g'oyasi, syujet ko'lami va qalb dramasi, voqeaning mantig'i, ichki konfliktlar, chuqur psixologizmi bilan roman janriga xos bo'lgan badiiy xususiyatlarni bir qadar o'zida jamlangan.

"Psixoanalizda badiiy ijod inson psixikasidagi qandaydir ongsiz, ongosti jarayonlaridan olingan impuls, inersiyaning ramziy mahsuli sifatida qaraladi. Psixoanaliz adabiyot tarixida bir qator syujet sxemalarini ajratib ko'rsatadiki, bunda muallif muayyan darajada qahramon dunyosiga ko'chgan bo'ladi va u muallif o'zining ongosti istaklarini va axloqiy mezonlar bilan tragik to'qnashuvlarini tasvirlaydi".

Ernest Xemingueyning "Frensis Makomberning omonat baxti" hikoyasi ham hayotni keng qamrovda tasvirlash, inson qalbidagi g'alayonlar, evrilish-u shiddatlar, qalbdagi dramatik manzaralarning quyma tasviri, teran tahlili bilan ancha-muncha qissalardan yuksakroqda turadi.

Jubron Xalilning "Bo'ronda qolgan qush" hikoyasi qahramoni Yusuf al-Faxriy o'zi yashab turgan jamiyatdagi ijtimoiy muhitning norasoligidan bezib, shahar chetidagi g'ordan makon topadi. Qahramon bu yerda o'zini qalban va ruhan poklash, ruhiyatidagi xiyonat kurtaklarini mahv etish maqsadida kishilik olamini tark etadi. Bu obraz islom tafakkuri va tasavvuf ta'limotini o'zida jamlagan, sharqda mavjud bo'lgan turli irfoniy tariqatlar chashmasidan qalbi nur emgan

zohid timsolini eslatadi. Ammo al-Faxriy bugungi kunning odami, insoniyat qalbining ma'naviy dardlarini his qilgan va uni tuzatishga urinayotgan qahramon. U odamzod bugun ulug' kashfiyot deb ko'kragiga urayotgan yutuqlar mohiyatini boshqacha talqin qiladi, bu hodisalardan nafratlanadi. "– Ha, bu odamlarning taraqqiyot deganlari nayrangdan boshqa narsa emas. Ixtirolar va kashfiyotlar zerikish, dangasalikdan kelib chiqqan aql o'yinlaridir. Tog'larni, vodiylarni tekislab, yo'llarni yaqin qilish, dengizlar va tog'larni o'zgartirish – juda katta muvaffaqiyat emas, bular odamning ruhini yuksaltirmaydi, ko'zni va ko'ngilni quvontirmaydi. Odamlar turli fanlar va hunarlarni bilib, hayot sirlarini ochyapmiz, deya yanglishadilar. Bu kashfiyotlari o'zlari uchun bir kuni kelib qafasga aylanishini bilmaydilar. Yer yuzidagi barcha orzu, havas, urinishlardan odamzod ruhiga naf yo'q, odamzod yuksak e'tiqodga ixlos qo'ysa, dard cheksa, intilsa, arziydi...". Bu fikrlarni o'qigan kitobxon dastlab muallifni hayotdagi yangilanish, taraqqiyot tarovatini his qilmay, ko'r-ko'rona inkor qilishda ayblaydi. Ammo masalaning ildiz-ildiziga chuqurroq razm solinsa, mohiyat oydinlashadi. Tanganing ikkinchi tomoni ham ko'zga tashlanib qoladi. Bunga birgina misol keltirsak. Allaqachon zamonamizga tezkor axborot manbai – internet tizimi kirib keldi, bu tizim qanchalar ko'p tarmoqli va samarali bo'lmasin, bir tarafdin inson ruhini muvozanatdan chiqaradigan, qalbini dag'allashtiradigan fahsh, beparda sahnalari, kuchli mafkuraviy kurashlar avj olib borayotgan hozirgi davrda turli g'arazli g'oyalar va milliy manfaatlarni ko'zlaydigan badiiy filmlar, reklama roliklari hamda tajovuzkor saytlari bilan butun dunyo yoshlari tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan, ularning san'at, ma'naviyat va adabiyotga bo'lgan mehrini tortib olayotgan yovuz

kuchga aylanayotganini eslatish lozim. Masalaga shu nuqtai nazardan yondashadigan bo'lsak, Yusuf al-Faxriy qisman bo'lsa ham haq. U butun dunyoda yuz berayotgan yutuq va muvaffaqiyatlar dunyoning axloqiy tartibotiga daxl qilmasligi, inson qalbi butunligiga raxna solmasligiga chaqirayotgan komil inson sifatida gavlanadi. Qahramon uchun barcha taraqqiyotning ibtidosi – insonning o'zini anglash uchun qadam tashlagan kunidan boshlanadi. U odamzodni qutqaruvchi najot nimadaligi to'g'risida berilgan savolga: "Odamzod ko'nglining uyg'onishi. Astoydil ma'naviy uyg'onish esa tahsinga loyiqdir. O'ylamay yashayotgan odam qalbining qorong'uligi ezgu fikr bilan yorishuvi, nurlarga cho'milgan, kuy-navolarga ko'milgan ruhning uyg'onishi zarur.

Adabiyotning g'oyaviyligi masalasiga turlicha yondashiladi.

Adabiyotning g'oyaviyligini oqlovchilar ham, o'ni butunlay qoralovchilar ham bor.

Umuman esa, adabiyotning g'oyaviyligiga bu tarzda ta'rif beriladi: «tasvirlanayotgan narsa yoki voqeaga ijodkorning munosabati, uning hayotga va insonga bo'lgan ideali».

Bu uygʻonish yer bilan cheksiz osmonni birlashtiruvchi nur ustunining tiklanishiga oʻxshaydi...”, – deya javob beradi. Mazkur hikoya ham unda koʻzlangan gʻoya va mazmuniy jihatlari, uslubi bilan Usmon Azimning “Ishxonadagi koʻrgazma”, Nazar Eshonqulning “Bahovuddinining iti” kabi hikoyalarini yodga soladi.

Aslida adabiyotning eng katta mavzusi inson. Turli mafkuraviy kurashlar, qahramonlar hayotini faqat sotsiologik aspektida oʻrganish, talqin qilish, yoxud biror tarixiy, ijtimoiy voqelik munosabati bilan xarakterlar yaratish adabiyotni joʻn va sayozlashib qolishiga xizmat qiladi. Barcha fan sohalari uchun inson qalbi va uning sirli va murakkab ruhiyatidan boshqa muammoli hodisa yoʻq. Inson hamisha har qanday talqinga, uslub va ifodaga manba boʻlib kelgan va bundan keyin ham shu tarzda davom etadi.

XX asr hikoyachiligining oʻziga xos jihatlardan biri shundaki, unda insonshunoslik, uning qalbidagi tuygʻularni tasvirlash bosh maqsadga aylandi, ijtimoiy hayotdagi biror voqelik yoxud taqdirlar bayoni badiiy toʻqima, yaʼni biz koʻnikkan tugun-yechim binar oppozitsiyasida emas, balki qahramonning unga munosabati tarzida qalamga olinadi. “Alhol, badiiy qahramon muallif yaratgan xarakter emas, balki oʻzini oʻzi “ixtiro” qilgan (shartli asosda, albatta) oʻz tasavvurlari, ong oqimi asosida vujud topgan personajga aylanadi. Endi kitobxon qahramon bilan emas, balki

uning “tafakkuri” bilan muloqotga kirishadigan, uning tafakkur jarayoni bilan bahslashadigan boʻldi ”.

Ushbu kitobning yuksak badiiy saviyasi, mazmun va mundarijasiga ijobiy baho berish bahonasida, bir-ikki mulohazalarimiz bilan oʻrtoqlashishni joiz deb bildik.

Toʻgʻri, vaqt yoki matbaa xarajatlari ushbu kitobning hajmini koʻpaytirishga yetarli imkoniyat bermagandir, ammo dunyo adabiyotining dargʻalari sifatida umuminsoniyat tomonidan asarlari yuksak baholangan A.Chexov, R.Tagor, F.Kafka, A. Kamyu, M. Bulgakov, J. Sartr, Ch.Aytmatov, L.Borxes, X.Murakami singari betakror uslubga ega yozuvchilarning sara hikoyalari kitob mundarijasidan oʻrin olganda hamda ularning yoʻli haqida qisqa boʻlsa ham maʼlumot berilganda, oʻquvchilarning jahon adabiyoti taraqqiyoti haqidagi taassurotlari ufqi yanada kengaygan boʻlardir. Qolaversa, oʻzbek oʻquvchilariga yaxshigina tanish boʻlgan Paulo Koelo, Oʻrxon Pamuq, Umberto Eko, Milorad Pavich, Patrik Zyuskind kabi hozirgi jahon adabiyoti rivojiga katta hissa qoʻshayotgan adiblar ijodiga eʼtibor qaratilsa, avval turli nashrlarda chop etilgan tayyor hikoyalar bilan cheklanmay, yangi asarlar tarjima qilinib, oʻquvchilar eʼtiboriga havola etilsa nur ustiga aʼlo nur boʻlar edi.

Zero, bugun “Bir kunlik qoʻnalgʻa” dan boshlangan xayrli qadamlar boshqa janrlarda ham yaratilgan nodir va bebaho asarlarning koʻplab tarjima qilinishi va chop etilishiga yoʻl ochib beradi deb yaxshi niyat qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bir kunlik qoʻnalgʻa. Hikoyalar. – T.: Oʻzbekiston, 2018.
2. Joʻraev T. Ong oqimi. Modern. Fargʻona nashriyoti, 2009.
3. Karim B. Ruhiyat alifbosi. – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2018.
4. Eshonqul N. Mendan mengacha. – T.: Akadernashr. 2014.

Дильдархан ХАШИМОВА,
профессор кафедры Узбекского языка и литературы
Ташкентского государственного юридического университета,
доктор педагогических наук,
E-mail: D.xashimova@tsul.uz

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ МУЛЬТИМЕДИЙНОЙ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

Аннотация: в данной статье речь идет об использовании электронной литературы при раскрытии значения русских исторических реалий. Также речь идет о беспереводном методе семантизации, который включают в себя: демонстрацию предметов, жестов, действий, картин, рисунков, диапозитивов, слайдов и раскрытие значений реалий на русском языке, для чего могут использоваться определения – описания значения нового слова уже известными словами.

Ключевые слова: *реалия, лакуна, семантизация, наглядность, толкование, комментарий, этнокультуроведение, национальная культура, сопоставление сходных явлений, факты русской истории и культуры, пассивный минимум, образ-посредник.*

Annotation: this article is about the use of electronic literature in revealing the meaning of Russian historical realities. We are also talking about a non-translation method of semantization, which includes: demonstration of objects, gestures, actions, paintings, drawings, transparencies, slides and disclosure of the meanings of realities in

Russian, for which definitions can be used - descriptions of the meaning of a new word in already known words.

Key words: *reality, lacuna, semantization, clarity, interpretation, commentary, ethnocultural studies, national culture, comparison of similar phenomena, facts of Russian history and culture, passive minimum, intermediary image.*

Annotatsiya: ushbu maqolada tarixiy realialarni o'rgatishda elektron adabiyotdan foydalanish haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, rus tilidagi yangi so'zlarni ma'nosini tanish so'zlar bilan ta'riflash uchun so'zning semantikasini tarjimadan foydalanmagan holda yoritish metodi, ya'ni predmetni, qo'l harakatlari, rasmlar, diapozitiv va slaydlarni namoyish etish haqida gapiriladi.

Kalit so'zlar: *realiya, lakuna, semantizatsiya, ko'rgazma quroli, so'zning ma'nosini tushuntirish, izoh, etnomadaniyatshunoslik, milliy madaniyat, o'xshash hodisalarni taqqoslash, rus tarixi va madaniyati faktlari, passiv minimum, o'rtadagi obraz.*

Изучив труды ученых и методистов по инновационным процессам (М. М. Поташник, В. Г. Афанасьева, А. И. Пригожин, О. Г. Хомерики, А. В. Лоренсов, Т. И. Шамова, М. В. Кларин, В. И. Загвязинский и др.) по использованию электронно-вычислительной техники в учебном процессе и по проблемам компьютеризации обучения и дистанционном образовании (Н. Б. Бальцук, М. М. Буняев, В. Л. Матросов, А. В. Батаршев, И. И. Мархель, Ю. О. Овакимян, Е. И. Машбиц, В. В. Рубцов, В. К. Мульзаров, А. А. Гречихин, В. Б. Ясинский, М. А. Арипов, В. Н. Агеев и др.) мы создали электронное мультимедийное учебное пособие, которое основано на теории поэтапного формирования умственных действий (П. Я. Гальперин, Н. Ф. Талызина).

Цель электронного учебного пособия – совершенствование речевых навыков и умений в рамках учебно-профессиональной сферы с учетом реального уровня языковых знаний и коммуникативных умений студентов групп с узбекским языком обучения; воспитание гражданской позиции и правовой культуры, нравственно-правовой ответственности за свои поступки, чувства причастности к мировому правовому сообществу, формирование навыков аргументированного участия в беседе и дискуссии.

Мы считаем возможным выделить три основных жанра, претендующих на титул «мультимедийных учебников»: мультимедийные обучающие игры, мультимедийные энциклопедии, мультимедийные обучающие программы.

Наше электронное мультимедийное учебное пособие можно отнести к жанру мультимедийной обучающей программы, которая представлена в виде синтеза учебной книги, видеоклипа, образительного искусства, актерского мастерства, режиссуры, педагогического и методического опыта, преобразованных в конечный продукт – виртуальную коммуникативно обучающую среду.

При создании электронного учебного пособия мы руководствовались следующим определением и характеристикой: «электронное учебное пособие – это электронное издание, частично или полностью заменяющее, или дополняющее учебник и официально утвержденное в качестве данного вида издания. Он

включает в себя гипертекст (текст, представленный в электронной форме и снабженный разветвленной системой связей, позволяющей мгновенно переходить от одного его фрагмента к другому); интеллектуальное ядро (специальный комплекс программ, реализующих операции в численной и символьной формах), компьютерное объяснение (объяснение, использующее наглядность, индуктивные умозаключения и формирование понятий путем ответов на вопросы типа «да» и «нет»), компьютерное решение (решение таким методом, который без компьютера не применяется), визуализацию (представление в наглядной форме с помощью рисунков, графиков и анимации)» [2].

В нашем электронном мультимедийном учебном пособии использованы следующие возможности мультимедиа:

- видеоклипы (изображение + цвет + звук + анимация);
- мультфильмы (простой, озвученный);
- озвученное видео (лингвострановедческое комментирование реалий:

наглядность + цвет + звук + движение), обращения-выступления диктора к преподавателям и студентам, пояснение лакун и т.д.

Восприятие нового учебного материала в электронном учебном пособии идет через активизацию не только зрения (например, контекстуальная наглядность стихотворения М. Ю. Лермонтова «Бородино», цвет и фон-поле битвы Бородино, видео-диктор, читающий стихотворение, анимация – при изучении жизни и творчества А. С. Пушкина мультфильм «Поп и Балда»), но и слуха – голос диктора, читающего контекст, музыкальное и шумовое оформление (например, в мультфильме «Поп и Балда»), что позволило создать определенный, можно даже сказать заданный, эмоциональный фон, который повысил эффективность усвоения предъявляемого материала. Кроме того, мы использовали разветвленную структуру гиперссылок на определения и пояснения, которая облегчила получение пояснений, определений, дополнительной информации по ходу ознакомления с учебным материалом и при этом возможность вернуться к основному тексту;

– систему управления структурой, где преподаватель может задать наиболее приемлемую, по его мнению, форму и последовательность представления материала, что позволяет использовать один и тот же учебный материал для разной аудитории, для различных видов учебной деятельности или просто как справочную систему.

Кроме того, в пособии есть интегрированная электронная (мультимедийная) система контроля знаний, с помощью которой осуществляется контроль за мгновенным результатом в виде готовой оценки за выполненное задание.

Чтобы понять структуру нашего электронного учебника, перечислим его главные особенности:

- возможность простого и удобного строения;
- развитый поисковый механизм в пределах электронного учебного пособия;
- возможность встроенного автоматизированного контроля уровня знаний студента;
- возможность адаптации изучаемого материала к уровню знаний обучаемого, следствием чего является существенный рост уровня мотивации обучаемого;
- возможность включения в состав нашего электронного учебного пособия фрагментов видеофильмов или мультфильмов для иллюстрации определенных положений учебного материала;
- включение в состав электронного учебного пособия интерактивных фрагментов для обеспечения оперативного диалога с обучаемым на естественном языке;
- полномасштабное мультимедийное оформление электронного учебного пособия.

Итак, в наше электронное учебное пособие включен следующий материал:

- а) озвученный объяснительно-информационный (тексты, посвященные жизни и творчеству изучаемого писателя, тексты художественных произведений);
- б) объяснительно-иллюстративный (объяснение, толкование лакун с синхронной демонстрацией предмета, картины: изображение + звук + цвет + движение);
- в) лингвострановедческое комментирование реалий (контекстная и изобразительная наглядность);
- г) мультимедийный материал по произведениям классиков (изображение + цвет + звук + анимация);
- д) обучающие и контролирующие тесты на основе вышеизложенного материала.

Таким образом, студент просматривает не непрерывно излагаемый материал, а отдельные экранные фрагменты, дискретно следующие друг за другом. Изучив содержание того или иного экрана, студент нажимает кнопку «следующий», и получает следующий фрагмент материала. Если он понимает, что не всё освоил или запомнил из предыдущего кадра, то нажимает расположенную рядом с первой кнопку

«предыдущий» и возвращается на один шаг.

Данное электронное учебное пособие создано средствами мультимедиа (в классификацию комплексного критерия включают традиционные алгоритмические языки; инструментальные средства общего назначения, гипертекстовые и гипермедиа средства), а это означает, что в нем есть несколько способов подачи информации: текст, неподвижные изображения (рисунки и фотографии), движущиеся изображения (мультипликация и видео) и звук (звуковое и шумовое оформление).

Всё это представляет собой интерактивный продукт. Кроме того, в пособии есть аудиоинформация: речь, музыка и звуковые эффекты, а также видеоинформация – графика и фото.

Графика включает в себя рисунки, символы, картины, а фото – фотографии и сканированные изображения.

Что касается теоретической части мультимедийного учебного пособия, то это означает, что весь материал пособия разбит на блоки, то есть разделы и главы. Общее меню разделов вызывается с главной страницы. Вход в каждый конкретный раздел возможен только из этого меню. Разделы (главы) мы назвали темами. Каждая тема имеет сведения о жизни и творчестве поэта (писателя), тексты художественных произведений, лингвострановедческие комментарии, видеоклипы по произведениям классиков, наглядность в виде графических изображений и фото.

В процессе изучения программного материала студент имеет возможность получить текущую справочную информацию. Для этого в нашем пособии имеется раздел Справочник, где студент при помощи видео может найти комментирование, толкование, наглядность интересующих его слов и словосочетаний.

Электронное мультимедийное учебное пособие было подготовлено к эксплуатации: написан технический паспорт, инструкция по эксплуатации, разработано его методическое содержание и произведена регистрация в Государственном Патентном Ведомстве под № DqU 00849.

Современное образование требует создания такой электронной литературы, наличие которой обеспечит одну и ту же компьютерную среду для учащихся и преподавателей в аудитории и дома. Это означает, что для успешной реформы современного образования необходимо сделать новые источники информации (в том числе и электронные мультимедийные учебные пособия) одинаково доступные для всех.

Очевидно, с появлением и совершенствованием различных электронных изданий должны принципиально измениться учебные программы и планы лекций и практических занятий, а также роль преподавателя в учебном процессе.

На наш взгляд, успешная компьютеризация зависит не от количества компьютеров, а от качества средств обучения и методического обеспечения их использования (здесь уместно вспомнить термин «внедрение»).

Вышесказанное вовсе не означает, что преподавателей надо немедленно посадить за компьютеры, а занятия перенести в компьютерные классы. Это не только невозможно, но, как считают специалисты, и вредно для здоровья.

Разработанное нами электронное учебное пособие «Поэты и писатели русской литературы XIX века» адресовано учащимся средней школы с узбекским языком обучения, учащимся узбекских групп лицеев и колледжей, студентам неязыковых факультетов с узбекским языком обучения высших учебных заведений.

Пособие ставит целью дать учащимся и студентам круг знаний о важнейшем периоде развития русской литературы, представленном в творчестве таких русских поэтов и писателей, как А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов и И. С. Тургенев.

В целях облегчения усвоения обучаемыми данного материала, увеличения объема чтения текста в определенный отрезок времени автор стремился оптимально объяснять в каждом тексте новый для учащихся словарный материал. После каждого текста дается разъяснение лагун, т.е. лингвострановедческой лексики, которая играет немаловажную роль в раскрытии идейно-тематического содержания материала и позволяет воспринять и воспроизвести главное в нем.

В настоящее время разработаны три программы, являющиеся компонентами электронного учебного пособия; в дальнейшем нами планируется разработать следующие программы, посвященные жизни и творчеству русских писателей, которые войдут в электронное учебное пособие. Эти обучающие программы активно включают учащихся и студентов в учебный процесс, помогают преодолевать языковой барьер, усиливают внутреннюю обратную связь при обучении.

Общаясь с машиной, учащиеся на более продолжительное время концентрируют свое внимание и легче воспринимают и осмысливают учебный материал.

В методической организации обратной связи при сопровождающем контроле кроются резервы восстановления коммуникативных умений. С помощью целенаправленных действий достигается высокая степень выработки лексических навыков.

В целом, введение в учебный процесс лингвострановедческого материала способствует повышению эмоционального уровня процесса обучения, усиливает мотивацию изучения русского языка, что в итоге углубляет интерес к вопросам культуры и исто-

рии страны изучаемого языка.

В электронном учебном пособии учтены лингвокультурологические особенности учебного процесса в узбекской аудитории, что получило свое отражение как в содержании материала, заключенного в учебном пособии, так и в подробно разработанной системе усвоения учащимися и студентами ключевых знаний.

Рассмотрим общедидактические принципы обучения, которые стали основой составления электронного мультимедийного учебного пособия «Поэты и писатели русской литературы XIX века» как компонента новейшей технологии в условиях интерактивного обучения.

Коммуникативный принцип обучения сочетается в процессе преподавания с другими общедидактическими принципами – сознательности, последовательности, систематичности, научности, индивидуального подхода к учащимся, воспитывающего и развивающего обучения и лингводидактическим принципом учета родного языка.

Принцип коммуникативности как категория методики (В. Г. Костомаров, А. А. Леонтьев, Ю. С. Степанов, Е. И. Пассов) предполагает:

- личностно-деятельностный подход к изучению второго языка;
- формирование потребности говорить на данном языке как первопричины этой деятельности, обуславливающей речемыслительную активность учащихся;
- развитие у обучаемых конкретных коммуникативных навыков и умений, необходимых для адекватного восприятия и создания на русском языке текстов разных жанров, типов, объемов, стилистической тональности, в которых учащиеся заинтересованы;
- индивидуализацию и дифференциацию в обучении как одно из главных средств создания мотивации;
- функциональность как основу отбора и организации речевых средств, овладения грамматической стороной речи и лексическими единицами;
- ситуативность: признание ситуации как единицы организации процесса обучения иноязычному общению;
- обеспечение постоянной новизны содержания материала, условий, приемов, форм организации учебного процесса как основу поддержания интереса к учению;
- формирование навыков самостоятельного добывания знаний, овладение опытом творческой деятельности;
- значительное повышение удельного веса коллективных форм работы в учебном процессе, способствующих перестройке мотивационных ориентации и созданию оптимальной структуры ориен-

тации.

За основу мы взяли принцип коммуникативности, который предоставляет широкие возможности для овладения языковым материалом как средством общения. Важно, что этот принцип позволяет соединить в процессе обучения основные задачи: лингвистические и коммуникативные. Практический опыт работы с мультимедийным учебным пособием показывает, что на разных этапах обучения уточнение, корректировка и углубление знаний языкового материала могут осуществляться наиболее эффективно в процессе самостоятельной работы по русскому языку с помощью ЭВМ, способствующей активизации познавательной деятельности студентов, формированию творческой личности, способной к самообразованию на основе приобретенных навыков.

Указанный фактор стал определяющим для всей дидактической системы работы с использованием электронного учебного пособия, призванной обеспечить предметно-тематическое и коммуникативно – направленное содержание процесса обучения языку. Дело в том, что компьютер выступает соучастником, партнером в процессе общения студента с ним. Соучастие в общении требует от машины вживания в ту роль, которая обеспечивает ему речевое партнерство. Наше электронное учебное пособие вызывает весьма ценную с методической точки зрения ценную реакцию: пробуждает интерес. Оно развивает творческую активность, которая, в свою очередь, способствует формированию речевых навыков и умений обучаемых, поскольку в основе нашего материала лежат специфические потребности обучающихся – коммуникативные, познавательные и эстетические. Кроме того, электронное учебное пособие основывается и на таких общедидактических принципах, о которых говорилось выше, как сознательность, наглядность, научность, доступность, прочность и активность. Коммуникативный принцип обучения реализуется в электронном мультимедийном учебном пособии благодаря представлению учебного материала, включению в программу специальных элементов, а также благодаря особой организации общения с компьютером и обратной связи, имитирующих реальное общение с носителем языка. Овладению навыками активного речевого общения способствуют также использование текстов, поскольку текст является основой обучения.

Виды работы на основе текста и в связи с ним помогают преодолеть барьер между аудиторной и реальной ситуацией общения, облегчают переход к условиям реальной коммуникации. Использование фрагментов видео ускоряет процесс постановки и корректировки русского произношения: происходит комплексное и наглядное предъявление учебного материала и формируются навыки самоконтроля фонетико-интонационного оформления речи. Раз-

витие слухо-произносительных навыков осуществляется на основе целого связного текста или его фрагментов.

Здесь следует сказать о взаимообусловленности принципа коммуникативности с развитием познавательно-ценностного направления нашего учебного пособия. Постановка и совершенствование учебных умений развивается параллельно с формированием и расширением общекультурного кругозора учащихся и студентов узбекских групп, благодаря чему интенсивно развиваются память, логику и мышление, чувства и эмоции.

Тем самым материал учебного пособия поддерживает и усиливает интерес учащихся и студентов национальных групп к стране изучаемого языка, что в свою очередь способствует реализации принципов связи обучения с жизнью и развития познавательной активности учащихся.

В нашем случае студент рассматривается как «субъект межкультурной коммуникации», а электронное учебное пособие посредством компьютера выступает как «ретранслятор» русской культуры, пропагандирующий национально-культурные, исторические, художественно-эстетические факты русской действительности. В пособии дан культурно-маркированный материал-лакуны. Это – важный фактор воспитания, так как он ориентирует на диалог культур в разных формах социальной активности обучающихся. Узбекские учащиеся, будучи носителями узбекского языка и узбекской культуры, должны постичь духовные ценности мировой культуры.

Студенты, осознавая, что они являются представителями иной культуры, вступая в процесс обучения и взаимодействия с партнером – пособием, знакомятся со спецификой иного видения картины мира, этикой, традициями и духовными ценностями русского народа. Другими словами, в электронном пособии учтен и дидактический принцип диалога культур, который предполагает «формирование у обучаемых конкретных культуроведческих представлений о стране изучаемого языка.

В электронном учебном пособии предусмотрен также принципа психологической активности учащихся (сенсорной, эмоциональной, интеллектуальной и моторной).

В пособии при реализации ситуативно-тематического принципа мы исходили из закономерностей социологического и психологического характера учебного процесса. Поэтому главное внимание было обращено на: 1) развитие у учащихся и студентов мышления на изучаемом языке; 2) активизации у учащихся и студентов ассоциативной памяти; 3) необходимость отработки навыков речевой деятельности; 4) осознанность вводимого языкового материала.

Мы акцентировали внимание и на 5) специфич-

ность учебно-опорного текста в воспроизведении характерного (особо примечательного, жизненно показательного) фрагмента языковой картины мира и на его лингвопрагматическую отточенность, совершенство, образность.

Например, при объяснении лакун, встречающихся в тексте художественного произведения, мы пользовались этимологическими и этноконнотативными справками при объяснении, используя при этом средства мультимедиа: – видео (изображение + звук + цвет + анимация). Например, в разделе «Лакуны»: «Быт дворянства», автор выступает в роли объясняющего, разъясняет, наглядно показывает определенную лакуну.

При толковании лакун, где использован мультимедийный материал (изображение + звук + цвет + анимация), естественно, учтен принцип сознательности (происходит произвольное и произвольное запоминание), что способствует творческой речемыслительной активности обучающихся в процессе усвоения знаний, умений и навыков.

Говоря о принципе наглядности, следует сказать, что в электронном учебном пособии мы комплексно применили зрительную, слуховую и контекстную наглядность. Возможности мультимедиа способствуют эффективной подаче учебного материала. При раскрытии лексических значений, для закрепления и усвоении языкового и нового национально-культурного материала, а также в процессе развития речевых умений и навыков мы опирались на принцип систематичности.

В разделе «Лакуны» есть тематический ряд «Быт», который, в свою очередь, делится на «Быт дворянства» и «Быт крестьянства». Если в разделе «Быт дворянства» презентуются лакуны «парик», то «французские манеры», «корсет», «жилет», «берет», «сюртук», «бант», «шляпа», «кружева», «рояль», «арфа», «контрабас», «бал», «па», «галуны», «эполеты», «жабо», «карета», то в разделе «Быт крестьянства» путем мультимедиа (зрительной и слуховой наглядности), т.е. (видео-изображение + звук + цвет + движение) даются в презентациях таких лакун, как «сарафан», «колыбель», «изба», «рожок», «кокошник», «балалайка», «гармонь», «балалаечник», «армяк», «кафтан», «мужик», «крестьянка», «горничная» и др. Языковая наглядность подается параллельно со слуховой и зрительной. Изучая произведение М. Ю. Лермонтова «Бородино», студенты имеют возможность увидеть текст и услышать речь диктора (контекстная наглядность + диктор, читающий текст), причем – на фоне цветной картины «Бородино: поле сражения» из серии «Панорама битвы Бородино» (набор открыток), то есть можно вслед за диктором читать текст, (так как есть контекстная наглядность), увидеть картину, видеть и слышать диктора, читающего стихотворение. Это

и есть иллюстративная наглядность, т.е. реальное представление о действительности, о событиях, которые происходили когда-то.

Слушание материала, предпосылаемое всему процессу усвоения, ставит учащегося перед необходимостью интуитивно схватывать целое.

Все изложенные выше принципы тесно связаны с принципом новизны, который в учебном пособии раскрывается посредством новых трансформаций и комбинаций языкового материала. Например, тексты художественных произведений являются подлинной основой постановки аналитических и проблемных вопросов. Толкование новых фактов культуры изучаемого языка, фигурирующих в произведениях русских классиков, каждый раз пробуждает интерес, а, следовательно, повышает произвольное усвоение содержания текстов. Использование одного и того же материала в различных ситуациях является наиболее эффективным условием для формирования навыков, способных к переносу, а также для развития динамичности и гибкости речевого умения.

Приучая студентов проверять и применять свои знания на практике, мы реализовывали тем самым принцип связи теории и практики.

При составлении электронного учебного пособия нами учитывался также введенный Ю. К. Бабанским принцип оптимальности, который требует, чтобы процесс обучения достигал не просто лучшего, но и наилучшего для данной ситуации уровня своего функционирования. Принцип оптимальности предъявляет требования разумности, рациональности, чувства меры в применении различных средств обучения, в том числе электронного учебного пособия в учебном процессе. Он ориентирует на возможные результаты при минимально необходимых затратах времени и усилий. В этом и состоит его главное гуманистическое значение.

Электронное мультимедийное программное учебное пособие способствует самоопределению личности, что в условиях открытого демократического общества является позитивным фактором.

Система контроля знаний, интегрированная в электронном учебном пособии, позволяет осуществить контроль за мгновенным результатом в виде готовой оценки или оценочного суждения (в баллах).

Разработанное электронное учебное пособие является также эффективной базой для реализации принципов самостоятельности студентов, рационального сочетания коллективных и индивидуальных форм и способов учебной работы.

Студенты проявляют познавательную активность, являются субъектами деятельности, включаются в процесс самостоятельного добывания знаний. В процессе выполнения тестов оценка из средства принудительного обучения превращается в способ рационального определения личного рей-

тинга – показателя значимости (веса) человека.

Все перечисленные принципы, на основе которых построено электронное мультимедийное учебное пособие, подчинены единому ведущему принципу – принципу единства образовательной, развивающей и воспитательной функций обучения, который ориентирует обучаемых в процессе обучения языку с использованием электронного мультимедийного учебного пособия на приобщение к общечеловеческим ценностям. Именно эта направленность системы обучения всестороннее гармоничного воспитания личности учащихся и студентов выступает первым интегративным свойством системы. Вторым ее свойством является направленность на достижение гармоничности педагогических влияний.

Работа над лакунами на занятиях по русскому языку в узбекской аудитории языковых и неязыковых ВУЗов должна опираться на современную теорию обучения этому предмету, на общие принципы дидактики. Одной из главных задач здесь является преодоление этнокультуроведческих барьеров студентами узбекских групп лицеев, колледжей и ВУЗов. Прежде чем говорить о принципах преодоления этнокультуроведческих барьеров при изучении инационального языка и литературы, необходимо охарактеризовать их соотношение с дидактическими принципами обучения. Следует иметь в виду, что жизненный опыт узбекских учащихся своеобразен – в нем соединяются влияние этико-эстетического опыта двух культур – узбекской и русской. Изучая произведения русских классиков, узбекские учащиеся и студенты нередко сталкиваются с фактами во многом новой для них национальной русской культуры. Одним из основных препятствий межкультурного общения являются национально-специфические особенности контактирующих культур, что создает определенные трудности при изучении русского языка и литературы учащимися и студентами – узбеками. В связи с разностью культур усложняется

восприятие нравственно-этического и эстетического аспектов содержания изучаемых художественных произведений, что актуализирует значимость работы над лакунами.

В ходе межъязыковых и межкультурных сопоставлений лакуны могут быть выделены в национальном языке как по критерию передаваемой словами информации о специфических предметах, явлениях, особых событиях и прочих элементах национальной культуры в широком ее понимании, так и по специфическому национально-обусловленному отношению к ним со стороны носителей конкретного языка.

Поскольку работа над лакунами является неотъемлемой частью учебной работы на занятиях по русскому языку и литературе в узбекоговорящей аудитории должна быть выполнена как обязательный минимум, она, естественно должна опираться на общепринятые дидактические принципы обучения.

В созданном нами электронном мультимедийном учебном пособии наглядность представлена в виде:

- а) озвученного объяснительно-информационного материала;
- б) объяснительно-иллюстративного материала;
- в) мультимедийного материала.

После каждого текста нами дается разъяснение лакун – лингвострановедческих реалий, которые играют важную роль в раскрытии идейно-тематического содержания художественных произведений и позволяют воспринять и воспроизвести главное в нем.

Не менее действенный путь интенсификации обучения речевому общению студентов взаимосвязанного с ним процесса работы над лакунами – использование межпредметных связей, которые являются важнейшим средством формирования мировоззрения студентов, способствуют полноте и прочности знаний, гибкости их применения, развивают познавательные интересы обучающихся, их творческое мышление.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Хашимова Д.У. Электронное мультимедийное учебное пособие «Поэты и писатели XIX века»: Авторское свидетельство № DqU 00849. Государственное Патентное Ведомство Республики Узбекистан
2. Бальцук Н.Б., Буняев М.М. Некоторые возможности использования электронно-вычислительной техники в учебном процессе. - М.: Прометей, 1989. – 135 с.
3. Ниязова Н. ДИСКУССИЯ И ДЕБАТЫ КАК СРЕДСТВА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКИХ ФАКУЛЬТЕТОВ //Review of law sciences. – 2020. – Т. 3. – №. Спецвыпуск.
4. Khashimova D. et al. The role of electronic literature in the formation of speech skills and abilities of learners and students in teaching Russian language with the Uzbek language of learning (on the example of electronic multimedia textbook in Russian language) //Journal of Language and Linguistic Studies. – 2021. – Т. 17. – №.1.
5. Niyazova N.J. THE ROLE OF REGIONAL TEXTS IN LANGUAGE LEARNING // Проблемы современной науки и образования. – 2020. – №. 1. – С. 41– 46
6. Urinboevna K. D. et al. Creation and use of teaching electronic multimedia books when teaching languages to learners and students in the republic of Uzbekistan //Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems. – 2019. – Т. 11. – №.10 Special Issue. – С.1039–1045

Shakhnoza MAMATOVA,
Phd student at KarSU
shaxnozamamatova97@gmail.com

THE IMPACT OF FOREIGN LANGUAGES ON THE LEXICAL EXTENT OF MODERN UZBEK LANGUAGE: BORROWED TERMINOLOGY IN INFORMATION AND COMPUTER TECHNOLOGY

Annotation: this study explores the phenomenon of lexical borrowing in the Uzbek language, with a particular emphasis on terminology related to Information and Computer Technology (ICT). As the Uzbek language navigates the complexities of globalization and technological advancement, it absorbs numerous foreign terms, primarily from English and Russian. This research delves into the historical context of language contact in Uzbekistan, highlighting early influences from Persian and Arabic, followed by significant Russian impact during the Soviet era. In the contemporary era, English has emerged as a dominant source of ICT-related lexical borrowing. The study categorizes borrowed terms into direct borrowings, adapted borrowings, and hybrid forms, analyzing their phonological, morphological, and semantic integration into the Uzbek lexicon.

Key words: *lexical borrowing, Uzbek language, information and computer technology, ICT, language contact, English influence, Russian influence, linguistic integration, phonological adaptation, morphological adaptation, semantic shifts, cultural impact, sociolinguistics, educational influence, media influence, language evolution, globalization*

Аннотация: в данном исследовании изучается феномен заимствования лексики в узбекском языке, с особым акцентом на терминологию, связанную с информационными и компьютерными технологиями (ИКТ). По мере того как узбекский язык преодолевает сложности глобализации и технологического прогресса, он впитывает множество иностранных терминов, главным образом из английского и русского языков. Это исследование углубляется в исторический контекст языковых контактов в Узбекистане, подчеркивая ранние влияния персидского и арабского языков, а также значительное влияние русского языка в советскую эпоху. В современную эпоху английский язык стал доминирующим источником заимствований, связанных с ИКТ. Исследование классифицирует заимствованные термины на прямые заимствования, адаптированные заимствования и гибридные формы, анализируя их фонологическую, морфологическую и семантическую интеграцию в узбекский лексикон.

Ключевые слова: *заимствование лексики, узбекский язык, информационные и компьютерные технологии, ИКТ, языковой контакт, влияние английского языка, влияние русского языка, лингвистическая интеграция, фонологическая адаптация, морфологическая адаптация, семантические изменения, культурное воздействие, социолингвистика, влияние образования, влияние СМИ, эволюция языка, глобализация*

Annotatsiya: ushbu tadqiqot o'zbek tilida leksik olinma so'zlar hodisasini o'rganadi, xususan, axborot va kompyuter texnologiyalari (AKT) bilan bog'liq terminologiyaga e'tibor qaratadi. O'zbek tili globallashuv va texnologik taraqqiyotning murakkabliklarini bosib o'tish jarayonida, asosan ingliz va rus tillaridan ko'plab xorijiy terminlarni qabul qiladi. Ushbu tadqiqot O'zbekistondagi til aloqalarining tarixiy kontekstini o'rganib, dastlabki fors va arab tillaridagi ta'sirini, so'ngra sovet davridagi rus tilining sezilarli ta'sirini ta'kidlaydi. Hozirgi davrda ingliz tili AKT bilan bog'liq leksik so'z o'zlashtirishning asosiy manbasi sifatida paydo bo'ldi. Tadqiqot qarz olingan terminlarni to'g'ridan-to'g'ri qarz olishlar, moslashtirilgan qarz olishlar va gibrid shakllarga ajratib, ularning fonologik, morfologik va semantik integratsiyasini o'zbek leksikoniga tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: *leksik qarz olish, o'zbek tili, axborot va kompyuter texnologiyalari, AKT, til aloqasi, ingliz tili ta'siri, rus tili ta'siri, lingvistik integratsiya, fonologik moslashuv, morfologik moslashuv, semantik o'zgarishlar, madaniy ta'sir, sotsiolingvistika, ta'lim ta'siri, ommaviy axborot vositalari ta'siri, til evolyutsiyasi, globallashuv.*

Introduction

Uzbek is the official language of Uzbekistan and has around 32 million speakers. It belongs to the southeastern branch of the Turkic language family and has several dialects. Its script has undergone changes from Arabic to Latin, then to Cyrillic, and back to Latin, reflecting historical and political shifts. Lexical borrowing is a natural linguistic process where one language adopts words from another. Studying this process helps linguists understand how languages evolve, how cultural and technological changes influence language, and how speakers adapt to new realities. The ICT sector is a prime example of rapid technological advancement.

New concepts and innovations often originate in countries where English is predominant, resulting in extensive borrowing. This sector's terminology is a rich field for studying lexical borrowing.

Uzbek has a history of borrowing from Persian, Arabic, and Russian due to historical interactions such as trade, conquest, and political control. Persian and Arabic influences are particularly evident in the realms of culture, religion, and administration. The Persian influence on Uzbek began as early as the 9th century during the Samanid Empire, which was a Persian-speaking dynasty. Persian served as the literary and administrative language in the region, leading to the incorporation of numerous Persian words into the local vernacular. This influence persisted through the Timurid and subsequent Central Asian states.

Examples of Persian Borrowings: zar (gold), cho'pon (shepherd), kitob (book)

Persian borrowings primarily entered the lexicon in domains like administration, literature, art, and daily life, reflecting the sophisticated cultural and administrative systems of Persian-speaking rulers. The Arabic influence commenced with the Arab conquest of Central Asia in the 7th and 8th centuries. Arabic, as the language of Islam, profoundly impacted the Uzbek language, especially in the realms of religion, science, and education.

Examples of Arabic Borrowings: ilm (knowledge), maktab (school), daftar (notebook), dars (lesson)

Arabic loanwords are particularly prevalent in religious contexts, legal terminology, and scholarly discourse, indicating the deep-rooted Islamic culture in the region.

During the Soviet era, Russian became a dominant source of lexical borrowing. This period saw the introduction of numerous Russian terms related to governance, science, technology, and everyday life. The Russian influence began in earnest in the late 19th century with the Russian Empire's annexation of Central Asia and intensified during the Soviet period (1920s-1991). Russian became the language of government, education, and technological advancement.

Examples of Russian Borrowings: samolyot (airplane), traktor (tractor), telefon (telephone), gazeta (newspaper)

Russian borrowings are often associated with modern technology, governance, and new societal concepts introduced during the Soviet era. In the contemporary globalized world, English is the lingua franca of science, technology, and international business. The ICT field, in particular, sees a high influx of English

terms. Words like "email," "browser," "download," and "network" are commonly borrowed and adapted. Despite the increasing influence of English, Russian remains significant in Uzbekistan due to historical ties, bilingual communities, and the presence of Russian media. The integration of ICT terminology into Uzbek involves several processes. Some terms are directly borrowed with minimal phonological changes while others undergo phonological adaptation to fit the phonetic system of Uzbek. There are also instances where borrowed terms are combined with Uzbek morphemes, creating hybrid forms.

Examples of Borrowed Terms

Direct Borrowings: Words like "server" (server), "internet" (internet), and "file" (fayl) are borrowed with minimal changes.

Adapted Borrowings: Terms like "kompyuter" (computer) and "printer" (printer) show phonological adaptation.

Hybrid Forms: Combinations of foreign roots with Uzbek morphemes, such as "internetlashgan" (internet-based) and "mobil telefon" (mobile phone).

These terms are integrated into the Uzbek lexicon through daily use in media, education, and professional settings. They become part of the language's functional vocabulary, demonstrating how Uzbek speakers adopt and adapt to new technologies.

The incorporation of foreign terms into Uzbek has led to various linguistic changes:

Phonological Adaptation: Borrowed terms are often modified to align with Uzbek phonotactics. For example, the English word "computer" becomes "kompyuter."

Morphological Integration: Borrowed terms are frequently adapted to fit Uzbek morphological patterns. This can involve adding Uzbek suffixes to foreign roots, such as in "kompyuterlar" (computers).

Semantic Shifts: The meanings of borrowed terms can shift slightly to fit the Uzbek context. For example,

"server" in Uzbek might be more broadly used to refer to any type of computer network infrastructure.

The introduction of foreign terminology into Uzbek is not merely a linguistic phenomenon but also a cultural and social one. The role of education and media in disseminating and normalizing these terms is crucial. Educational institutions often adopt foreign terminology in teaching materials, thereby influencing how young people perceive and use these terms. The integration of these borrowings has facilitated modernization. The linguistic influences have shaped Uzbek cultural identity in multifaceted ways. The Persian and Arabic elements underscore Uzbekistan's Islamic heritage and historical connections to the broader Muslim world. The Russian influence, while initially seen as an imposition, has also been internalized, reflecting the complex historical interactions and the cosmopolitan nature of modern Uzbek society. Language policies in post-Soviet Uzbekistan have aimed to balance these influences. Efforts to revive and promote the Uzbek language, such as the Latinization of the script in the 1990s, reflect a desire to assert national identity while accommodating historical linguistic influences. The Russian and English period brought significant technological and scientific advancements to Uzbekistan. This assimilation was crucial for the development of infrastructure, education, and scientific research, propelling Uzbekistan into the modern era. The linguistic amalgamation has fostered a unique cultural identity for Uzbek speakers. The

Persian and Arabic elements highlight a rich Islamic and literary tradition, while Russian contributions represent a period of rapid modernization and global engagement. This blend of influences is reflected in Uzbek literature, art, and daily life, creating a dynamic cultural tapestry.

Conclusion

In summary, The Uzbek language's evolution under the influence of Persian, Arabic, and Russian showcases the interplay between language and sociopolitical forces. These borrowings have facilitated modernization, contributed to a multifaceted cultural identity, and played a crucial role in technological assimilation. The influence of foreign languages, particularly English and Russian, on the lexical expansion of modern Uzbek, especially in the realm of Information and Computer Technology, is significant. Over time, Uzbek has incorporated borrowed terms from these languages, adapting them phonologically, morphologically, and semantically. This linguistic borrowing reflects the challenges of globalization and technological progress in Uzbekistan, with attitudes toward these borrowings varying among speakers. The integration of foreign terminology into Uzbek is an ongoing process that impacts linguistic identity and reflects the dynamic nature of language in a globalized world. Further research could delve into the long-term effects of borrowing, comparative studies with other Turkic languages, and sociolinguistic perspectives on lexical borrowing.

References

1. Crystal, D. (2003). *English as a global language* (2nd ed.). Cambridge University Press.
2. Fishman, J. A. (1991). *Reversing language shift: Theory and practice of assistance to threatened languages*. Multilingual Matters.
3. Haugen, E. (1950). The analysis of linguistic borrowing. *Language*, 26(2), 210-231. <https://doi.org/10.2307/410058>
4. Hill, K. (2019). The impact of English on Uzbek language and culture: An analysis of linguistic borrowing. *Journal of Central Asian Studies*, 17(1), 45-60. <https://doi.org/10.1016/j.jcas.2019.01.002>
5. Johanson, L. (1998). The structure of Turkic languages. In L. Johanson & É. Á. Csátó (Eds.), *The Turkic languages* (pp. 30-66). Routledge.
6. Kaye, A. S. (1994). *Language mixing and language change: Case studies from Arabic*. Routledge.
7. Lewis, G. L. (2000). *Turkish grammar* (2nd ed.). Oxford University Press.
8. Matras, Y. (2009). *Language contact*. Cambridge University Press.
9. Pavlenko, A. (2003). The bilingualism and multilingualism of the Uzbek-speaking community in post-Soviet Uzbekistan. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 6(5), 333-348. <https://doi.org/10.1080/13670050308667792>
10. Schlyter, B. N. (1997). Uzbek. In R. E. Asher & J. M. Y. Simpson (Eds.), *The encyclopedia of language and linguistics* (pp. 4864-4867). Pergamon Press.

Shaxnoza TO'RAYEVA,
 ToshDO'TAU tayanch doktoranti
shaxnozot11@gmail.com

ONA TILI DARSLARIDA IMLO SAVODXONLIGINI OSHIRISH USULLARI

Annotatsiya: maqolada o'quvchilarning imloviy savodxonligini rivojlantirishda interfaol usullarning samaradorligi haqida so'z yuritiladi. Bosh harflar imlosini o'qitishda nazariy ma'lumot amaliyot bilan birga tizimli olib borilishi yuzasidan fikr bildiriladi va mavzuga oid zamonaviy pedagogik texnologiyalardan namunalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: *imlo, savodxonlik, bosh harflar imlosi, to'g'ri yozish, o'yinlar, interfaol usullar.*

Аннотация: в статье говорится об эффективности интерактивных методов в развитии орфографической грамотности учащихся. При обучении написанию прописных букв дается мнение о систематическом применении теоретической информации наряду с практикой, приводятся примеры современных педагогических технологий, связанных с данной темой.

Ключевые слова: *орфография, грамотность, использование заглавных букв, правильное письмо, игры, интерактивные методы.*

Annotation: the article talks about the effectiveness of interactive methods in developing students' spelling literacy. In teaching the spelling of capital letters, an opinion is given on the systematic implementation of theoretical information along with practice, and examples of modern pedagogical technologies related to the topic are given.

Key words: *spelling, literacy, capitalization, correct writing, games, interactive methods*

Bugungi axborot jamiyatida, kundalik hayotda va faoliyat jarayonlarida muvaffaqiyatga erishish uchun yozma nutq ko'nikmasi va imlo savodxonligi juda muhim talabdir. Ta'lim tizimida ona tilini o'qitish kompetensiyaviy yondashuvga asoslanadi. Ta'limda nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ammo yozma nutqning bir bo'lagi bo'lmish imlo savodxonligini oshirish, adabiy talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish hanuzgacha dolzarbligicha qolmoqda. Inson qanchalik professional bilim egasi bo'lmasin, u albatta, imlo savodxonligiga ega bo'lmog'i lozim. Shunday ekan, biz darslarda imlo savodxonligini rivojlantirish bo'yicha mashq va topshiriqlar ustida ishlab borishimiz hamda o'quvchilarda kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishimiz zarur.

Bosh harflarni qayerda ishlatishni bilish imlo qoidalarini o'rganishga hamda ularni yozishda kerakli malakaga ega bo'lishga bog'liq. Bosh harflarni kerakli o'rinda qo'llay olish ta'lim oluvchi yoshlar, shuningdek, har qanday yoshdagi insonlar bilishi va o'zlashtirishi kerak bo'lgan mavzudir.

O'quvchilarni bosh harflar imlosi bilan tanishtirishda dastlab atoqli ot nimaligini tushuntirish shart. Chunki barcha atoqli otlar bosh harf bilan yoziladi. Demak, o'quvchi bosh harflar imlosini o'rganishi uchun atoqli otlar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lishi shart. Atoqli otlar o'rganilar ekan, avvalo, atoqli otlar jumlasiga e'tibor qaratish, atoqli otning shaxs, narsa, joylarga atab qo'yilgan nom ekanligini va ular doimo bosh harf bilan yozilishi tushuntirilishi kerak. Buni o'quvchilarga "Toifali jadval tuzish" metodi asosida izohlab berilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

"Toifali jadval tuzish" metodi. Bu metod o'rganilayotgan mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni toifalashtirib tahlil qilish va xulosalar chiqarish mashg'ulotidan iborat.

Toifa — mavjud holat va munosabatlarni aks ettiradigan umumiy tushuncha bo'lib, u ajratilgan belgilarga ko'ra olingan ma'lumotlarni birlashtirishni ta'minlaydi. Tizimli mushohada qilishni, ma'lumotlarni tarkiblashtirish va tizimlashtirish ko'nikmasini rivojlantiradi [1:171].

Shaxs	Ism	Azizbek, Dilbarxon
	Familiya	Saidov, Rashidjonova
	Ota ismi	Bahodir qizi Maqsud o'g'li
	Taxallus	Navoiy, Oybek
	Davlat mansabi nomlari	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi

Joy nomlari 1	Qit'a nomlari	Osiyo, Afrika, Shimoliy Amerika, Janubiy Amerika, Antarktida, Yevropa, Avstraliya	
	Davlat nomlari	O'zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi	
	Viloyat nomlari	Buxoro, Xorazm, Samarqand	
	Shahar nomlari	Toshkent, London, Moskva	
	Tuman nomlari	Qorako'l, Chilonzor, Baxmal	
	Mahalla nomlari	Xo'jalar mahallasi	
	Qishloq nomlari	Yangibozor qishlog'i	
	Ko'cha nomlari	Amir Temur ko'chasi	
Joy nomlari 2	Xalqaro tashkilot nomlari	Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi	
	Davlat oliy tashkiloti nomlari	O'zbekiston Oliy Majlisi, O'zbekiston Vazirlar Mahkamasi	
	Tashkilotlarning qisqartma nomlari	Birlashgan Millatlar Tashkiloti - BMT	
	Vazirlik nomlari	Sog'liqni saqlash vazirligi, Ichki ishlar vazirligi	
	Korxonalar nomlari	Toshkent traktor zavodi	
	Davlat muassasasi nomlari	Guliston davlat universiteti.	
Joy nomlari 3	Sayyora nomlari	Yupiter, Mars, Yer	
	Yulduz nomlari	Hulkar, Qavs	
Joy nomlari 4	Suv havzasi nomlari	Okean	Tinch, Atlantika, Hind
		Dengiz	Kaspiy dengiz, Arab dengizi
		Daryo	Amudaryo, Sirdaryo
		Ko'l	Aydarko'l, To'dako'l
		Soy	Ohakli soy, Qizilsoy
		Ariq	Jiydaariq, Sho'rariq
		Buloq	Beshbuloq, Oqbuloq
	Suv inshooti nomlari	Kanal	Ulug'nor kanali, Narpay kanali
		Suv ombori	Kattaqo'rg'on suv ombori, Chorvoq suv ombori
		Quduq	Toshquduq, Qizilquduq
	Hovuz	Toshhovuz, Molhovuz	
Narsalar nomlari	Transport vosita nomlari	"Matiz" avtomobili	
	Sanoat va oziq-ovqat mahsulotlari nomlari	"Artel" kir yuvish mashinasi, "Samsung" muzlatgichi	
	Adabiyot va san'at asarlari	"O'tkan kunlar" romani, "Ozodlik" haykali	

	Gazeta va jurnal nomlari	“G‘uncha” gazetasi, “Mushtum” jurnali
Narsa nomlari (Mukofot nomlari)	Davlatning oliy darajali mukofoti	“O‘zbekiston Qahramoni” unvoni, “Oltin Yulduz” medali
	Faxriy unvon nomlari	“O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi”
	Nishonlar nomlari	“Matbaa a‘lochisi”
Vaqt bilan bog‘liq nomlar	Tarixiy sana va bayram nomlari	1-yanvar — Yangi yil
		8-mart — Xalqaro xotin-qizlar kuni
		21-mart — Navro‘z bayrami
		1-sentabr — Mustaqillik kuni
		8-dekabr — Konstitutsiya kuni
		1-oktabr — O‘qituvchi va murabbiylar kuni
		9-may — Xotira va qadrlash kuni
		Ro‘za hayiti, Qurbon hayiti

Bosh harflarning asosiy qo‘llanilishi tegishli otlarni yozishdir. Biroq bosh harflar talab qilinadigan ko‘plab joylar mavjud. Shu nuqtayi nazardan, yuqoridagi jadvalda shaxs, joy, narsa va vaqt bilan bog‘liq atoqli otlarning bosh harf bilan yozilishi to‘g‘risida asosiy qoidalar va misollar tizimlashtirib keltirib o‘tildi. Jadvalda dastlab shaxs otlari keltirildi. Bu qoida o‘quvchining ismi, familiyasi, ota ismi atoqli ot bo‘lib, ular doim bosh harf bilan yozilishini, umumiy otlardan farq qilishini tushunishga yordam beradi.

Joy nomlari ham to‘rt bosqichda tizimlashtirilib jadvalga solindi. Ushbu qoidani qo‘llash orqali o‘quvchilar ma‘lum bir joyga murojaat qilishda bosh harflar muhimligini tushunishadi.

Shunday so‘zlar borki, aksariyat o‘quvchilar ularni yozishda qiyinchiliklarga duch kelishadi, ya‘ni ushbu so‘zlar qanday yozilishini bilishmaydi. Bu narsa nomlarini bildiruvchi atoqli otlardir. Yuqoridagi jadvalda narsa nomlari va ularga nimalar misol bo‘la olishi alohida-alohida keltirilgan bo‘lib, o‘quvchi bu orqali ularning qanday yozilishi to‘g‘risida ma‘lumotga ega bo‘lishadi.

Vaqt bilan bog‘liq nomlarni bilish ham juda muhim sanaladi. O‘quvchiga mana shunday ko‘rgazmali jadval orqali o‘rgatish muhim ahamiyatga egadir.

O‘quvchilar bosh harflar imlosiga oid bo‘lgan qoi-

dalarni yuqoridagi jadval orqali o‘rganib, nimani katta va kichik harf bilan yozish kerakligini hal qilishadi. Faqat yuqoridagi fikrlar o‘quvchi yodidan ko‘tarilmasligi uchun nazariyani amaliyot bilan birga olib borish darkor. Nazariyani amaliyot zaminida o‘rganish mustaqil fikrlash hamda ijodiy qobiliyatni o‘stirishga yordam beradi [2:29].

Maktab o‘quvchilariga odatda yangi g‘oyalar va tushunchalarni turli usullar bilan o‘rgatishadi va ular o‘quvchilar hamda talabalar uchun eng samarali va foydali bo‘lgan turli xil yondashuvlarni qo‘llab-quvvatlaydilar [3:58].

Imlo so‘zlari bilan tanishtirish, qoidalarni tushuntirish, o‘quvchining yozma ishini tuzatish bilan shug‘ullanadigan o‘qituvchilar uchun savodxonlikni o‘rgatish qiyin bo‘lishi tabiiy. Ammo qiziqarli o‘qitish strategiyalari mavjud bo‘lsa, imlo o‘rgatish kamroq zerikarli va hatto zavqli bo‘lishi mumkin. Bunda o‘qituvchi interfaol usullardan foydalanib dars o‘tishi lozimdir. Quyida berilgan usullar orqali o‘quvchilarda bosh harflar imlosini rivojlantirish mumkin.

“Xarita” o‘yini. Dunyo siyosiy xaritasidan nafaqat geografiya, tarix fanlarida, balki ona tili fanida ham foydalanish mumkin. Bosh harflar imlosini o‘quvchiga o‘rgatishning usullaridan biri – bu xarita bilan ishlash.

Joy nomlari imlosi mavzusi o'tilganda har bir bola o'qituvchi aytgan joy nomini xaritadan topadi va uni doskaga yozadi. Bu fanlararo integratsiya bo'lib, bu orqali o'quvchi joy nomining (davlat, viloyat, tuman, shahar) qayerda joylashganligini va qanday yozilishini o'rganib oladi.

“Oltin mikrofon” o'yini. Mikrofon yoki shunga o'xshash biror narsa (masalan, oddiy ruchka) kerak bo'ladi. O'quvchilarga qo'lingizdagi narsa oddiy narsa emas, u insonni tilga keltiruvchi sehrli oltin mikrofon ekanligini tushuntiriladi. Bir o'quvchi mikrofonni oladi va bosh harflar imlosiga oid bitta nazariy ma'lumot va unga tegishli misolni aytadi. Masalan, Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Doston O'rinov Oybek o'g'li. Fikr aytib bo'lingach, mikrofonni yonidagi o'rtog'iga beradi. Keyingi o'quvchi ham yangi ma'lumot va misolni aytadi. Masalan, yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoqli oti bosh harf bilan boshla-

nadi. Misol uchun, Hulkar, Qavs, Mirrix. O'z fikrini aytib bo'lgan o'quvchi o'zidan oldingi sinfdoshi aytgan fikrni ham qaytaradi: Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Doston O'rinov Oybek o'g'li (Boshqa misol ham keltirishi mumkin). Uchinchi o'quvchi ham xuddi shu tariqa yangi ma'lumot aytadi va o'zidan oldingi ikki o'rtog'ining gaplarini ham takrorlaydi. Ma'lumotlar zanjir bo'lib bir-biriga ulanib ketadi. Takror-takror aytilgan fikr o'quvchi xotirasida qoladi.

“To'g'risini top” o'yini. Bu usulda jadvalda bosh harflar imlosiga oid to'g'ri va noto'g'ri yozilgan misollar beriladi. To'g'ri yozilgan misollarga pilus (+), noto'g'ri yozilgan misollarga minus (-) belgisi qo'yiladi. “To'g'risini top” o'yini bosh harflar bilan yozish qoidalarini o'rganish va amaliyotda qo'llashda yordam berish uchun mo'ljallangan ta'lim manbasidir. Bu usul o'quvchining o'tilgan mavzuni mustahkamlashiga va esda qolish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

T/r	Misollar	to'g'ri fikr
1	Men Buxoro davlat universitetida tahsil olaman	
2	Mening she'riy to'plamim o'qituvchi nashriyotida chop e'tildi	
3	Bugun 9-may — Xotira va qadrlash kuni	
4	Kanallarning hammasi Chirchiq daryosidan boshlanadi	
5	Bugun “Bahor” konsert zalida ko'rik-tanlov bo'ladi	
6	O'zbekiston Birlashgan millatlar tashkilotiga a'zo davlat sanaladi	
7	Gulnoza Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on shahrida tug'ilgan	
8	Yer Quyosh atrofida aylanadi	
9	“O'zbekiston Qahramoni” unvoni bilan bir nechta shoir va yozuvchilarimiz taqdirlangan	
10	Biz O'zbekiston respublikasi fuqarosimiz	

O'quvchilarni tizimlilik asosida o'qitish nazariya va amaliyot bilan bog'liq bo'lgan xilma-xil usullarni qo'llashni taqozo etadi. Bilimlarni tizimli o'rgatishda o'quv materiallari qismlarga bo'linadi, muhim bo'lgan qismlari ajratiladi. O'quvchilarga tahlil asosida o'rgatiladi va o'rganilgan ma'lumotlar umumlashtiriladi. Tizimlilik asosida o'qitishda o'quvchilarning yanada bilim sifatini oshirishida darsda qo'llanadigan interfaol usullar ham muhim ahamiyatga ega. Interfaol usullarning o'quv jarayonida qo'llanishi o'quvchini ijodiy fikrlashga, bilimlarni qiziqish bilan egallashga yordam beradi. Imloni o'rgatishda ham rivojlantiruvchi interfaol usullar vositasidan foydalanish tizimli va izchil bilim olishga zamin hozirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O.U.Avlayev, S.N.Jo'rayeva, S.R.Mirzayeva. Ta'lim metodlari. O'quv-uslubiy qo'llanma. – T.: “Navro'z”, 2017. 208-bet.
2. J.T. Jalilov. Central Asian academic journal of scientific research, vol. 2 (1),2022. 24-29
3. Erika L.Erika. Bugungi sinfdagi isbotlashning mohiyati. TMME, vol. 1 (2), B. 58-65, 1995
4. <https://lex.uz/docs/-1625271>

Nurbek AYAQULOV,
*Guliston davlat pedagogika instituti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent*
nurbek.ayaqulov.1992@gmail.com
Sunnatillo SHUKRULLOYEV,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

ON THE TERMINOLOGY OF LINGUOCULTURAL CONCEPTOLOGY

Annotation: this article explores the terminology system of linguacultural conceptology, which serves as a "contrasting background" to help differentiate a "linguacultural concept" from a similarly named pseudo-term. It also identifies both general and specific terminological units within the field.

Key words: *linguacultural concept, linguacultural conceptology, term, pseudo-term, terminology system.*

Annotatsiya: ushbu maqola til madaniyati konseptologiyasining terminologiya tizimini o'rganadi, bu "tilshunoslik tushunchasi"ni o'xshash nomdagi psevdotermindan farqlashga yordam beradigan "qarama-qarshi fon" bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, u sohadagi umumiy va maxsus terminologik birliklarni ham aniqlaydi.

Kalit so'zlar: *lingvomadaniyat tushunchasi, lingvomadaniyat konseptologiyasi, termin, psevdotermin, terminologiya tizimi.*

Аннотация. в статье рассматривается терминологическая система лингвокультурной концептологии, которая служит «контрастным фоном», помогающим отличить «лингвокультурный концепт» от псевдотермина с похожим названием. Она также определяет как общие, так и частные терминологические единицы в рамках данной области.

Ключевые слова: *лингвокультурный концепт, лингвокультурная концептология, термин, псевдо-термин, терминосистема.*

INTRODUCTION. Linguoconceptology builds upon and advances classical, structural, and functional semantics, incorporating insights from cultural studies, cognitive science, sociology, history, and other related fields (see: [7, p. 93]). As a subset of linguacultural studies, linguoconceptology emerged from a shift in focus within the discipline, prioritizing the study of culture through language over teaching foreign languages via the culture of native speakers (see: [3]).

Currently, linguoconceptology is experiencing significant growth and a triumphant rise, despite nearly being halted by a crisis (see: [5, p. 69]). Attitudes towards the field and its core term, "concept," have changed dramatically: "concept" has become influential in Russian linguistics, leading to the natural emergence of "linguoconceptological epigonism." This trend has revealed that fashion trends can be legitimately considered a marker of pseudoscience.

One of the clearest indicators for distinguishing scientific discourse from pseudoscientific is the proper or improper use of industry-specific terms, which articulate the conceptual framework of the scientific field. The terminology system serves as the contrasting backdrop, against which pseudo-terms, which do not belong within this system, become apparent (see: [8, pp. 78-79]). These pseudo-terms either represent flatus vocis, or "empty sounds" without meaning, or concepts from different scientific fields.

To achieve this, it is essential to first define the terminology system of the relevant scientific field and assess its development and "rigidity," the latter referring to its ability to exclude foreign elements.

METHODOLOGY. To investigate the characteristics

and applications of linguacultural concepts, this study employs a qualitative research approach. Data was collected through a comprehensive review of existing literature, including scholarly articles and books on linguoconceptology, to identify and analyze key terminological units and their uses. Additionally, semi-structured interviews were conducted with experts in linguistics and cultural studies to gain insights into the practical implications and interpretations of these concepts. Thematic analysis was used to examine the data, focusing on identifying patterns and variations in the understanding and application of linguacultural concepts. This approach allows for a detailed exploration of how these concepts are defined, applied, and distinguished from pseudo-terms within the broader terminology system.

RESULTS AND DISCUSSION. Recently, Russian linguists have frequently invoked the term "anthropological paradigm," considering themselves its proponents, where "anthropological" is clearly contrasted with "structural." This paradigm encompasses all scientific fields focused on studying humans as subjects of any activity, including speech. The specific application of the "anthropological paradigm" has resulted in "anthropological (anthropocentric) linguistics," which is the Western equivalent of Russian linguacultural studies. Linguoconceptology is a core component and, in some sense, a "second name" for these studies (see: [5, p. 64]).

The term "linguoconceptology" is somewhat ambiguous, as it encompasses both linguocultural conceptology and cognitive linguoconceptology, the latter of which emerged slightly earlier within the realm

of cognitive linguistics, focusing on language as a general cognitive mechanism. Linguistic conceptology aims to identify the means of verbalizing a concept and modeling its content (see: [12, p. 156]). Ultimately, it methodologically integrated into linguacultural studies at the stage of examining the conceptual component of a linguacultural concept, describing it using mental images, diagrams, frames, scenarios, and insights (see, for example: [2, pp. 19–28]).

The general linguistic terminology used in the titles and introductory sections of dissertations and monographs with a linguacultural focus includes terms like "(linguistic, conceptual, cognitive) picture (image, model) of the world," "area (field)," "(national, ethnic, linguacultural) conceptual sphere," "linguistic (vocabulary, ethno-semantic) personality," "(national, ethnic) mentality (mentality, character)," and "discourse."

The idea of a "picture of the world" as a comprehensive image, which originated in physics and philosophy during the "anthropological turn" in the humanities, has been adapted in linguistics as an "(ethno)linguistic picture of the world." This concept represents a collection of everyday knowledge about the world captured in language units. However, since not all information about the world is recorded in language, the linguistic picture is more limited in scope compared to the conceptual one and is distinguished by its ethnocultural specificity and conservatism.

The term "concept sphere," referring to a general set of concepts, was formed by analogy with "noosphere" and "biosphere" and introduced by Academician D.S. Likhachev. When extended with "national, ethnic, linguacultural," it denotes a set of linguacultural concepts distinct from the linguistic picture of the world.

Within the national concept sphere, smaller segments are identified based on specific characteristics, including groups of concepts known as "conceptual areas (fields)." However, it should be noted that the conceptual metaphor of a sphere (or "ball") is not consistently applied in the case of the concept sphere. Instead, the "concept sphere" represents a semantic area, such as the concept spheres of "war," "life," "age," and so on.

In linguacultural conceptology, a linguistic personality is defined as the fundamental national-cultural prototype of a native speaker, primarily captured in the lexical system. This includes ideological attitudes, value priorities, and behavioral reactions reflected in the dictionary—a dictionary personality, or ethno-semantic entity (see: [4, p. 66]), which serves as the subject of the linguistic picture of the world and the national conceptual sphere.

Every individual or group has its own perspectives on the world and their place within it, along with unique character traits and behavioral stereotypes, all of which are naturally reflected in their language.

The term "linguistic mentality" refers to the set of specifically national ideological, psychological, and behavioral attitudes of a linguistic personality as an average representative of many native speakers, embedded in their semantic system. Concepts like national mentality, national mentality, and national character are overlapping and often indistinguishable in linguacultural studies.

The concept of discourse, understood as a text in conjunction with its extralinguistic context, is incorporated into the terminology system of linguoconceptology through its central term "linguocultural concept." This term acts as the organizing principle of discourse, with political discourse centered around concepts like "power" and "politician," and religious discourse focused on "faith" and "God," among others.

The terminology system of linguoconceptology also directly involves the concept of conceptualization, which refers to both the process and the outcome of "creating" a concept by structuring knowledge about the world. Consequently, the meaning of this concept is influenced by its interpretation as a linguocultural entity: linguistic conceptualization involves enhancing the semantics of a particular concept with features derived from the semantics of the linguistic indicators that lexicalize that concept (see: [6, pp. 58–59]).

The specialized, disciplinary segment of the linguoconceptology terminology system is primarily established by the linguocultural concept itself and its terminological equivalents, followed by specific terms and designations for its components. The broad definition of the linguocultural concept as a unit of collective knowledge with linguistic representation and ethnocultural specificity (see: [4, p. 70]) readily encompasses initially competing terms like "linguocultureme," "mytho-geme," "logoepisteme," and the current equivalent "semantic constant."

Within these broad definitional boundaries, various types of linguacultural concepts are identified based on different characteristics (see: [5, pp. 66–67]). This includes both concepts with distinct names such as "cultural dominant," "key idea," and "linguacultural type," as well as those defined through adjectival extensions of the basic term, such as telenomic, emotional, illocutionary, regulatory, parametric, and other types of concepts.

A linguacultural concept is a complex mental-linguistic construct with several distinct components, including conceptual, figurative, value, and significant elements. Among these, the figurative component is particularly crucial for linguoconceptology, as evidenced by its further division into categories like metaphorical-figurative, perceptual-figurative, and precedent-figurative. The significant component, defined by the role of the linguacultural concept's name in the lexical system of the language (see: [5, p. 68]), highlights a return to the original medieval notion where

the concept was closely tied to the word (see: [9, pp. 306–307]).

The terminological series constructed is open and forms a relatively cohesive, though flexible, system. Members of this system are interconnected through relationships of inclusion, derivation, and adjacency. Components combine to form a linguacultural concept, which serves as an organizing principle in discourse and is part of a broader conceptual area within the national conceptual sphere. This sphere is distinct from the linguistic picture of the world, where the linguistic personality—representing the linguistic mentality—functions as both a subject of this linguistic picture and the national conceptual sphere. Conceptualization, in turn, is a means of verbalizing specific conceptual content.

The units within the terminological series of linguoconceptology generally meet many of the criteria for an "ideal term," such as lexical and word-formation consistency, inclusion of a dictionary entry, a tendency towards single meaning within its field, stylistic neutrality, having a definition, lack of synonymy, precision, and context independence (see: [1, pp. 15–20]). An additional desirable feature would be the absence of antonymy.

For example, the term "linguocultural concept" exhibits word-formation consistency (e.g., "linguoconceptology," "linguoconceptual analysis"), but it is not included in explanatory dictionaries, so it lacks a dictionary entry. It aims for clarity and stylistic neutrality within scientific discourse and has a defined meaning. It is nominative as it refers to specific elements of the research framework within the field, but its precision, context independence, and lack of synonymy are somewhat limited. Its accuracy is constrained by the theoretical context of a particular "school" of linguoconceptology or individual researcher, and synonyms depend on how these "schools" interpret its meaning. The term "anti-concept" found in linguoconceptological texts (see: [10, pp. 66–76]) does not indicate that the linguocultural concept has an antonym; rather, it is a derivative term referring to a variation of the same concept.

In comparison to the terminology systems of the natural sciences, the terminology system of linguoconceptology is characterized by a degree of amorphousness and "blurriness" in term definitions, along with the presence of synonymy. This reflects both the "humanitarian" nature of the field and its evolving nature. Additionally, there is often a lack of precision in terminology use, such as assuming a "concept" is "linguocultural" by default and inferring its linguocultural nature from the general context or title of the work.

The vagueness and occasional ambiguity of linguoconceptological terms largely stem from uncertainties about the concept of culture, which influences the national specificity of the linguocultural

concept. This raises questions about whether culture encompasses both material and spiritual aspects in contrast to nature, or only spiritual culture (see: [13, pp. 142–143]). Moreover, the lack of distinction between national mentality as a general worldview and mentality as a collection of specific traits contributes to this issue.

Despite the wide-ranging differences in opinions about the essence of the linguacultural concept, which generally align with A. A. Vezhbitskaya's definition of a concept as "an object from the world of the 'Ideal' with a name that reflects certain culturally conditioned ideas about the world of 'Reality'" (see: [14, p. 90]), there is now some agreement on its key characteristics. The main essential features of the linguacultural concept are: 1) multidimensionality, resulting from its synthesis and the presence of semantically diverse components; 2) hierarchy, with systemic interdependence of features; and 3) ethnospecificity. Additional, optional features include: nominative density, indicating multiple methods of verbalization; discursive variability (sociocultural, ontogenetic, axiological) and discourse-centrism, which refers to its role as an organizing principle of discourse.

It appears that the linguacultural understanding of a concept is limited, on one hand, to a concept as a logical category defined by a set of essential features of an object, and on the other hand, to meaning as a collection of semantic features associated with a particular language unit. When referring to a "pseudolinguacultural concept," it usually means the term "linguacultural concept" is used either in relation to "concept," "meaning," or arbitrarily, where "concept" is applied broadly, such as to a frame (see: [11, p. 59]), driven purely by linguistic trends.

Despite its evolving challenges (such as the vagueness in the terminology system) and its development (including issues of epigony), the creation of a synthesizing terminological unit that integrates logical-philosophical, psychological, and linguistic categories in a "sublimated form" seems to be a natural outcome of linguistics expanding into related fields.

CONCLUSION. To distinguish a genuine "linguocultural concept" from a pseudo-term of the same name, one must consider the broader context of the terminology system within linguoconceptology. This system encompasses terms such as "(linguistic, conceptual, cognitive) picture (image, model) of the world," "area (field)," "(national, ethnic, linguocultural) conceptual sphere," "linguistic (vocabulary, ethno-semantic) personality," "(national, ethnic) mentality (mentality, character)," and "discourse," along with terms for the components and varieties of the linguocultural concept. A pseudo-concept becomes apparent when "linguocultural concept" is used interchangeably with terms like "concept," "meaning," or anything else, often driven solely by linguistic trends.

REFERENCES

1. Nurbek Abdug'appon o'g A. et al. Translation Specifics and Equivalence in Professional English Terms //Open Academia: Journal of Scholarly Research. – 2024. – Т. 2. – №. 6. – С. 81-86.
2. Ayakulov, N. (2019). Anglicisms in sports terminology of the Uzbek language and its difficulties in translation. European Science Review, 9(10), 54-57. <https://doi.org/10.29013/ESR-19-9.10-54-57>.
3. Ayaqulov Nurbek Abdug'appon o'gli, "LINGUISTIC STUDIES IN FIELD TERMINOLOGICAL SYSTEMS." British View 8.8 (2023).
4. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. 2001. № 1. С. 64–72.
5. Аякулов Н. А. СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СПОРТИВНЫХ ТЕРМИНОВ В МУЛЬТИСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ //Страны. Языки. Культура. – 2020. – С. 59-61.
6. Исаева Л.А. О соотношении понятий «концептуализация», «стереотипизация и «прецедентизация» // Культурная жизнь Юга России. 2012.№ 2. С. 58–60.
7. Карасик В.И. Языковая матрица культуры.М., 2013.
8. Лату М.Н. Псевдонаучный дискурс и псевдотермины: постановка проблемы изучения // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. 2012. № 3. С. 76–79.
9. Неретина С.С. Концепт // Новая философская энциклопедия: в 4 т. Т. 2. М., 2010. С. 306–307.

Nafisa HAMROYEVA,

Buxoro davlat universiteti Maktabgacha ta'lim kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: n.n.hamroeva@buxdu.uz

XAYRLASHUV NUTQIY AKTINING KOGNOPRAGMATIV YONDASHUV ASOSIDA TAHLILI

Annotatsiya: bugungi zamonaviy pragmalingvistik tadqiqotlarda nutqiy akt va nutqiy janrlarga katta e'tibor berilmoqda. Natijada fatika va uning ko'rinishlariga ham urg'u berish zarurati paydo bo'ldi. Fatik muloqotni yakunlash – xayrlashuv nutqiy akti – nutq odobining alohida kommunikativ darajasidir. Nutq aktining murakkab, ammo qiziqarli va samarali elementlaridan biri bo'lgan xayrlashuv sof pragmatik xarakterdaligi bilan ahamiyatlidir. O'zbek suhbat odobi bo'yicha xayrlashuv akti diskurs subyekt va obyekt suhbatidan, ya'ni muloqot mazmunidan kelib chiqib, bir-birlariga ezgu tilaklarini, qayta muloqotga tilakdoshliklarini ifodalaydi. Ushbu maqolada o'zbek fatik muloqotida suhbatni yakunlash (xayrlashish)ning nazariy va amaliy asoslari tahlil etildi va uning badiiy adabiyotdagi namunalari misolida ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: *nutqiy janr, diskurs, fatik muloqot, muloqotni yakunlash, nutqiy etiket, verbal vositalar, nonverbal vositalar, iltifot, etnomadaniy jihatlar.*

Аннотация: современные исследователи-прагмалингвисты уделяют большое внимание речевым актам и речевым жанрам. В результате возникла необходимость подчеркнуть фатику и ее проявления. Окончание фатического диалога - речевого акта прощания - представляет собой особый коммуникативный уровень речевого этикета. Прощание, являющееся одним из сложных, но интересных и эффективных элементов речевого акта, знаменательно своим чисто прагматическим характером. Согласно узбекскому разговорному этикету, акт прощания выражает добрые пожелания друг другу, пожелания повторного общения, основанные на беседе между субъектом и объектом беседы, то есть на содержании беседы. В данной статье проанализированы теоретические и практические основы окончания разговора (прощания) в узбекском фатическом общении и показаны примеры этого в художественной литературе.

Ключевые слова: *речевой жанр, дискурс, фатическая коммуникация, завершение диалога, речевой этикет, вербальные средства, невербальные средства, комплимент, этнокультурные аспекты.*

Annotation: today's modern pragmalinguistic researchers pay great attention to speech acts and speech genres. As a result, there was a need to emphasize fatika and its manifestations. Ending phatic dialogue - a speech act of farewell - is a special communicative level of speech etiquette. Farewell, which is one of the complex, but interesting and effective elements of the speech act, is significant for its purely pragmatic nature. According to the Uzbek conversation etiquette, the act of farewell expresses good wishes to each other, wishes for re-communication, based on the conversation between the subject and the object of the discourse, that is, the content of the conversation. This article analyzed the theoretical and practical foundations of ending the conversation (farewell) in Uzbek phatic communication and showed examples of it in fiction.

Key words: *speech genre, discourse, phatic communication, dialogue completion, speech etiquette, verbal means, non-verbal means, compliment, ethnocultural aspects.*

Kirish. Dunyo tilshunosligida pragmalingsvistikaning tilshunoslik turkum fanlar orasidagi o'рни, pragmatik sistema tushunchasining o'zi, uning tarkibiy qismlari orasidagi munosabat, pragmatik sistemaning assotsiativ (paradigmatik) sistemalar bilan murakkab aloqadorliklarini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganishga e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, til imkoniyatlarining amaliy foydalanilishi, lisoniy birliklarning reallashuvi, ya'ni nutqda qo'llanilishi va ma'no vazifalarini yoritib berishga e'tibor kuchaymoqda. O'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan hamda shaxsiy munosabatlarni amalga oshiradigan fatik nutq turi sifatida muloqotni yakunlash (xayrlashish) ning funksiyalarini aniqlash, bu boradagi pragmalingsvistik va lingvokulturologik yondashuvlarni ilmiy jihatdan izohlash, xayrlashuvning o'рни va xususiyatlarini dalillash kabilar oldimzda turgan vazifadir.

Adabiyotlar tahlili metodlari. So'nggi yillarda til hodisalarini o'rganishda kommunikativ-pragmatik yondashuv muhim o'rinni egalladi, bu izanishlar kommunikativ vaziyatning xususiyatlarini, so'zlovchining ijtimoiy-psixologik munosabatlarini hisobga olishga imkon beradi. Tilshunoslarning e'tibori, eng avvalo, til va nutq faoliyatining yaratuvchisi sifatida insonga qaratiladi. Tadqiqotlar kommunikativ tilshunoslikning tarkibiy qismlariga, ya'ni so'zlovchining pozitsiyasiga, uning kommunikativ niyatlariga, muloqot paytida qo'yilgan maqsad va vazifalarga erishish yo'llariga, ma'lum kommunikativ bosqichlarga bo'lgan munosabatga ko'proq e'tibor qaratmoqda. Nutq harakatlarini rivojlantirish, dialogik ta'sirning tuzilmalari, birliklari, taktikasi va strategiyalarini tahlil qilishga bag'ishlangan ishlar orasida jahon tilshunosligida V.G. Admoni, E.V. Voxrisheva, I.P. Susova, A.G. Pospelova, L.P. Chaxoyan, O.S. Issers, G.P. Grice, T. Van Deyck, J. Ostin, J. Searle kabi olimlarning izlanishlarini ta'kidlash zarur. Muloqotchilarning nutq akti doirasidagi xatti-harakati ko'p jihatdan odob-axloq qoidalari va xususan, nutq odobi bilan belgilanadi. Nutqiy odob-axloq madaniyatning elementi sifatida ko'plab mahalliy va xorijiy mualliflar tomonidan ko'rib chiqiladi. A.A. Akishina, N.I. Formanovskaya, L.P. Stupin, K.S. Ignatiev, A.L. Toporkov, A.G. Balakay, N.L. Sokolova, P.A. Gazizov, I. Verlen, E. Rauch va boshqa olimlarning tadqiqotlari bunga misoldir.

Maqolada matn parchalarini bevosita kuzatish va tavsiflash usuli, nutq odob-axloqi birliklarini semantik, pragmatik tahlili usullaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. Til ijtimoiy hodisa sifatida jamiyatda ma'lum bir tarixiy bosqichda sodir bo'lgan o'zgarishlarni aks ettiradi. Til doimiy o'zgarish va shakllanishda bo'lgan tarixiy hodisadir. Ushbu o'zgarishlarning tashuvchisi va muallifi shaxsdir. U nutq faoliyatida ham o'z ijodi natijalaridan foydalanuvchi - tildir. Zamonaviy lingvistik nazariyalarning diqqat markazida murojaat qiluvchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi

kommunikativ o'zaro ta'sirning xarakterini aks ettiruvchi nutq aloqasi birliklari joylashgan.

Sotsiolingsvistik tadqiqotlar lisoniy birliklarni qo'llash nafaqat nutq sharoiti, vositasi kabi ijtimoiy hodisalar bilan, balki so'zlovchi va tinglovchi shaxsiyati hamda ruhiyati, har bir xalq, millat, hatto, ijtimoiy guruhning o'ziga xos — shu guruh yoki toifa uchun odat tusiga kirgan qator urf-odat, rasm-rusum, ya'ni etnografik tomonlar bilan ham aloqador ekanligini ko'rsatdi. [3,10064] Chunonchi, biz birovga salom berar ekanmiz, odob nuqtayi nazaridan qo'lni ko'krakka qo'yib, boshni sal egib, ta'zimga yaqin harakat qilib salomlashamiz. Bu — o'zbek urf-odati. Shunda nolisoniy vosita bilan birga, albatta, "Assalomu alaykum!" lisoniy birligi ham ishlatilishi zarur.

Ma'lumki, boshqa shaxslar bilan to'qnashish vaziyati salomlashish janrini tug'diradi, axloq qoidalarning buzilishi — uzr (kechirim so'rash) janrini; boshqa kommunikantning moddiy yoki ma'naviy yaxshiliklari — minnatdorchilik janrini; begonalarning g'am-kulfati, o'limi bilan duch kelib qolish — hamdardlik nutqiy janrini; o'ziga xos muvaffaqiyat bilan to'qnashish — tabrik janrini; keyingi aloqani nazarda tutib, notanish adresat bilan suhbat boshlash istagi — tanishuv janrini yuzaga keltiradi [1,107]. Nutqiy janrlar uchun tipik xususiyatlar: kommunikativ vaziyat, ekspressiv intonatsiya, hajm (nutqiy yaxlitlikning taxminiy uzunligi) hisoblanadi. So'nggi tadqiqotlarda nutqiy janrlarning matniy, stilistik, psixolingsvistik va madaniy jihatlari kabi bir qator qirralari tahlil etildi. Nutqiy janrlarni pragmatik o'rganishga adresat va adresant faktorlarining teng darajada tan olinishi xosdir; asosiy prinsip sifatida aniq vaziyat sharoitlariga mos o'rnatilgan dialog, ijtimoiy hamkorlik oldinga suriladi.

Biz tadqiqotlarimizda fatikani muloqotni boshlash, muloqotni saqlab qolish va muloqotni yakunlash turlariga ajratgan edik. [2, 1199] Fatikaning muloqotni boshlash turi salomlashishni ifodalasa, muloqotda bo'lish turi kommunikantlarning o'zaro muloqot-suhbatni saqlash, muloqot jarayonidagi urfiy ravishda noqulay, madaniyatsizlik sanaladigan jimlikni o'rtadan ko'tarish, vaqt o'tkazish bilan birga suhbatdoshlarning o'zi va bir-biriga munosabati haqida ma'lumot beruvchi, muloqot maqsadi mavzusiga aloqador bo'lmagan nutq-suhbati tushuniladi. Bunda V.Fedotova va boshqa tadqiqotchilar tomonidan sanab o'tilgan fatik nutqiy janrlarning barchasi ishtirok etadi. Fatikaning muloqotni yakunlash turi ham mohiyatan urfiy-odatiy (etik) bo'lib, muloqotni yakunlash, diskursning oxirlashiga xizmat qiladi. O'zbek suhbat odobi bo'yicha u, albatta, suhbatdoshlarning suhbatdan, muloqotdan mamnunligi haqida axborotni o'z ichiga olib, bir-birlariga ezgu tilaklarini, qayta muloqotga tilakdoshliklarini ham ifodalaydi. Buning o'zbek nutqiy muloqotida badiiy shaklda o'z aksini topgan namunalari juda ham ko'pdir.

"Xayrlashish" guruhini birlashtirgan muloqot strategiyasi — muloqotchilar o'rtasida do'stona

munosabatlarni saqlashdir. Asosiy kommunikativ taktika –bu kontaktni qo'llab-quvvatlash, chunki xayrlashishdan foydalanish keyingi uchrashuvda ma'lum bir uyg'unlikda aloqa o'rnatish imkoniyatini beradi. Qadim zamonlardan xayrlashishdan foydalanish salomlashish kabi qat'iy tartibga solingan.

Xayrlashish vaziyatida ishlatiladigan noverbal vositalarga kelsak, ular salomlashish holatidagi kabi turli-tuman emas. Aytishimiz mumkinki, ular faqat ta'zim va o'pish shakllari bilan cheklangan: Odatda muloqotni yakunlash vazifasi mezbon (katta yoshli suhbatdosh) – yuqori martabali shaxs zimmasiga tushadi va "Xayr, omon bo'ling! Suhbatdan juda mamnun bo'ldim. Xudo yana uchrashtirsin!", "Kelib turing! Uzilib ketmang!" kabi odatiy iboralardan tuziladi. Muloqotni yakunlash tashabbusi mehmondan boshlanadi, agar yoshi kichik, darajasi, martabasi quyi shaxsdan chiqadigan bo'lsa, u, albatta, uzr aytib, mezbonni muloqotni yakunlashga undaydi, suhbatni yakunlashni so'raydi va albatta, suhbatdan mamnunligini ta'kidlab, mezbonni bezovta qilgani, vaqtini olgani uchun uzr so'raydi. Suhbat iliq munosabatlarda yakunlanganining juda chiroyli namunasi "Alisher Navoiy" dramasi Mo'min Mirzoning Alisher Navoiy bilan suhbatni yakunlash lavhasida ko'rish mumkin:

Mo'min: Ustoz, men doim yoningizda bo'lishni istar edim. Ammo vaziyat hoziroq jo'nab ketishimni taqozo qiladi. Men Sizni, xushxabar bilan Hirotda kutaman. Menga ruxsat.

Navoiy: Oq yo'l, shahzoda . [7, 146]

I.Sultonning yana bir asari "Imon" dan olingan quyidagi parchaga ham diqqat qarataylik:

Barot: Sizga xayr! Salomat bo'!

Niyoz: Ko'p rahmat! [7, 282]

Muloqot o'zini suhbatdoshlardan baland tutadigan dimog'dor, takabbur shaxs va uning tobelari orasida bo'lsa, o'ziga xos shakl va vositalarga ega bo'ladi. Chunonchi, "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romani ibtidosining bayoniga e'tibor qarataylik. Firqa laqabini olgan va qishloq sovetiga rais bo'lib tayinlangan Botir firqaning ilk muloqotining yakuni:

– Unda, sizlarga topshiriq: boringlar, meni kim

ekanimni bilib kelinglar!

Qo'shchi shunday deya, supadan tushdi. Ko'chaga ravona bo'ldi. [6, 14]

Muloqot araz-janjal, adovat va nafrat kabi salbiy munosabat ruhida bo'lsa, suhbatdoshlarning saviyasiga ko'ra, u boshqacha shakllar va vositalarda bo'lishi mumkin. Chunonchi, mazkur dramada Alisher Navoiyning podshoh bilan xayrlashishi quyidagicha bayon etiladi:

Navoiy: Men ketdim!

Husayn: Qayoqqa?

Navoiy: Ijodimga. Xalqimga! (Keta boshlaydi).

Husayn: Alisher, qayting! Huzurimda qoling! [7, 157]

Navoiy: Xatolarni ko'paytirish, gunohlarni orttirish uchunmi? Xayr, shahanshoh!

Xayrlashish nutqiy akti ikkita kichik guruhni tashkil qiladi: 1) qo'shimcha ma'noga ega bo'lmagan va faqat xayrlashish semasini o'z ichiga oluvchi xayrlashish; 2) xayrlashish semasi bilan bir qatorda tilak semasini o'z ichiga oluvchi xayrlashish. Ushbu akti birlashtiradigan kommunikativ strategiyaning bosh maqsadi kommunikantlar o'rtasidagi do'stona munosabatlarni saqlashdir. Asosiy aloqa taktikasi –bu kontaktni qo'llab-quvvatlash, chunki xayrlashish aktidan foydalanish keyingi uchrashuvda do'stona ohangda aloqa qilish imkoniyatini beradi.

Xulosa. Asosiy muloqot harakatlari xayrlashish vaziyatining ikki bosqichiga to'g'ri keladi – ketish uchun ruxsat so'rash yoki oq yo'l tilash istagi. Bundan tashqari, yo'lga chiqayotgan kishiga yoki qolayotgan kishiga minnatdorchilik bildirish, ajralishni istamasligini bildirish, minnatdorchilik va iltifotni ta'minlash kabi kommunikativ harakatlarni ajratish mumkin. Minnatdorchilikning ifodasi sovg'a yoki kuzatib qo'yish bo'lishi mumkin. Xayrlashish aktlari salomlashish kabi kommunikativ aktda ishlatilganligi sababli, ularning barchasi, istisnosiz, shaxsiylashtirish semalariga ega. "Xayrlashish" nutqiy akti semasi kontaktning tugashi yoki uzilishi va shu bilan birga, aloqani qayta tiklash, ma'lum bir sozlanishda, ya'ni xayrixohlikda aloqa o'rnatish imkoniyatini ta'minlash bilan bog'liq. Bu muloyim murojaat shakllaridan foydalanishda o'z ifodasini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hamroyeva, N. (2024). The Role Communicative Strategies in the Process of Interpersonal Communication. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz), 45(45).
2. NIZAMIDDINOVNA, H. N. (2024). The Need for Interactive and Perceptive Sides of Communication in Speech Activity. Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521), 2(5), 1199-1202.
3. Nizomiddinova, K. N., Shodiyeva, N. S., Alimova, K. G., Shonazarova, E. D., & Turakulovich, J. U. (2022). PRAGMALINGUISTIC FEATURES OF THE TYPES OF FATIK COMMUNICATION AND ABOUT COMPLIMENTS. International Journal of Early Childhood Special Education, 14(3).
4. Gulom G'. "Mening o'g'rigina bolam". – T.: "Yangi asr avlodi", 2019. 128-b.
5. Бирр-Цуркан Л. Ф. Единицы речевого этикета и их функционирование в средневерхненемецком языке. Автореферат дис. Санкт-Петербургский государственный университет. 2007.
6. Мурод Тоғай. Бу дунёда ўлиб бўлмайдди. –Тошкент: 2001. 14-б.
7. Султон И. Асарлар. Тўрт томлик. 1-том. Драматургия. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. 88-б.

Nasiba BOZOROVA,
filologiya fanlari nomzodi,
Toshkent davlat yuridik universiteti dotsenti
bozorova-76@mail.ru

YUNUS EMRO SHE'RIYATIDA HUR INSON OBRAZI

Annotatsiya : Yunus Emro she'rlarida hur inson tushunchasi turli obraz, ramziy-majoziy timsollarda berilgan. Shunday obrazlardan biri darveshdir. Yunus Emro o'z she'rlarida darveshlik hayoti va haqiqatini qanday tasvir etgan? Shoir she'rlaridan darvesh kim, uning g'oya va maslagi nima, darveshning qalb haqiqati va maqsad-muddaosi qanday kabi savollarga aniq javob olish mumkin.

Mazkur maqolada Yunus Emro she'riyatida darvesh qullik, tobelik, qaramlik kishanlaridan qutulgan hur, ozod inson obrazini ifodalashi misollar bilan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Yunus Emro, turkiy adabiyot, Ahmad Yassaviy, darvesh, ramz, timsol, tafakkur, tasavvuf, she'riyat, talqin.

Annotation: In the poems of Yunus Emro, the concept of a free man is presented in various images, through the prism of symbolic and metaphorical devices. One of such images is the image of a dervish. How did Yunus Emro describe the life and worldview of a dervish in his poems? From the poet's poems, one can get clear answers to such questions as who is a real dervish, what is his idea and goal, what is the truth of the dervish's soul.

This article examines the issues of creating the image of a dervish as a prototype of the image of a free man in the poetry of Yunus Emro, where the image of a dervish expresses the idea of a free man, a man freed from the shackles of slavery, submission and dependence.

Keywords: Yunus Emro, Turkish literature, Ahmad Yassawi, dervish, symbol, symbolism, thinking, mysticism, poetry, interpretation.

Аннотация: в стихотворениях Юнуса Эмро понятие свободного человека представлено в различных образах, через призму символических и метафорических приемов. Одним из таких образов является образ дервиша. Как Юнус Эмро описал в своих стихах жизнь и мировоззрение дервиша? Из стихов поэта можно получить ясные ответы на такие вопросы, как кто такой настоящий дервиш, какова его идея и цель, какова истина души дервиша.

В данной статье рассмотрены вопросы создания образа дервиша как прототипа образа свободного человека в поэзии Юнуса Эмро, где образ дервиша выражает идею свободного человека, человека освободившегося от оков рабства, подчинения и зависимости.

Ключевые слова: Юнус Эмро, турецкая литература, Ахмад Яссави, дервиш, символ, символика, мышление, мистика, поэзия, интерпретация.

Bilamizki, turkiy xalqlar orasida islom va ilohiy kalam mazmunining barqarorlashuvida Turkiston piri Xoja Ahmad Yassaviy "Hikmatlar" ining ta'siri benihoya katta bo'lgan. "Ahmad Yassaviy islomiyatni "hikmat" deb nomlagan she'rlari bilan charog'on etgan, cho'l va dashtlarga tasavvufiy tarbiyani shu taxlit yoygan. Yunus Emro esa Ahmad Yassaviyning sodiq izdoshlaridan, – deb yozadi professor Mahmud As'ad Jo'shon [2]. Yunus Emro XIII asr oxiri va XIV asr boshida turkiy hikmatnavislikda Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg'oniy an'alarini o'ziga xos usulda davom ettirib, turkiy she'riyatni yangi nafas, toza ruh, yangicha shakl va ifoda bilan boyitgan va qadim an'alar o'zanidan yangi irmoq bo'lib o'z yo'lini ochgan betakror oshiq shoirdir. Yunus Emro ilohiylari Haq va haqiqatdan saboq beradi va insonni hayot aslida ishq va oshqlikdan o'zgasi emasligiga ishontiradi. Shoir she'rlarining markazida ISHQ tushunchasi turadi. U insonning ma'naviy poklanishi, ruhiy yuksalishiga faqat shu sarbon tuyg'u vositasida yetish mumkinligini so'z va amali ila

ko'rsatgan mumtoz ijodkor. Adabiyotshunos Ibrohim Haqqul Yunus Emroni sir va xayolot, ishq va ilohiyot shoiri deya baholab, shunday yozadi: "Yunus Emro ijodiyotining ziyosi va shukuhi ilohiy Ruh. Uning so'z va tasvirlari Zoti Mutlaq madhiga yo'naltirilgan. Shoirning qalbini ishg'ol etgan haqiqat – Xudo va inson munosabatidirki, buni "Suhbatimiz ilohiydir, Shohimiz shohlar shohidir", degan e'tirofdan ham bilsa bo'ladi" [8].

Yunus Emro ijodida inson hurriyati alohida mavzu. Bu chechakdan to yuksakdagi ko'z ilg'amas yulduzgacha – barcha-barchasi inson uchun yaratilganini mushohada qilishdan tug'ilgan hurlikki, shoir uni darveshlik deb ataydi. Mutasavvuf shoir she'rlarida darvesh qullik, tobelik, qaramlik kishanlaridan qutulgan hur, ozod inson obrazini ifodalaydi.

Darvesh – forscha so'z bo'lib, lug'aviy ma'nosi tilanchi, gado, kambag'al demakdir. Lug'atlarda darvesh so'zi tilanmoq ma'nosini beradigan "darviz" so'zining buzilgan shakli (so'z oxiridagi "z" harfi "sh"

ga aylangan)dan hosil bo'lgani, ya'ni dar – eshik, viz – kezuvchi, eshikni ushlab, eshikni taqillatuvchi ma'nosini bildirishi yozilgan. "G'iyos ul-lug'ot"da darvesh so'zining qadimiy shakli darovez bo'lib, eshiklarga osiluvchi ma'nosini bildiruvchi bu so'z keyinchalik darvesh shaklida qo'llangani aytilgan. So'z etimologiyasidan kelib chiqib, ko'p hollarda darveshlar deganda, soch-soqoli uzun, ust-boshi to'zg'in, "Haq do'st, yo Alloh" deya zikrlar bilan eshikma-eshik aylanib yuruvchi va odamlardan tilanchilik qiluvchi kishilar tushunilgan. Tasavvufda esa bu tushuncha juda chuqur ma'no ifodalaydi. Tasavvuf risolalarida yozilishicha, darvesh – nafsning havoyi orzulariga qo'l siltab, moddiy borliqdan kechgan, dunyoviy lazzatlarni tark etib, haqiqat yo'liga kirgan Haq oshig'i. So'fiy, devona, qalandar kabi atamalar ham ba'zan darvesh ma'nosida qo'llanadi. Yassaviy «Faqrnoma»sida "Har kim darveshlik da'vosini qilsa, avval Haq amriga bo'yin sunib, shariat amri bilan bo'lg'ay. Va botil ishlardin va bid'at ishlardin parhez qilg'ay, kecha qiyom bo'lmaguncha, kunduz xizmat qilmag'uncha, shayxlik da'vosini qilsa, botil turur" [12], – deydi.

Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub"da "Darvesh shunday kishiki, u qazoi qadarga rozi bo'ladi va agar ichida yuz tikan bo'lsa ham sirtiga chiqarmaydi. Darvesh sidq-u fano yo'lini tutgan bo'lishi kerak. Va o'zi qanday bo'lsa, xalq ko'ziga o'shanday ko'ringay, unda riyo bo'lmagay. Takabburlik illatidan qattiq riyozatlar bilan xalos bo'lishi kerak. Nafsning shiddatidan ulug' jihod qilib qutulishi, faqr yo'liga kirishi va foniylarning omonlik uyi jamoatxonasiga yetishi kerak", – deydi [6]. Tasavvufga doir risolalarda tark maqomlarida ko'ngilni poklash, tom bir taslimiyat ichra tavakkul ishonch-e'tiqodini kamolga yetkazish, uzluksiz ravishda ishq otashida toblanish, o'tmish uchun "o'lib", kelajak uchun qayta "tug'ilish" va ruhoniylar erkin, to'laqonli ozod umr kechirish darveshlarga xos fazilat va sifatlar ekani qayd etiladi.

"Nur al-ulum"da o'qiyimiz: "So'rdilarki, darveshlik nedir? Aytdi: "Uch chashmadan iborat bir daryodir. Bu chashmalardan biri – parhez, ikkinchisi – saxovat, uchinchisi Tangri taolo bandalaridan niyozmandlik etmaslik erur". Shayx roziallohu anhu bir so'fiydan so'rdiki: "Sizlar kimni darvesh deb aytasizlar?" Dedi: "Dunyodan xabari bo'lmaganni". Shayx dedi: "Bunday emas, yuragida dunyo andishasi bo'lmaganga aytilur. Chin so'zlaydi-yu, so'zi yo'q, eshitadi-yu, qulog'i yo'q, ovqatlanadi-yu, lazzati yo'q, harakat va xotirjamlik, qayg'u va quvonchdan forig' kishi – bu darvesh erur"[9].

Demak, darvesh leksik jihatdan, bevosita insonning tashqi ko'rinishi, zohiriy ahvolini ifodalasa, tasavvufda bu tushuncha unga teskari ma'no, ya'ni inson botinini ifodalashga xizmat qilar ekan. Bilamizki, har qanday

so'z tasavvufiy atama o'laroq, qo'llana olmaydi. Buning uchun so'zning zohiriy va botiniy ma'nosida o'zaro bog'liqlik bo'lishi talab etiladi. Shunga ko'ra, tasavvuf lug'atlarida odamlarning eshiklariga osilib, tilanchilik qilib yuruvchi soyil (tilanchi) va tariqat soyiri (darvesh) o'rtasida to'g'ridan to'g'ri bir bog'liqlik bo'lmay, majoziy o'xshashlik mavjudligi aytilgan. Tilanchi moddiy ehtiyoj uchun kishilar eshigiga bosh ursa, darvesh ma'naviy ehtiyoj uchun murshid ostonasini makon etadi. Shu ma'noda, darvesh ham murshidning eshigiga osiluvchi, undan najot tilovchidir.

Professor Mustafo Tatchi "Yunus Emro devoni. Tili, tushunchasi, san'ati" tadqiqotida Yunus Emro dunyoqarashiga falsafiy yondashuv bilan kirib bo'lmaydi. Negaki bu mulohazalar aqlning emas, ishqning hosilasi ekanligini, shu bois Yunusning dunyosiga u qabul etgan tushunchalar mohiyatidan kelib chiqib yondashish kerakligini ta'kidlaydi. Darvesh va darveshlikni ham biz shoir anglamidan, u yashagan davr ijtimoiy, ma'naviy hayotidan kelib chiqib talqin etishimiz lozim. Chunki bu istiloh hamma zamonda ham ijobiy ma'no anglatavermagan. Ba'zi davrlarda darvesh deganda, zohid – tarkidunyo qilgan, olam hodisotlaridan o'zini chetga olgan, hech narsaga qiziqmagan kishi tushunilgan. Ba'zan esa faqat darbadar kezuvchi, muqim yashash manziliga ega bo'lmagan gadolarga nisbatan ham darvesh deb qaralgan. Ma'naviy-ruhiy tarbiya usul va arkonlari ishlab chiqilib, tariqatlar keng tarqalgan davr, xususan, X-XII asrlarda Haq yo'lichilariga nisbatan darvesh atamasi qo'llangan. Bu davrda ko'plab takya-xonaqohlar faoliyat olib borgani va bu joy darveshon, ya'ni tariqat yo'liga kirgan, bir muridga intisob etgan pirdoshlar jam bo'ladigan yer ma'nosini anglatgani barchaga ma'lum. Qolaversa, tariqat arboblari, mashhur so'fiylar tomonidan yozilgan risola, maktublarning ham "Ey darvesh" so'zi bilan boshlangani va bu davr adabiyotida majzublik holi bilan boshqalardan farqlanib turadigan darvesh, qalandar kabi obrazlarning qo'llangani fikrimizni dalillaydi. Badiiy ijod, ayniqsa, hikmat va ilohiylarda darvesh atamasining mazmuni yanada chuqurlashgan. Hikmat va ilohiylarda Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom va u zotning as'hoibi kiromlari hayoti, amali, yashash tarziga ergashgan, Xoliq rizosi uchun xalq xizmatida bo'lgan, kunduzlari soim (ro'zador), kechalari qoyim, ko'ngli yaqin nuridan yorishgan zotlar darveshlar deya ta'riflangan. Darhaqiqat, darveshlar o'z qalbini nafsoniy ehtiyoj, vahm va xayol pardasidan xalos etish natijasida narsa va hodisalar qanday bo'lsa, uni shunday qusursiz tarzda ko'rish darajasiga yetishgan. Imom G'azzoliy e'tirof etganidek, qalbdan xayol va vahm pardasining qalqishi o'lim ila bo'lganidek, ba'zan tiriklikda ham

barham topadi. Ya'ni uxlamasdan va o'lmasdan ham qalb eshigi malakut olamiga qarab ochiladi. Bu esa qulning xohish ixtiyori ila emas, Ollohning lutfi bilan bo'ladi va qalb ilmning nurlari bilan to'ladi hamda undan oydinlashadi [1]. Turkiston piri Ahmad Yassaviy bunday qalb sohiblarini darveshlar deya e'tirof etadi:

Xirqalari kir chafon, ko'nglida yuz ming ayon,
Bilingiz ikki jahon ko'zga ilmas darveshlar.

Mutasavvuf shoir talqinicha, darveshlar ko'nglidan ikki jahon orzusini ketkazgan komil zotlar. Ularning ko'ngli oynadek toza, nurdek musaffo. Shu bois bu ko'ngil "yuz ming ayon" – sirga munosib. Yassaviy hazratlarining ayni shu qarashlari, ya'ni darveshlarining sir sohibi ekanligini Yunus Emro ham tasdiqlab shunday yozadi:

Rasul aytur ey Qayum, bular ajoyib qavm,
Sir dengizi qilmishsan darveshlarining ko'nglini.

Bunday e'tirof Sulaymon Boqirg'oni hikmatlarida ham uchraydi. Mutasavvuf shoir ko'nglida Haq ishqidan o'zga narsa bo'lmagan zotlar sirga mahram bo'lishidan so'zlab:

Siri sirga ulandi, ko'nglum Arshga yo'naldi,
Ishq qilichi boylandi darveshlarining ichinda, –

deb yozadi. Chin darveshning Haqdan boshqa hech kim va hech narsaga tobeligi yo'q. Darvesh ko'ngil shohligini – saltanat shohligidan yuksak ko'ra olgan shaxs. Shu bois tasavvuf she'riyatida ham, mumtoz shoirlarimiz ijodida ham darvesh va oriflarning ko'ngil holiga ko'p e'tibor qilinadi. Ularning qalbi fayz va ilhom manbai, irfon va ma'no koni o'laroq talqin qilinadi. Ular suhbatidan bahramand bo'lganlar ham ko'ngil asrorlaridan ogohlikka erishishi uqtiriladi. Buni ta'kidlab, Ahmad Yassaviy shunday deydi:

Har kim suhbatga keldi, ko'nglida ma'no to'ldi,
As'hoiblar murod topdi darveshlar suhbatinda.

Yunus Emro ta'biricha, darvesh tom ma'nodagi Haq oshig'i, qalbi ishq ila limmo-lim to'lgan, har bir narsada Haq hikmati, jamolini ko'rib, undan zavq-u hayrat tuygan va shu hayratni xalqqa yetkazuvchi zot. Darveshlik shunchaki yo'l yoxud maqom emas. Bu yo'lning asosi, arkoni, usul va vositasi, riyozat va mashaqqati borki, ularni bajarmoqqa hamma ham qodir bo'lolmaydi. Bu yo'l ehson yo'li bo'lib, qalbi ishq ila poklangan, ixlos, sidq va sadoqat va Robbiga qullik qiluvchilargagina nasib etadi.

Darveshlikning yo'lga,
Sidq ila kelgan kelsin.
Haqdan o'zga narsani,
Ko'ngildan surgan kelsin.

Yunus Emroning darvesh va darveshlik tarannumi o'quvchini hayotda inson o'laroq yashashga da'vatidir. U o'z she'rlarida darvesh qanday fazilatlar sohibi bo'lishi kerakligi, darveshlik yo'lining talablari nimadan iborat ekanini aytar ekan, o'quvchi qalbidan darveshlikka muhabbat uyg'otadi, uni o'z holiga

nazar solishga, yashash, tiriklik, yaratilish mohiyati haqida mushohadaga chorlaydi.

Darvesh o'lan kishining poklik shiori kerak,
Yo'l ichinda ham uning nomus-u ori kerak.

Mazkur she'rda Haq yo'lga tushgan, Alloh rizosini qozonmoq istagan darvesh (yo'lchi, solik, murid)ning fazilatlaridan so'z yuritiladi. Haq talabgori (darvesh) bo'lgan kishi poklikni o'ziga shior qilmog'i lozim, deydi shoir. Bunday poklik keng ma'noni ifodalab, qalb, nazar, amal, niyat pokligini tamsil etadi. Shuningdek, bu yo'l solikdan nazari balandlik, ya'ni birovga ta'ma ilinjida boqmaslikni shart etadi.

Kech menlik da'vosidan, so'zla so'zning xosidan,
Ul Alloh qo'rqusidan yuzlari sori kerak.

Menlik da'vosidan kechish ichdagi kibr-u havo, g'ururni sindirishdir. So'zning xosi esa ahlulloh so'zlaridirk, ular eng maqbul va ma'qul kalimalardir. Allohdan qo'rqib yashash mo'minlik belgisi. Qur'oni karimning bir qator suralarida dunyo-yu oxiratda yutuqqa erishmoqchi bo'lgan kishi Allohdan qo'rqib yashashi, Allohga taqvo qilishi lozimligi eslatilgan (Nur.52). Hadislarda ham Allohdan qo'rqib yig'lagan ko'zga do'zax o'ti tegmasligi bayon etilgan. Bu bilan Yunus Emro haqiqiy mo'min (Haq izlovchisi) darveshligini ta'kidlaydi. Keyingi misralarda tasvir darajasi yanada ortadi:

Yongay jigar otashi, tinmagay ko'zdan yoshi,
Har dam darveshning ishi – oh ila zori kerak.

Bu yo'lchilik ishq yo'lidir. Ishqsiz maqsad manziliga yetib bo'lmas. Ishq otashi oshiq-darveshni toblasa, ko'z yosh qalbdagi g'uborlarni ketkazadi. Shu bois darveshning lahza bo'lsin Yor yodidan ayrilmay, dard-u iztirob olovida yonmog'i afzal.

Kimsaga xor boqmagil, hargiz ko'ngil yiqmagil,
Yetmish ikki millatda darveshlik yori kerak.

Birovga past nazar bilan qarash, o'zgani haqir va zalil ko'rish, kamsitish yoki birovning ko'nglini og'ritish odamiylikdan emas. Darvesh uchun millat, din, irq, mazhab – barchasi barobar. U har bir maxluqda Xoliq qudratini ko'radi. Shu bois u insonlarni ham toifalarga ajratmaydi, ularni banda o'laroq tafovutsiz ko'radi. Bu xususiyat ko'pgina tariqatlarda qabul qilingan. Chunonchi, Xoja Bektosh Valining "Maqolot"ida to'rt eshik – qirq maqomning (haqiqat bosqichidagi o'n maqomning ikkinchisi) biri "Yetmish ikki millatni ham kamsitmaslik" deb belgilangan [7]. Insonni turli firqa-yu mazhablarga ajratmay nazar solish – buyuk insonparvarlik. Oshiq shoir mazkur satrlari bilan shu ulkan g'oyani targ'ib qilgan. Aytish mumkinki, bu xulosa bugungi qonun hujjatlarida belgilangan ijtimoiy tenglik normasining ixcham badiiy ifodasidir.

O'zni yetmish ikki millat bilan birlikda ko'ra olgan inson chindan, ma'naviyat mulkining shohiga aylanadi. Sarkash nafsni jilovlab, qanoat taxtini egallash va Xudoning qudrat qalamini har yaratiqda ko'rish

solikka “darveshlar shohi” unvonini beradi. Shu bois bu kabi oliy zotlar eshigida minglab muhiblar, murid-u muxlislar bo‘lgan, suhbatlaridan bahramandlik tuygan. Yunus Emro “Yetmish ikki millatda darveshlik yori kerak” deganda yetmish ikki millat – barcha inson darveshlarga esh bo‘lishi, ularning fayzi bilan ko‘ngil uyini obod etishi lozimligini ham uqtirgan. Zeroki, chin oshiq – Haq yo‘lchilari bilan suhbat qalbni mayda hislardan tozalab, unda ulug‘ maqsadlarning unishiga sabab bo‘ladi. Ma’naviy-ruhoniy fayz sabab ko‘ngilga nur inadi, unda ma’rifat chirog‘i yonadi va shundan qalbning ma’no olami tomon parvozi boshlanadi.

Qo‘rqmagay tamug‘indin, unmagay hurlarindin,

Doim uning maqsudi – Haqning diydori kerak.

Darvesh – hur inson. U barcha qayd – kishanlardan ozod bo‘lgan, dunyo qayg‘usi, tiriklik tashvishini ko‘nglidan soqit qila olgan shaxs. Uning yagona maqsudi – Haqning diydori. U na do‘zax olovidan qo‘rqur va na jannat hurlaridan umidlanur. Darveshning yagona maqsadi – visol, Haq diydoridir. Demak, visolga vosil bo‘lish shartlariga ko‘ra, umrguzaronlik qilayotgan, bu mashaqqatlarga sabr-u tahammul etgan inson darveshdir.

Oshiq shoir she‘rning har bir baytida darvesh kim, uning fe‘l-atvori, sifat-fazilati qandayligini darajama-daraja ochib borgan. Tasvirlardan o‘quvchi tabiiy ravishda darvesh va darveshlik holiga qiziqadi, havaslanadi. Buni anglagan shoir she‘r so‘nggida o‘ziga murojaat qilish orqali o‘quvchiga o‘git beradi va darveshlik yo‘liga tushish sirini ochadi:

Tuproq ayla yuzingni miskinlarga, ey Yunus,

Jumlasindan ziyoda urning iqrori kerak.

Shoir e’tiroficha, darveshlik yo‘li miskin (Haqdan ogoh)lar dargohiga bosh urish va eng avvalo, iqror bo‘lish, ya’ni jurm-u gunohlar uchun tavba etish bilan boshlanadi.

Umuman, Yunus Emro she‘rlarida darveshlik hol va hayoti, fe‘l va amali haqida so‘z yuritir ekan, o‘quvchini hayotda iymon sohibi o‘laroq yashashga da’vat etadi. Haq taoloning har bir san’atidan zavq olish, olamga uyg‘oq qalb bilan nazar solish va butun olamlar ichra insonni mumtoz etib, borliqni unga musaxxar qilib qo‘ygan Robbul olaminni tanishga chorlaydi. Yunus Emro darvesh va darveshlik g‘oyalari ifodasida Turkiston piri Ahmad Yassaviy fikrlariga suyangan va bu boradagi qarashlarini she‘rlarida uch xil usulda ifodalagan:

1. Darvesh va darveshlik mazmuni yoritilgan maxsus she‘rlar. Bunda shoir she‘rning boshidan oxiriga qadar shu mavzu doirasida fikr yuritadi. Darveshning ma’naviy holi va maqomidan keng bahs etadi va o‘quvchini bu yo‘lga juda qiziqtiradi.

2. Darvesh va darveshlik mazmuni xususida e’tiborli fikr, ayrim xulosa, qarashlar ifodalangan she‘rlar. Bunda shoir she‘rning ma’lum bir band, baytlarida bu mavzu xususida so‘z yuritadi. Mazkur bayt aforistik xarakterga ega bo‘lib, she‘rning shohbayti sanaladi.

3. Darvesh istilohi ishlatilmasa ham, umumiy mazmunida darveshlik g‘oyasi ifodalangan she‘rlar. Bunda ko‘ngil tasvirlari ustunlik qiladi va shoirning Haq va inson, borliq va inson xususidagi qarashlari aks etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ğazali A. Ihyau ulumi‘d-din. – Istanbul: Arslan, 1993.
2. Tatçı M. Yunus Emra Divani (Inçeleme). Ankara, 1990.
3. Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат-ул қулуб. – Тошкент: Адолат, 2002.
4. Ğazali A. Mişkatu‘l anvar. – Istanbul, 1981.
5. Боқир, Муҳаммад. Баҳоуддин Нақшбанд. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 1993.
6. Навоий, Алишер. Маҳбуб-ул қулуб. – Тошкент: Фан, 1998.
7. Хожа Бектоши Валий. Мақолот. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2001.
8. Ҳаққул И. Абадият фарзандлари. – Тошкент: Ёш гвардия, 1991.
9. Ҳаққул И. Тасаввуф истилоҳлари шарҳи. Кубро Н. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004.
10. Юнус Эмро. Нечун йиғларсан, эй булбул... (Ж. Камол таржимаси) – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.
11. Юнус Эмро. Шеърлар. – Тошкент: Фан, 2000.
12. Яссавий, Аҳмад. Ҳикматлар. – Тошкент: Ёзувчи, 1993.

Saodat ESHPULATOVA,
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv
va texnologiyalar universiteti dotsent v.b., PhD.
Saodat69eshpulatova@gmail.com

“QUTADG’U BILIG” DOSTONIDA RAMZIY OBRAZLAR TAHLILI

Annotatsiya: ushbu maqolada qadimgi turkiy adabiyotning rivojlanishida o‘zining o‘lmas asari bilan hissa qo‘shgan adib Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida tasvirlangan timsollar tahlil qilingan. Asarni o‘rganish jarayonida uning tarbiyaviy roli, ahamiyati haqida ma‘lumotlar borligi yoritilgan. Shu bilan birga davlat boshqaruvi, rahbar ma‘naviyati, ezgu xislatlar, odob-axloq masalalari kabi fazilatlarining yoritilganligi ham tahlil qilib berilgan.

Kalit so‘zlar: “Qutadg‘u bilig”, timsol, ma‘naviyat, ezgu xislat, til odobi, e‘tiqod, elig, adolat, aql, davlat.

Аннотация: в данной статье анализируются образы, описанные в произведении писателя Юсуфа Хос Хаджиба “Кутадгу билиг”, который своим бессмертным произведением внес вклад в развитие древнетюркской литературы. В процессе изучения произведения освещается, что есть информация о его воспитательной роли, значении. В то же время, также анализируется освещение таких качеств, как государственное управление, духовность лидера, хорошие качества, вопросы этикета.

Ключевые слова: “Кутадгу билиг”, символ, духовность, благородство, языковой этикет, вера, элиг, справедливость, разум, государство.

Annotation: this article analyzes the images described in the work of the writer Yusuf Khos Khadzhib “Qutadgu bilig”, who contributed to the development of ancient Turkic literature with his immortal work. In the process of studying the work, it is highlighted that there is information about its educational role, meaning. At the same time, the coverage of such qualities as public administration, spirituality of the leader, good qualities, etiquette issues are also analyzed.

Keywords: “Qutadgu bilig”, symbol, spirituality, noble character, language etiquette, faith, elig, justice, reason, state.

X-XII asrlarda turkiy adabiyot ancha rivojlandi. Bir qator shoir va adiblar yetishib chiqdi. Ana shulardan biri Yusuf Xos Hojib bo‘lib, u XI asrning atoqli shoiri, donishmandi va davlat arbobidir. Undan bizga qadar yetib kelgan yagona adabiy meros “Qutadg‘u bilig” dostonidir. Bu doston XI asr adabiyoti va adabiy tilining nodir yodgorligi bo‘lib, zamonasining taraqqiyparvar ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta‘limiy qarashlarini badiiy mujassamlashtiradi, tarix, ilm-fan, etnografiya va boshqa sohalariga doir qimmatli ma‘lumotlar beradi.

Yusuf Xos Hojib o‘z vatandoshi, ulug‘ olim Mahmud Koshg‘ariy singari turkiy qabila va xalqlarning tilini o‘rgandi, adabiy til uchun, turkiy tilning madaniy hayotda yanada kengroq o‘rin olishi uchun kurashdi, xalq og‘zaki adabiyoti va yozma adabiyotning boy tajriba va traditsiyalaridan ta‘lim olib, mashhur “Qutadg‘u bilig” dostonini yaratadi.

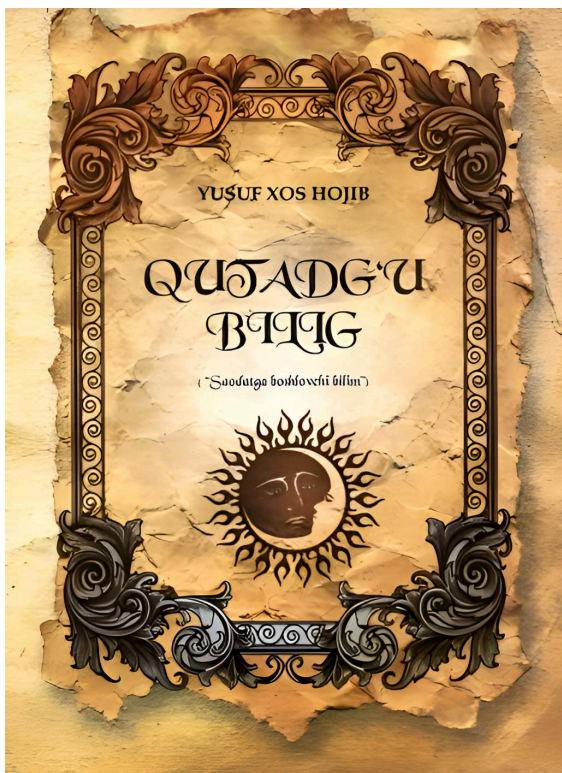
Kitob Qoshg‘ar hukmdori Tamg‘ach ulug‘ Bug‘ra Qoraxon Abu Ali Hasan binni Arslonxonga tortiq qilingan va buning evaziga muallif Xos Hojib (“muqarram, eshik og‘asi) lavozimi bilan taqdirlangan. Shundan keyin u Yusuf Xos Hojib nomi bilan shuhrat qozongan.

“Qutadg‘u bilig” – qut (saodat,baxt) ga eltuvchi bilim, demakdir. Bu asarning maydonga kelishi yuqorida aytganimizday, nihoyatda kuchli hayotiy zarurat va ma‘naviy ehtiyoj samarasidir. Aslida uni vatan, el-yurt madhiyasi deb atash mumkin. Zero, asar to‘laligicha turkiy xalqlarning davlat tuzilishi, el-yurt farovonligini

ta‘minlashga qaratilgan chora-tadbirlarning badiiy tahlilidan iboratdir. Ana shu tahlillar jarayonida Yusuf Xos Hojib o‘z vatanining fidoyi oshig‘i, o‘z elining sadoqatli va fidokor farzandi sifatida namoyon bo‘ladi. U asarda goh olam sirlaridan yaxshi xabardor mutafakkir, goh qadim moziy sarhadlariga nazari yetgan muarrix, goh zamonasining turli sohalariga oid fanlardan puxta xabardor bo‘lgan zukko olim va tabiiyki, inson qalbining turli-tuman manzaralarini inkishof etuvchi hassos shoir sifatida ko‘rinadi” .

Kitobda tilga olingan xoqon Nasiriddin Tavg‘ach Bug‘ro Qoraxon 1075-1103- yillar davomida qoraxoniylar davlatini boshqargan. Qoraxoniylar davrida mamlakat mulklarga taqsim qilinib idora qilingan. Mana shu ulushlarning boshida turgan hukmdorlar Eligxon nomi bilan ataladi. Eligxonlar ustidan nazorat qiluvchi oliy hukmdor esa Tavg‘achxon nomi bilan yuritiladi. Markazlashgan, yagona feodal davlatni barpo etish, uni mustahkamlash, idora qilish, ulushlar va ulush ichidagi begliklar o‘rtasidagi nizolarga barham berish Tavg‘achxonlarning ezgu orzusi edi.

Xuddi ana shunday davlatni idora qilish usulini, siyosatini, qonun-qoidalarini, rasm-u odatlarini, axloq me‘yorlarini o‘zida mujassamlashtirgan nizomnoma, qomus sifatida “Qutadg‘u bilig” yuzaga keldi. Yusuf Xos Hojib mana shu masalalarga javob berib, o‘z asarini yaratar ekan, u bir tomondan, o‘z davrining yirik olimi, fozili, donishmandi, faylasufi, shoiri, tarix, tib,

riyoziyot, nujum va shu kabi boshqa fanlardan xabardor bo'lgan barkamol kishi sifatida, ikkinchi tomondan, feodal sinfning vakili, yuqori tabaqa kishilarining himoyachisi sifatida namoyon bo'ladi. Asar mazmuni muallifning arab va fors tillarini mukammal bilgan, bu tillardagi diniy, ilmiy, badiiy adabiyot bilan chuqur tanishgan, ayni paytda turkiy yozma adabiyot, xalq og'zaki ijodi bilan ham yaxshi tanish bo'lganini ko'rsatadi.

Shoir shunday yozadi:

“Kitab ati urdum “Qutadg'u bilig”,
Qutadsu o'qug'lika tutsu elig”.

Tarjimasi: Kitob otini “Qutadg'u bilig” qo'ydim, o'quvchiga baxt keltirsin, qo'lidan tutsin.

Shu sababdandir, kitobni chinliklar “Adab-ul-muluk” (“Hukmdorlar odobi”), mochinliklar “Amin-ul-mamlakat” (“Mamlakat omonliklari”), sharqliklar “Ziynat ul-umaro”, (“Amirlar ziynati”), eronliklar “Shohnomayi turkiy”, turonliklar “Qutadg'u bilig”, ba'zilar “Pandnomayi muluk” (“Podshohlar pandnomasi”) deganlar. “Qutadg'u bilig” haqidagi dastlabki xabar XIX asrning birinchi choragida paydo bo'ldi. Bu asarning 1439- yilda Hirotda uyg'ur yozuvi bilan Hasan Qara Sayil Shams tomonidan ko'chirilgan nusxasi Turkiyaning Tug'ot shahriga, bu yerdan esa 1474- yilda Abdurazzoq Shayxzoda baxshi uchun Faxri o'g'li Qozi Ali tomonidan Istanbulga keltirilgan. Uni sharqshunos olim Hammer Purgstall Istanbulda sotib olib, Vena saroy kutubxonasiga keltiradi. 1870-yilda venger olimi Herman Vamberi “Qutadg'u bilig” ning eng muhim qismlarini “Uyg'ur tili

obidalari” va “Qutadg'u bilig” nomi bilan nashr qildi. 1823-yilda fransuz sharqshunosi Jaubert Amedi ham nashr ettirgan. 1890- yildan boshlab bu asarni o'rganishga V.Radlov kirishadi. 1896- yilda “Qutadg'u bilig” ning arab yozuvi bilan ko'chirilgan ikkinchi bir nusxasi Qohirada topildi. Radlov 1910-yilda asarni rus alifbosiga asoslangan to'liq transkripsiyasini nemis tiliga tarjimasi bilan nashr qildiradi. Bu asarning arab yozuvi bilan ko'chirilgan uchinchi nusxasi 1913-yilda Namanganda topildi. 1924- yilda Fitrat namanganlik Muhammadhoji eshon Lolaresh ismli kishidan bu nusxani oladi va Toshkentga asosiy kutubxonaga keltiradi. “Qutadg'u bilig”ning tarkibi quyidagicha: uch bosqich muqaddima: nasriy muqaddima 38 satr. She'riy muqaddima 77 bayt. Muqaddimaviy boblar 11 bob – 390 bayt.

Asosiy qism – doston mavzusi 68 bobda rivojlanadi. Undagi sarlavhalar hisobiga ishtirok etuvchilarning savol-javoblarini ham kiritsak, 174 sarlavha ostida berilgan. Umumiy hajmi 5896 bayt. Xotima qismi – 2 qismdan va masnaviy bobdan iborat bo'lib, masnaviy bob mazmunigina dostonga aloqador”.

“Qutadg'u bilig” o'sha davrda Qoshg'ardan Kaspiygacha bo'lgan keng maydonga yoyilgan barcha turkiy qabilalar uchun tushunarli bo'lgan “Bug'raxon tili” da yozilgan.

“Qutadg'u bilig” hozir jahonning ko'plab xalqlari tillarida jaranglamoqda. Bu asar o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz va boshqa turkiy xalqlar tillariga ham tabdil qilingan (moslashtirilgan). Asar rus tiliga, Yevropaning bir qancha tillariga tarjima qilingan. Yevropa aslida bu asar bilan XIX asrning birinchi choragidayoq tanishib ulgurgan edi. Hozir asarning nemis va ingliz tillariga to'liq tajimasi bor. Shuningdek, ayrim Yevropa tillariga qisman parchalar tarzidagi tarjimalari ham mavjud.

“Qutadg'u bilig” - adabiy asar, badiiy adabiyot numunasi. Asar qahramonlari to'rt ramziy timsoldan tashkil topgan:

Biri to'g'rilikka tayanch — Adolat,

Biri Davlat erur, u qutli g'oyat.

Uchinchi — ulug'lik Aql ham Zako ,

To'rtinchi — Qanoat erur bebaho .

Bularning har biri yana alohida-alohida nomlarga ega.

Birinchisi, Adolat – u bosh hukmdor, uning nomi Kuntug'di, u quyoshdek barchaga barobar nur taratadi. Ikkinchisi, Davlat – turkiyda Qut, u bosh vazir, uning nomi Oyto'ldi. Asarning bosh qahramoni O'gdulmish – Aql va Bilimdir. To'rtinchi timsol – Qanoat. Uning ismi O'zg'urmish. Olimlarimiz fikricha, bular islom ma'naviyatining bosh timsollari edi: O'zg'urmish obrazi tarkidunyo qilgan, zohidlik va taqvonli yashash tarziga aylantirgan so'fiylarni anglatadi. Asarda tasavvufiy g'oyalar ham ko'zga tashlanadi.

Asardagi Kuntug'dining adolati haqidagi gaplar butun dunyoga tarqaladi. Yurtda nizom va qoida ustuvor bo'lib, shu darajada adolat qaror topadiki, xazina oltinga

to'lib, qo'zi bo'ri bilan yonma - yon omonlikda yashay boshlaydi. Yusuf Xos Hojib Kuntug'dini "qilmishlari to'g'ri, fe'l-u tabiati rost, tili chin, yetuk, ko'zi va ko'ngli boy, bilimli, zakovatli, hushyor, yomonlarga misli bir olov edi" deb tasvirlagan.

Kuntug'diga adolat ramzining berilishi tasodifiy emas. Adib bu bilan davlat tepasida adolat, ya'ni adolatli hukmdor va adolatli qonun-qoidalar turishi kerak, degan aqidani bayon etadi.

Asardagi Kuntug'di degan nom ham o'rinlidir. Chunki kun – quyosh hammaga bir xil yorug'lik beradi. Hammani birdek isitadi. Quyosh uchun katta-kichik, boy-kambag'alning farqi yo'q. Adolatning qarshisidagi eng yaramas illatlar, yolg'onchilik, suqlik, zo'ravonlik, uyatsizlik, andishasizlik, ish ustida g'azablanish, boshqalarga naf bermaslik, ichkilikbozlik, egriqo'llikdir. Uning nazarida haqiqiy inson:

Tuz-u xalqqa barcha qilar ezgulik,
 Yana minnat urmas kishika kuluk.
 O'z asg'in tilamas, kishika asig'
 Berur, ul asig'din bu qulmas yasig'.

(Barcha xalqqa faqat yaxshilik qiladi,
 Uning evaziga yana kishilardan mukofot kutmaydi.
 O'z foydasini ko'zlamaydi, kishilarga foyda keltiradi,
 Bu foydasidan o'zi uchun evaz minnat qilmaydi)

Kuntug'di ezgu - yaxshi kishi, hech qachon o'z tabiatini o'zgartirmaydi, chunki yaxshi qiliq oq sut bilan kirsa, o'lim kelib tutmaguncha o'z tarzini buzmaydi, deb uqtiradi.

Oyto'ldi- vazir, ayni paytda davlat ramzi. Uning fe'l-atvorida barcha ezgu-xislatlar mujassam. O'zining Davlat ramzi ekanligini u shunday izohlaydi:

Bir kuni Elig – hukmdor uni chaqirtirib keladi. Shunda u yonidan bir to'p – koptok oladi va unga o'tiradi. Elig unga xursandlik bilan qarasa, Oyto'ldi ko'zini yumib oladi. Elig unga iltifot bilan qarasa, Oyto'ldi yuzuni o'girib oladi. Shunda Elig qahrga keladi va men adashdim shekilli, jiddiy sinamay turib, senga shuncha ehtiromlar ko'rsatdim, deydi. Shunda Oyto'ldi quyidagicha javob beradi:

-Sen o'rin berding, men avvaliga o'tirmadim, chunki mening o'rnim yo'q, buni bilib ol, demoqchi bo'ldim. Koptok menga o'xshaydi. U o'ransiz dumalab yurgani kabi Davlat ham beqarordir. Iltifot qilganingda ko'zimni yumganligim va yuzimni o'girganligim mening

qilmishlarim jafu, menga ishonma, deganim edi...

Davlat – bebaqo, ya'ni boqiy, abadiy emas. Asarda Oyto'ldining vafot etishi bejiz emas. Aslida bu davlatning omonat, o'tkinchiligiga ishoradir. Davlatga Oyto'ldi degan nomning berilishi ham ramziy-majoziy ishoralarga boy. Chunki oy dastlab juda kichik bo'lib chiqadi. To'lishgan sari uning nuri ortib boradi. Ammo endi to'ldi, nuri ko'paydi deganda, birdaniga yo'q bo'lib qoladi, Oyto'ldining talqinicha, Davlat ham xuddi shunday sifatga ega, shuning uchun unga ko'ngil qo'yib bo'lmaydi.

O'gdulmish – asardagi eng faol qahramon. O'gdulmish so'zining ma'nosi "o'g" bilan bog'liq. U "aql", "aql-idrok" ma'nosiga ega. O'gdulmish "aql bilan ziynatlangan" demakdir. Uning asarda vazirning o'g'li darajasidan vazir martabasiga ko'tarilishi bejiz emas.

Adib aslida davlat, adolat va aql bilan boshqarilmog'i kerak, degan fikrni olg'a suradi. Faqat bu fikr ramziy shaklda ifodalangan.

Asar qahramonlaridan yana biri O'zg'urmishdir. Buning ma'nosi "hushyor qiluvchi", "sergaklantiruvchi" degani. Boshqalardan o'zib ketuvchi ma'nosi ham bor.. Uning zohid qiyofasida ko'rinishida shu ma'noga uyg'unlik bor... U mudrab borayotgan tuyg'ularni sergaklantiradi. O'zg'urmish qat'iy fikrli inson. U eligning shaharga taklifini rad etadi. Garchi bu taklif uch marta takrorlansa-da, u fikrini o'zgartirmaydi. Faqat O'gdulmishning oqilona tushuntirishlaridan so'ng, ziyorat maqsadidagina Elig huzuriga boradi. O'zg'urmish Eligga so'ngsiz tiriklik, qarilik bilmas yigitlik, doimiy sog'lik, tunganmas boylik kabi to'rt shart qo'yadi.

O'zg'urmish – taqvodor kishi. U din va diyonatni hamma narsadan ustun qo'yadi. Uning uchun yaxshi kiyim, tansiq taom, har xil o'yin-kulgilarga berilish umrni shamolga berish bilan barobardir. Uning fikricha, inson o'z qalbini boyitishi, vujudini har xil illatlardan forig' qilishi kerak. Buning yo'li esa din, ro'za, toat-ibodatdir. O'zg'urmishning fikricha, tanni emas, ruhni boyitish lozim.

"Qutadg'u bilig" bundan o'n asr ilgari yaratilgan, boshqaruv ilmi, rahbarga qo'yiladigan talablar yuksak darajada tahlil etilgan asardir. Umuman, Yusuf Xos Hojib o'z qahramonlari timsolida Davlat Adolat va Aql bilan boshqarilmog'i kerak, degan fikrni ilgari surgan. Umuman, "Qutadg'u bilig" bundan keyin ham o'quvchilarimizni axloqli qilib tarbiyalashda ahamiyat kasb etaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. B.To'xliyev. O'zbek adabiyoti: 9-sinf uchun darslik. Maxsus muharrir M.Mahmudov. -2-nashr. – T.: "Yozuvchi", 2001. - 288-bet.
2. N.M.Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. T.: O'zbekiston davlat nashriyoti. 1963. - 740-bet.
3. Sh.Sariyev. Adabiyot fanidan o'quv-didaktik majmua. T.: "Sharq" nashriyoti, 2014.
4. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig ("Saodatga eltuvchi bilim"), T.: Cho'lpon. 2007. - 13-bet.
5. <https://abiturtest.uz/mavzular/yusuf-xos-hojib-va-uning-qutadg'u-bilig-asari>

Nodir RAMAZONOV,
 filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
 dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti,
nodir_ramazonov@mail.ru

IRAC USULI VA YURIDIK YOZUV

Annotatsiya: maqolada bugungi kun yuridik ta'limi, ayniqsa, bo'lajak yuristlarga mo'ljallangan til ta'limining dolzarb masalasi bo'lgan tilshunoslik va huquq fanlarining chuqur integratsiyasi masalalari ko'rib chiqilgan. Huquq va tilshunoslik fanlari integratsiyaning tabiati va qonuniyatlarini tadqiq etishda bir qator metodologik muammolarni hal qilish katta ahamiyatga ega. Ushbu integratsiya jarayonida huquqning mohiyati va tilning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhim. IRAC – bu muammoni aniqlash, uni tegishli qoida (yoki qonun normasi) asosida tahlil qilish va xulosa chiqarish (muammoli vaziyatga huquqiy baho berish) uchun ishlatiladigan tahlil va uning natijalarini yozma ifodalash usuli bo'lib, ishda ushbu usul keng tahlil qilib berilgan va IRAC usulining yuridik matnlarni shakllantirishdagi ahamiyati, akademik yuridik yozuvni rivojlantirishdagi roli ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: IRAC, huquqiy muammo, qoida, qonunni qo'llash, huquqiy baho, huquqiy vaziyat, yuridik til, yuridik tildan foydalanish.

Аннотация: актуальной проблемой языкового обучения в современном юридическом образовании является глубокая интеграция языкознания и юридических наук. Большое значение имеет решение ряда методологических проблем в исследовании природы и закономерностей интеграции юридических и лингвистических наук. В этом процессе интеграции важно учитывать природу права и особенности языка. IRAC – метод анализа, используемый для выявления проблемы, ее анализа на основе соответствующего правила (или правовой нормы) и представления заключения (правовой оценки проблемной ситуации) и письменно-го выражения результатов анализа конкретной ситуации.

Ключевые слова: IRAC, правовая проблема, норма, правоприменение, правовая оценка, правовая ситуация, юридический язык, использование юридического языка.

Annotation: a pressing problem of language teaching in modern legal education is the deep integration of linguistics and legal sciences. Of great importance is the solution of a number of methodological problems in the study of the nature and patterns of integration of legal and linguistic sciences. In this integration process, it is important to take into account the nature of law and the characteristics of language. IRAC is a method of analysis used to identify a problem, analyze it based on the relevant rule (or legal norm) and present a conclusion (legal assessment of the problem situation) and express in writing the results of the analysis of a specific situation.

Key words: IRAC, legal problem, norm, law enforcement, legal assessment, legal situation, legal language, use of legal language.

Bugungi kundagi yuridik ta'limda til ta'limining dolzarb masalasi – tilshunoslik va huquq fanlarining chuqur integratsiyasi hisoblanadi. Huquq va tilshunoslik fanlari integratsiyaning tabiati va qonuniyatlarini tadqiq etishda bir qator metodologik muammolarni hal qilish katta ahamiyatga ega. Ushbu integratsiya jarayonida huquqning mohiyati va tilning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhim.

IRAC – bu muammoni aniqlash, uni tegishli qoida (yoki qonun normasi) asosida tahlil qilish va xulosa chiqarish (muammoli vaziyatga huquqiy baho berish) uchun ishlatiladigan tahlil va uning natijalarini yozma ifodalash usuli.

Uilyam Putman IRACni “muammoni hal qilishga tizimli yondashuv” sifatida ta'riflaydi. Dastlab “huquqiy memorandumlarni tayyorlashda foydalanilgan IRAC usuli tez fursatda huquqiy masalalarni tahlil qilishga kompleks yondashuv sifatida tan olindi va u kazuksdagi mavzularni aniq, uzviy aloqadorlikda tahlil qilish imkonini berishi” tufayli keng shuhrat qozondi [1].

IRAC – bu oddiy mexanik formula emas, balki huquqiy muammolarni tahlil qilishning eng mantiqiy

usulidir. Talaba huquqiy masalani tahlil qilishdan oldin, albatta, u muammoning nima ekanligini anglab yetishi kerak. Shunday qilib, IRAC metodologiyasi bo'yicha birinchi qadam – muammoni (Issue) aniqlash (I); ikkinchi bosqich muammoni hal qilishda qo'llaniladigan tegishli qonun normalarini (Rule) ko'rsatish (R); uchinchi bosqich – ushbu qoidani huquqiy muammo bilan bog'liqlikda tahlil qilish (Application), ya'ni qonun normasini tushunish, talqin qilish va ushbu masalani yechishda qo'llash, tatbiq etish (A); va nihoyat to'rtinchi bosqich – masalaning yechimini, xulosasini (Conclusion) bayon qilishdir (C) [2].

Talabalar tomonidan huquqiy kazuksga IRAC (Issues, Rules, Application, Conclusion) usulida javob yozish namunasi.

Kazuks: Firma xodimi bo'lgan fuqaro A.Inoyatov firma rahbari K.Aminov bilan qattiq tortishib qoldi va shu asnoda K.Aminov xodim A.Inoyatovni qo'pol haqorat qildi. Haqoratga chiday olmagan A.Inoyatov uyiga borib pichoq olib keldi va o'z kabinetida ishlab o'tirgan K.Aminovning xonasiga bostirib kirib, unga pichoq bilan hujum qildi, bir necha pichoq zarbining

bittasi uning yurak qismiga to'g'ri kelishi oqibatida K.Aminov voqea joyida vafot etdi.

Fuqaro A.Inoyatovning xatti-harakatlariga IRAC usulida huquqiy baho bering.

IRAC usulida javob namunasi:

I – issue / muammo. Yuqoridagi muammoli vaziyatga huquqiy baho berish uchun, avvalambor, oldimizga bir qancha vazifalarni qo'yib olishimiz hamda ularni huquqiy tahlil qilishimiz lozim bo'ladi.

Birinchi, fuqaro A.Inoyatovning firma rahbari K.Aminovga nisbatan sodir etgan qilmishida jinoyat alomatleri bormi, agar mavjud bo'lsa, u qanday kvalifikatsiya qilinadi?

Ikkinchi, ijtimoiy xavfli qilmish ishtirokchilikda sodir etilganmi yoki yakka holdami?

Uchinchi, fuqaro A.Inoyatovning qilmishi va ijtimoiy xavfli oqibat bo'lgan K.Aminovning o'limi o'rtasida sababiy bog'liqlik bormi?

R – rule / qoida, qonun. Ushbu vazifalarni hal qilish uchun asosiy normativ-huquqiy hujjat hisoblangan O'zR Jinoyat kodeksiga tayanamiz. Yuqoridagi muammoli vaziyatdan anglashiladiki, fuqaro A.Inoyatov o'z harakatlari oqibatlarini anglab turib, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan, ya'ni jinoyat. Uning qilmishini jinoyat deb topish va kvalifikatsiya qilish uchun jinoyat tarkibini aniqlash lozim bo'ladi.

Qasddan odam o'ldirish jinoyatini sodir etayotganda aybdor jabrlanuvchini hayotdan mahrum etish qasdi bilan harakat qilgan, qilmishining ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetgan, o'lim yuz berishini istagan. Ushbu belgilar jinoyatning to'g'ri qasd orqali sodir etilganligini tasdiqlovchi omillar hisoblanadi.

Agar qilmishda Jinoyat kodeksi 97-moddasining ikkinchi qismida ko'rsatib o'tilgan kvalifikatsiya belgilari, shuningdek, mazkur Kodeksning 98–101-moddalarida nazarda tutilgan jazoni yengillashtiruvchi holatlar mavjud bo'lmasa, masalan, qotillik bezorilik tuyg'ulari bilan emas, balki o'zaro janjal yoki urishish natijasida, rashk tufayli, o'ch olish, hasad, adovat, nafrat oqibatida sodir etilgan bo'lsa, qasddan odam o'ldirish jinoyati JK 97-moddasining birinchi qismi bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi.

Fuqaro A.Inoyatov sodir etgan qilmish o'zida Jinoyat kodeksi 97-moddasi birinchi qismi belgilarini mujassam etmoqda.

A – application / qo'llash, tahlil. Buni isbotlash uchun jinoyatning to'rt tarkibiy qismini tahlil qilamiz. Birinchisi – subyekt. Bunda fuqaro A.Inoyatov JK 17-moddasiga ko'ra, jinoyat sodir etgunga qadar o'n olti yoshga to'lgan, aqli raso. Jismoniy shaxslar jinoyat subyekt bo'la oladi, degan qoidani ko'rishimiz mumkin. Ikkinchisi – obyekt. U ijtimoiy xavfli qilmish qaratilgan jamiyat va davlat manfaatleri va insonlar xavfsizligi sanaladi. Keyingisi – subyektiv tomon. Bu qasd yoki ehtiyotsizlik shaklida namoyon bo'ladi. O'zR Oliy sudi Plenumining 2004-yil 24-sentyabrdagi 13-

son "Qasddan odam o'ldirishga oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi Qarori 2-bandiga muvofiq qilmish to'g'ri qasd natijasida sodir etilgan, deb topiladi. Oxirgisi – obyektiv tomon. Bu sodir etilish usuli, shakli, vaqtini o'z ichiga oladi. Bundan anglashiladiki, A.Inoyatovning qilmishi JK 97-moddasi tarkibini beradi. Bundan tashqari, sodir etilgan qilmish va K.Aminovning o'limi o'rtasida sababiy bog'liqlikning bo'lishi A.Inoyatovning zimmasiga boshqa jinoyatni ham qo'yishga olib kelishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, agar fuqaro A.Inoyatov qilmishni 97-modda "J" bandida nazarda tutilgan ("o'ta shafqatsizlik bilan") sodir etgan deb topilsa, JKga ko'ra, bu og'irlashtiruvchi holat deb topilishi mumkin.

C – conclusion / xulosa. Keltirilganlar asosida xulosa qilishimiz mumkinki, JK 97-moddasi qoidalariga ko'ra, fuqaro A.Inoyatovning qilmishi jinoyat deb topiladi va o'n yildan o'n besh yilgacha qamoq jazosi bilan jazolanishi uchun asos bo'ladi.

Ushbu o'rinda talabalarni ko'pincha chalg'itadigan holat A.Inoyatovning xatti-harakatlarida affekt holatining belgilari bordek tuyulishidir. Ma'lumki, JKning 98-moddasi kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirishga bag'ishlangan. Ko'pincha talabalar A.Inoyatovning xatti-harakatlarini kuchli ruhiy hayajonlanish holatida kelib chiqqan, deya baholashga moyil bo'lishadi. Lekin olimlar affekt holatining yuzaga kelishini bir qator omillar bilan bog'laydilar, jumladan: "...affektning zaruriy tarkibiy qismlari va belgilari sifatida quyidagilar ko'rsatib o'tiladi: 1) to'satdan vujudga kelishi; 2) affekt shiddatlili va keskinligi bilan ham xarakterlanadi; 3) affekt inson ruhiy faoliyatini buzilishiga olib keladi va uni izdan chiqaradi; 4) affekt bir xil harakatlanuvchi, qo'zg'atuvchi jarayon bilan bir vaqtda yuz beradi; 5) affekt holatida inson asab organlari boshqaruvida keskin o'zgarishlar yuz beradi" [3]. Shuningdek, adabiyotlarda affekt holatida sodir etilgan jinoyatlarda qasddan vujudga kelish vaqtini inobatga olish ham muhim ahamiyat kasb etishi aytiladi. "JK 98-106-moddalari tahlilidan ko'rinib turibdiki, mazkur jinoyatlarda jabrlanuvchining g'ayriqonuniy harakatlariga javob ta'siri to'satdan yuz bergan kuchli ruhiy hayajonlanish (affekt) holati natijasida vujudga keladi" [4]. Kazusdan K.Aminovning haqoratidan so'ng A.Inoyatov uyiga borib, pichoq olib kelganligi anglashiladi. Uyiga borib, qaytib kelish vaqti A.Inoyatov xatti-harakatlarining K.Aminovning haqoratlariga javob tarzida to'satdan yuz berganligini inkor qiladi, binobarin, A.Inoyatovning xatti-harakatlarini kuchli ruhiy hayajon (affekt) holati sifatida baholash mumkin emas.

Huquqiy matnlarni IRAC usuli asosida modellashtirish jarayonining yana bir afzalligi shundaki, u asosiy huquqiy tezis – g'oyani yozish va notqlik mahoratini rivojlantirishga yordam beradi. IRACning bu tomoni juda ham muhim, chunki har qanday huquqiy tadqiqot jarayonining mavzusi tor

(aniq belgilangan faktlar bilan bog'liqligi sababli), olingan amaliy ko'nikmalar esa, aksincha, universal va keyinchalik har qanday huquqshunoslik sohasida faoliyat yuritganda, foydali bo'ladi [5].

IRAC usulini bir so'z bilan huquqiy jarayon ishtirokchilari uchun argumentlarni eng ishonchli tarzda yozish qobiliyatini rivojlantirish sifatida belgilash mumkin. Talabalar huquq jarayonlarida ishtirok etishga jalb qilinganda mantiqiy, savodli va qonun normalari doirasida ishonchli matn yaratish muammosiga duch keladilar. Argumentlarni taqdim etish uchun esa IRAC metodi yaxshi vositadir. Bunda asosiy diqqat har qanday pozitsiyani yozma asoslashda izchillikka: birinchi navbatda tezis, keyin qoida, qoidaning qo'llanilishi va nihoyat, xulosaga qaratiladi. Diqqat qilinsa, ma'lum bo'ladi, bu qonuniyatga rioya qilish o'z fikrlarini muayyan qolip asosida qurishning mutlaqo tabiiy usulidir. Shu sababli ham IRAC klassik sillogizm deb ham yuritiladi, unda katta asos (argument) huquqiy qoida, kichik asos esa qoida tatbiq etiladigan faktlardir. Muayyan tezisni belgilash, qonun ustuvorligini shakllantirish, so'ngra tegishli faktik holatlarni isbotlash va umumlashtirish – bu o'quvchi tomonidan eng oson o'zlashtiriladigan va uni muallif nuqtayi nazarining to'g'riligiga ishontiradigan sxema. IRACning huquqiy matnlarni oson "hazm" qilinishiga sabab bo'lishi tufayli unga nisbatan ingliz tilida maxsus – "reader-friendly" sifati qo'llaniladi (bu "o'quvchiga qulay" yoki so'zma-so'z "o'quvchiga do'stona" degan ma'noni anglatadi) [6-7].

IRAC huquqiy g'oya – tezis, argument va unga mutanosib huquqiy matnni modellashtirish jarayoni bo'lgani sababli bilvosita og'zaki nutq ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Sud va huquqiy muhokama jarayonining har qanday ishtirokchisi asosiy (va ehtimol, yagona) maqsad – sudni o'zining haqligiga ishontirish uchun har qanday ma'ruzachi amal qilishi kerak bo'lgan butun "oltin qoidalar"ni IRAC orqali bimalol o'zlashtirishi mumkin. Sillogizmning asos qoidasi "tezis–argument" juftligi bunda maksimal darajada ishlaydi. Ba'zilar buni sud notiqchiligi ixtiyoriy belgilari deb o'ylab, e'tiborsiz qoldirishi mumkin, ammo sanab o'tilgan qoidalarga rioya qilish (yoki ularga rioya qilmaslik) ko'pincha ish taqdirini oldindan belgilab beradi [8].

Nazariya va amaliyotning o'ziga xos uyg'unligi, yozish va nutq qobiliyatlari, huquqni tadqiq etish va uni tahliliy qayta ko'rib chiqish hamda xulosalarni yetkazish samarador usuli sifatida IRAC anchadan buyon dunyoning turli mamlakatlarida huquqiy ta'limning ajralmas qismiga aylangan. Albatta, birinchi navbatda, IRAC anglo-sakson huquqiy oilasi

mamlakatlarida mashhur va buning eng aniq sababi jonli tarzda o'tadigan sud amaliyotining kuchli ta'siri bilan belgilanishi ehtimoldan xoli emas. Ko'pgina AQSH huquq maktablarida huquqiy yozuv va advokatlik kabi kurslar majburiy bo'lib, namunaviy sud jarayonlari shu qadar muntazam ravishda o'tkaziladiki, ular uchun maxsus auditoriya soatlari ajratiladi va bunda tayyorgarlik jarayonlari ko'p hollarda IRAC metodi asosida olib boriladi. Bularning barchasi huquqiy muammoni IRAC usulida modellashtirish ta'lim va tarbiyaning chinakam umumjahon shakliga aylanib borayotganini qayd etishga imkon beradi. Shunisi e'tiborga loyiqki, IRAC formati nafaqat universitetda, balki undan tashqarida ham qo'llaniladi: amerikalik huquqshunoslar uchun yetakchi amaliy qo'llanma mualliflari haqiqiy sud jarayonida ishtirok etishga tayyorgarlikning majburiy elementi sifatida huquqiy muammoni IRAC usuli asosida modellashtirish namunaviy sud majlislarini o'tkazishning muhim tarkibiy qismi ekanligini eslatib o'tishadi [9–10].

Huquqshunosning huquqiy matnlarni rasmiy uslubda maqsadga yo'naltirilgan, asosli, ishonchli yozuv tarzida yoza olishi alohida qobiliyat, hatto aytish mumkinki, san'at hisoblanadi. Huquqshunos faoliyatining asosini funksional yozishmalar tashkil etadi. Butun dunyo huquq maktablarida huquqiy yozuv uslubi va qobiliyatini rivojlantirish uchun «Academic Legal Writing» moduli o'qitiladi. Ushbu modul 2021–2022-o'quv yilidan e'tiboran, Toshkent davlat yuridik universitetida ham majburiy fanlar qatoriga kiritildi. Ammo, hozircha ushbu fan uchun o'zbek tili materiallari va O'zbekiston qonunchiligi bilan bog'liq huquqiy matnlar asosida yozilgan o'quv qo'llanma hamda darsliklar juda oz va ushbu bo'shliqni to'ldirish galdagi vazifalarimizdandir.

Xulosa qilib aytganda, huquqiy yozuv uslubini rivojlantirish uchun butun dunyo huquq maktablarida keng tarqalgan usuldan ham foydalansa bo'ladi. Bu usul IRAC (Issue, Rule, Application, Conclusion) deb nomlanadi. Bu usul quyidagi 4 bosqichni o'z ichiga oladi: [a] Huquqiy muammo (Issue); [b] Qoida (Rule); [v] Tahlil (Application); [g] Xulosa (Conclusion). Ushbu bosqichlarning ketma-ketligi albatta saqlanishi kerak. Ya'ni, birinchi bo'lib huquqiy muammo bayon etiladi, so'ngra huquqiy muammoni tartibga soluvchi huquqiy norma tahlil qilinadi, huquqiy norma vaziyatga tatbiq etiladi, undan keyin huquqiy normaning huquqiy muammoga nisbatan qo'llanilishidan kelib chiqadigan hosila bayon etiladi va nihoyat, huquqiy tahlil asosida xulosa yoziladi, ya'ni vaziyatga huquqiy baho beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. William H. Putman, Jennifer Albright. Legal Research, Analysis, and Writing, 3rd Edition.
2. IRAC / Guide to Written Communication // UTS: Law GUIDE TO WRITTEN COMMUNICATION // <https://guides.library.uq.edu.au/apa7th-version-for-printing>. – Pp. 78–82.

3. Hakimov K.B. Affekt holatida sodir etiladigan jinoyatlarning jinoiy-huquqiy va kriminologik jihatlari: yu.f.f.d. (PhD) avtoreferati. – T.:TDYU, 2019. –11-15-bet.
4. Академическое письмо. От исследования к тексту: учебник и практикум для академического бакалавриата / Ю. М. Кувшинская, Н. А. Зевахина, Я. Э. Ахапкина, Е. И. Гордиенко; под ред. Ю. М. Кувшинской. – М.: Издательство Юрайт, 2019. – 284 с.
5. Короткина, И.Б. Модели обучения академическому письму: учебное пособие для вузов / И.Б. Короткина. – М.: Издательство Юрайт, 2024. – 219 с.
6. Короткина, И.Б. Модели обучения академическому письму. Зарубежный опыт и отечественная практика: монография / И. Б. Короткина. – М.: Издательство Юрайт, 2024. – 219 с.
7. Короткина, И.Б. Академическое письмо: процесс, продукт и практика: учебное пособие для вузов / И.Б.Короткина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2024. – 349 с.
8. Федорова М.А. От академического письма – к научному выступлению. Английский язык: учеб. пособие / М.А. Федорова. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2015. – 168 с.
9. Нестерова, О.А. Востоковедение. Академическое письмо: учебное пособие для вузов / О.А. Нестерова. – М.: Издательство Юрайт, 2024. – 192 с.

Dildora RAXMONOVA,
TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
Sardor BAHRIDINOV,
TDYU 3-bosqich talabasi

G'AFUR G'ULOM IJODIDA TAFAKKUR TADRIJI: TARG'IBOTCHIDAN DONISHMANDLIKKACHA YO'L

Annotatsiya: ushbu maqolada G'afur G'ulom ijodiga ijtimoiy-tarixiy muhit yuzasidan baho beriladi. Shoirning adabiy merosi mazmun jihatidan tahlil qilinadi, o'zbek adabiyotida tutgan o'rni ilmiy-nazariy qarashlar asosida muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: *G'afur G'ulom, she'riyat, nazm, adabiyot, XX asr o'zbek adabiyoti, ijtimoiy-tarixiy muhit.*

Annotation: in this article, Gafur Ghulam's work is assessed in relation to the socio-historical environment. The poet's literary heritage is analyzed in terms of content, his place in Uzbek literature is discussed based on scientific and theoretical views.

Key words: *Gafur Ghulam, poetry, verse, literature, Uzbek literature of the 20th century, socio-historical environment.*

Аннотация: в данной статье творчество Гафура Гулама оценивается применительно к социально-исторической среде. Содержательно анализируется литературное наследие поэта, обсуждается его место в узбекской литературе на основе научно-теоретических взглядов.

Ключевые слова: *Гафур Гулам, поэзия, стихи, литература, узбекская литература XX века, общественно-историческая среда.*

Shoirlik nafaqat iste'dod, balki buyuk taqdir. Bu buyuklik ortida ilhom va ijod mashaqqati, taqdir zarbalari, ichki kechinmalar bilan olishuv azobi turadi, mana shu dolg'alar aro muvozanatni saqlay olgan insonlargina tarix sahnasida nomlarini abadiylikka muhrlay oladilar. Adib G'afur G'ulom o'zbek adabiyoti zarvaraqlariga o'z nomini shunday ulug'vorlik bilan bita oldi.

Uning ijodi bilan yaqindan tanishgan kishi poetik tafakkur yuksalishini oson ilg'aydi: ishchi, zarbdor kolxozchi o'rnini asta-sekinlik bilan mushohadakor lirik qahramon egallay boshlaganini sezadi. Shoir tuzum targ'ibotchisi, siyosiy istaklar kuychisidan asta-sekin hayot falsafasini chuqur anglovchi, tarix

haqiqatlarini anglagan, Vatan taqdiri haqida fikrlovchi donishmandga aylana bordi.

XX asr o'zbek falsafiy-intellektual she'riyati haqida tadqiqot olib borgan B.Fazliddinov bu haqida mushohada yuritarkan, o'tgan asr birinchi choragi o'zbek she'riyatida asosan ikki tendensiya bo'y ko'rsatganligini ta'kidlaydi va ularni quyidagicha tasniflaydi:

“1) Cho'lpon hodisasi va unga ergashgan shoirlar avlodi;

2) rus shoiri Mayakovskiydan ilhomlangan she'riyat” [1; 27].

Olim G'afur G'ulomni ikkinchi tendensiya tarafdori sifatida tahlil etadi. Mayakovskiy ta'siri haqida shoirning

o'zi ham bot-bot ta'kidlaganini yodga olsak, uning dastlabki she'rlaridagi sotsializm, kolxozlashtirish kabi g'oyalar tarannumi bejiz emasligini anglaymiz.

Professor S.Mamajonov bu holatni shunday ta'riflaydi: "Mayakovskiy shoirni "ishchi"ga, "baliqchi"ga, "yog'ochsoz"ga, "zavod" va "fabrika"ga o'xshatadi, shoir qo'lini "mazollangan qo'llar"ga, yuragini "motor", qalbini "dvigatel", shoirning o'zini esa "qalblar mashinasi", "yurak amortizatsiyasi", poeziyani "radiy olishning o'zi" deydi. G'afur G'ulom she'rlarida ham shoir "rabochiy", "kolxozchi", "degrez", "binokor", "vint", "rentgen nuri"ga va "sobunchi"ga o'xshatiladi. Poeziyani ishlab chiqarish deb hisoblab, undan "o'zaro musobaqa, zarbdorlik, muqobil plan" talab qilinadi" [II; 37].

"Bari seniki" she'rida ana shunday holat aks etgan:

Plan, cho't-hisobdan oshib o'tdik biz,
Ilm normasidan o'zib ketdik biz.
Kunda besh yuz kilo tergan erkin qiz,
Gektaridan o'n tonna bergan yerlar biz,
Barimiz, barimiz, bari seniki.

"Go'zallik nimada?" she'rida ham ayni g'oya mavjud:

Go'zallik qizlarda,
U qora ko'zlarda,
Soz kabi so'zlarda –
Deganlar yanglishar.
Go'zallik ishlayish,
Manglayin terlatish,
Go'zaldir ungan ish,
Maqtansa yarashar.

Mazkur misralarda zo'raki ko'tarinkilik orqali shoir hammasi yaxshiligiga o'quvchini ishontiradi, ishontirish asnosida tinimsiz mehnat qilishga undaydi, uni ulug'laydi. Vaholanki, dunyoda inson baxti faqatgina uzluksiz jismoniy mehnat-u mashaqqatga bog'liq emas. Agar shunday bo'lganda insonga hissiyot,

tafakkur berilmagan bo'lardi.

Biz bu o'rinda shoirni "Nega unday ijod qildi, bunday ijod qilmadi?" tarzidagi so'roqlar asosida muhokama qilishdan yiroqmiz. Shunchaki G'afur G'ulom iqtidorining nozik qirralarini, ko'pda anglanmagan dahosini tahlil etishga urinmoqdamiz. Shu o'rinda ijodkorning siyosiy iroda bilan bog'liq ijodiga nisbatan fikr bildirishda XX asrning mashhur ijodkorlaridan biri Chingiz Aytmatov yondashuviga tayanamiz: "Albatta murakkab – qarama-qarshiliklarga to'la bir zamonda yashagan bunday zotlarning har biri o'ziga xos muvaffaqiyatga erishgan, kamchiliklardan holi bo'lmagan. Ehtimol, muayyan shart-sharoitlarga, odamlarga tobe bo'lgandirlar... Biroq, o'z millatlarining ma'naviy olamini boyitishga munosib ulush qo'shgan bu zotlarning nomlari unutilsa yoki o'chirib tashlansa, tariximiz ustidan zo'rlik qilingan, kechirilmas zarar yetkazilgan bo'ladi" [III; 102].

Sharq she'riyatining chin muhibi bo'lgan, Navoiy, Hofiz, Bedilni doimiy mutolaa qilguvchi ulkan iste'dod sohibi bunday zo'raki g'oyalar ta'sirida uzoq qola olmasdi. Uning Ikkinchi jahon urushi yillarida yozilgan she'rlarida ana shu hassoslik, milliy tafakkurning poetik suratda gavdalanishi o'quvchi qalbini ta'sirlantirmay qo'ymaydi. "Vaqt", "Sog'inish" she'rlarining har satri bunga yaqqol misoldir. Yoxud "Bog" she'rida tashxis san'ati orqali ijodkorning mahorati qanchalar bo'y ko'rsatganiga e'tibor qaratsak:

Yaxshi qizlar, o'rtangizda kim yo'qotdi labda rang?
Bir kelib bu bog'dagi "o'g'ri" shivirg'ondan so'rang.

Shoirning nazdida shivirg'oni uzum qizlarning labidan rang o'g'irlagani uchun ham qizil tusda. Shuning uchun "o'g'ri"ni jazolamoq kerak. Uzum tanovuli shoir tasavvurida ana shunday gavdalanadi (o'g'riligi uchun unga lab urmoq – jazo shu).

Ayollik tabiati, nafasati tarannum etilgan "Xotin" she'rida ham ijodkorning o'ziga xos estetik tafakkuri ko'zga tashlanadi:

Muhabbat surmasin qo'shni qiziga
Olib berolmasdan umrda bir bor,
Yuzing hasratida hatto ko'ziga
O'rgimchak in qo'ygan yigitlar ham bor.

Oshiq shu darajada mushtoqki, yorining yo'lga kiprik qoqmay ko'z tikadi. Bu darajadagi harakatsizlikdan uning ko'zlariga o'rgimchaklar in qo'ygan. Ikkinchi tarafdin qaralganda, o'rgimchak faqatgina inson nazaridan chetdagi joylarga in soladi. Demak, oshiq shu darajada unutilgan, kimsasiz ham. G'afur G'ulom ijodida bu kabi she'riy san'atlar, noyob topilmalar ko'p uchraydi.

Uning she'rlarida yana bir alohidalik kasb etgan jihat muallifning chuqur bilimdonligi namoyonidir. Bu haqda Asqad Muxtor shunday deydi: "Aslida, yigirmanchi asrda G'afur G'ulomday ensiklopedist bo'lish noyob voqea.

ADIBNING NASRIY ASARLARI

- ✦ **Qissalari:** "Netay" (1930 yil); "Tirilgan murda" (1934 yil); "Shum bola" (1936-1963) "Yodgor" (1936)
- ✦ **Hikoyalari:** "Mening o'grigina bolam" (1965) "Hasan Kayfiy" (1965), "Chorbozorchi", "Kim aybdor?", "Eng rasvo namozi asr", "Elatiyada bir ov", "Qizaloq" (1928), "Afandi o'lmaydigan bo'ldi" (1965)

Sharq, yunon, arab falsafasi, adabiyoti, xalqlar tarixi, etnografiyasi, diniy mazhablar, mifologiya, estetika, Yevropa va rus madaniyati, xoqonlarning sulolalari, handasa va jo'g'rofiya, hozirgi zamon fanlari va ijtimoiy bilimlari... Hammasini sanab bitirish qiyin. G'afur aka bu sohalarining eng komponentli mutaxassislari bilan bemalol, uzoq va qiziq suhbat qura olar va bu tunganmas xazinalarining hammasini asosiy kasbi – shoirlik uchun shunchaki yordamchi bilimlarga deb hisoblar edi. U o'zining keng ko'lamdagi shaxsiy muloqotlari, daryoday toshqin va dono suhbatlari bilan adabiy va fanniy tafakkurning markazida turar, uni qaynatar, yo'naltirar, unga ta'sir etar edi" [IV; 167-168]. Mazkur iqtibosdan anglashiladiki, G'afur G'ulom nafaqat serqirra tafakkur, cho'ng bilim sohibi, balki XX asrda ensiklopedist olim bo'lishdek nodir voqelikni amalga oshira olgan katta shaxs. Olimlikni nodir voqea darajasida ko'rilishiga sabab esa, mustabid tuzum tomonidan asriy tafakkur ildizlariga bolta urilganligi, ilm manbalarimizning yo'qotilganligi, tashib ketilganligi, mavjudlariga yetib borish yo'llariga g'ovlar bitilganligi bilan bog'liq. Biroq G'afur G'ulom ana shu to'siqlar o'sha anglanganlari, kashf etganlarini she'rlarida goh oshkora, goh yashirin aks ettira bordi. 1949-yilda yozilgan "Sharaf qo'lyozmasi" she'rida o'qiyimiz:

Qadim o'zbek xalqisan
 Asl odam avlodi.
 Misr ehromlaridan
 Tarixing qariroqdir.
 Xorazmning har g'ishtida
 Bobolarning ijodi,
 Anglo-saksonlardan
 Ancha yuqoriroqdir.
 Bizda logarifmaning
 Mushkul muammolari
 Qo'ldagi barmoqlarday
 Oddiy qilinganda hal,
 Oliy irq da'vogari
 Cherchillning bobolari,
 Hatto sanay bilmasdi
 O'n barmoqni mukammal.

Buyerda, nazarimda, shoir "Qizimsenga aytaman..." qabilida ish tutgandek. O'zbekning mingyilliklarni zabt etgan tarixi nafaqat anglo-saksonlarning, balki o'sha paytdagi mustabid tuzum egalari ajdodlaridan ham qadimiy va ulug'vor ekanligini shoir shu yo'l bilan ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Фазлиддинов Б. XX аср ўзбек фалсафий-интеллектуал шеърляти (Фафур Фулом, Асқад Мухтор ва Рауф Парфи ижоди мисолида). Фил.ф.б.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т.: 2019. 27-бет.
2. Мамажонов С. Фафур Фулом маҳорати. Фил.фан.док.илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Т.: 1967. 37-бет.
3. Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг оҳи зори. – Т.: Шарқ, 1998. 102-бет.
4. Мухтор А. Бебаҳо хазина. Шеър – шоир виждони. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2011. 167-168-бетлар.
5. Орипов А. Ўзбекнинг ўз шоири – Фафур Фулом. Танланган асарлар. Назм ва наср. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2012. 9-бет.

She'riyatda G'afur G'ulom an'alarini davom ettirgan Abdulla Oripov ijodkor haqida shunday deydi: "Asrlar mobaynida ijod ahli turli hukmron doiralarning ta'siri-yu tazyiqidan qutulolgan emas. Bu tazyiq-u ta'sir asarlarning mazmunida goho dunyoviy, goho xurofiy tarzda zohir bo'lar edi. Ba'zi shoirlar esa bu g'alvalarning barchasidan bezib, faqat yor jamoliyu tabiat manzaralarini kuylab o'tganlar. Jahon adabiyotidan bunga ko'plab misollar keltirsa bo'ladi, biroq dunyoda shunday tabarruk mavzular borki, ularni hech bir tuzum, hech bir siyosat da'atan qatag'on qilolgan emas, bunday mavzular kimning lafzidan chiqmasin, tarixda sira ham salbiy ma'no kasb etgan emas. Bular – Vatan, do'stlik va birodarlik, tinchlik va muruvvat kabi mavzulardir. Ayni shu ma'noda G'afur G'ulomni Vatan, tinchlik hamda mehr-u muruvvatning otashin kuychisi deb atash mumkin" [V; 9].

Darhaqiqat, G'afur G'ulom Vatan, tinchlik va mehr-u muruvvat haqida shunday satrlar bitdiki, bu she'rlar hamma zamon o'quvchilari uchun birdek sevimli bo'la oladi:

1949-yilda yozilgan "Ikki Sharq" she'rida shoir yozadi:

Men Sharqlik bo'laman, ya'ni bu yerning
 Quyoshday azaliy o'z tarixi bor.
 Qadim-qadimlardan qolgan Sharqimiz
 Jussaga yarashiq, vazmin, ulug'vor
 Bilim, madaniyat, fikr, falsafa.
 Ilm-u ma'rifatning ko'hna o'chog'i
 Yer yuzi xalqlarin yarmidan ko'pin
 Tug'ilgan Vatani, Ona quchog'i.
 Yoki "Quyoshning yorug'ligi barcha xalqqa barobar"
 she'ridagi quyidagi satrlarda shoir ichki sezgisi bilan
 kelajakni bashorat qilgandek:
 Biz yashagan yer yuzi juda katta dasturxon,
 Olam to'la ne'matdan to'yadi ahli jahon...
 Havoyu suv singari, oftob nuri kabi
 Ozodlik huquqi ham xalqnikidir azaliy...
 Na birovni qul qilur, na birovga bo'lur qul,
 Hamma shunday bo'ladi, shunday zamona yaqin.
 G'oyat yorug' yo'l tomon boramiz oqin-oqin.

G'afur G'ulomning mana shunday zalvorli nazmiy merosi uning mislsiz iste'dodi, hayot falsafasi haqida yetarli tasavvurga ega bo'lishimizda asqotadi. Zamonlar osha olmosdek sayqallanib, qiymati oshib boruvchi bu satrlar hayot mazmunini anglashimizga turtki bo'ladi.

Yorqin DJO'RAYEV,
Chirchiq pedagogika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

BADIIY ASARLARNING FALSAFIY-PSIXOLOGIK TAHLILI ASOSIDA O'QUVCHILARNING O'QUV-BILUV MOTIVATSIYASINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Annotatsiya: badiiy asarlarning falsafiy-psixologik tahlili vositasida o'quvchilarda o'quv-biluv motivatsiyasini shakllantirishning metodik jihatlari va motivatsiyani qanday rivojlantirish yo'llari ko'rsatilgan. Adabiyot darslarida o'quv-biluv motivatsiyasining shakllantirish nazariyasi va metodik usullari tavsiyasi berilgan.

Kalit so'zlar: falsafiy-psixologik tahlil, motivatsiya, mohiyatni anglash, o'quv-biluv, ta'lim olish.

Аннотация: средствами философско-психологического анализа художественных произведений показаны методические аспекты формирования учебно-познавательной мотивации у учащихся и способы развития мотивации. Дана рекомендация по теории и методическим методам формирования учебно-познавательной мотивации на уроках литературы.

Ключевые слова: философско-психологический анализ, мотивация, понимание сущности, обучение, воспитание.

Annotation: philosophical and psychological analysis is a methodological analysis of a person's motivation, aimed at shaping his thinking and motivation. At the same time, as with other methods, this method uses motivation techniques and motivation theory.

Keywords: philosophical and psychological analysis, motivation, understanding of the essence, education, upbringing.

Adabiyot darslarida o'quvchilarning badiiy matn ustida ishlashga bo'lgan motivatsiyasi muvaffaqiyat va optimal shaxsiy rivojlanishga erishishda hal qiluvchi omildir. Ular falsafiy-psixologik tahlil jarayonida duch kelish mumkin bo'lgan muammolarga qarshi turishda ko'proq diqqatni jamlaydi, qat'iyatli va g'ayratli bo'lishga asos sanaladi. Shu sababli o'qituvchilar o'quvchilarning matn ustida ishlashga bo'lgan motivatsiyasini qanday rivojlantirish usullarini tanlashi va amalga tatbiq etishlarida quyidagilar muhim sanaladi:

1) adabiy ta'limning rag'batlantiruvchi ta'siri – bu o'quvchilarning o'rganilayotgan asarga nisbatan qiziqishini oshiradi, zerikishining oldini olish va aqliy charchog'ini yengishga imkon beradigan yangi kuchlarni uyg'otadi. Falsafiy-psixologik tahlilda imkon qadar tez-tez ijodiy ish turlaridan foydalanish maqsadga muvofiq;

2) asar tahlilida muammoli vaziyatlar va ularning yechimini topish o'quvchilar uchun haqiqiy ta'lim imkoniyatini beradi, fikrlashini rivojlantiradi. Bunday holda o'quvchilarning o'quv faoliyati motivatsiyasi vazifani hal qilish istagi hisoblanadi.

3) muayyan sharoitlarda deduktiv va induktiv metodlar ogohlantiruvchi ta'sirga ega. Masalan, o'quvchilar deduktiv fikrlashdan foydalanib, muammolarni ko'rib chiqishning yagona, umumiy usuli, mumkin bo'lgan ba'zi universal vositalarini o'zlashtirganliklarini tushunsalar, bu ularning intellektual salohiyati o'sishiga olib keladi va energiya beradi. Natijada atrofdagi voqelikka asoslangan induktiv fikrlash prinsipiga muvofiq hayot va ilmiy

tajribani hisobga oladi va harakatlarini faollashtiradi.

4) o'quvchilar har doim ijodiy ish elementlarini o'quv jarayoniga kiritish orqali rag'batlantiriladi, agar ular albatta uni muvaffaqiyatli yakunlash uchun zarur bilim va ko'nikmalarga ega bo'lsa. Bunday holda o'quvchilar vazifani boshqa o'quvchiga qaraganda to'g'ri va yaxshiroq bajarishlariga qarab rag'batlantiriladi.

Bu borada ijobiy ta'lim muhitini yaratish o'quvchilarni rag'batlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ta'lim subyektlari o'rtasidagi, shuningdek, sinfda o'rganish uchun o'quvchilarning o'zaro munosabatlari bilan qo'llab-quvvatlanadigan yoqimli va xavfsiz muhit yaratiladi. O'qituvchilar asar matni ustida ishlash va tahlil jarayonida turli xil o'qitish usullarini qo'llashi, muhokamalarni rag'batlantirishi, konstruktiv fikr-mulohazalarni bildirishi va o'quvchilar qobiliyatlaridan kelib chiqqan holda tegishli muammolarni taklif qilishlari mumkin. Bundan tashqari, qulay va jozibali jismoniy muhit ham o'quvchilarning o'rganish motivatsiyasini oshirishi mumkin. Masalan, 5-sinfda Alisher Navoiyning "Sher bilan Durroj" hikoyatini o'rganishda asarni rollarga bo'lib ijro etish, sahnalashtirish, qo'g'irchoq spektakli tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunda voqealar kechgan to'qayga xos dekoratsiya yaratish, chumolilar, sher va durroj obrazlarini o'zlari ijro etishlari yoxud matodan qo'g'irchoq tayyorlashlari kerak bo'ladi. Bunda tasviriy san'at va texnologiya fanlaridan olgan bilimlariga tayanish kasb tanlash bilan bog'liq imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi. Ijobiy ta'lim muhitini yaratish nazariy bilimlarni ko'r-ko'rona yodlash yoki so'zlab berishga nisbatan o'quvchilarni

amaliy faoliyatga yo'naltirishi nuqtai nazaridan ham samaralidir.

O'quvchilarga o'rganilayotgan asar bilan bog'liq aniq maqsadlar qo'yishni taklif qilish ularning o'quv harakatlarini yo'naltirishga yordam beradi. Muayyan, o'lchanadigan, erishish mumkin bo'lgan, tegishli va vaqt bilan bog'langan (SMART) maqsadlar aniq yo'nalish beradi va o'quvchilarga o'z kuchlarini jamlashga ko'maklashadi. O'qituvchilar, shuningdek, o'quvchilarni maqsad belgilash jarayoniga jalb qilishlari mumkin. Bu esa ularga ushbu maqsadga erishishda egalik va ishtirokni his qilishga zarur shart-sharoit yaratadi. Xususan, "Sher bilan Durroj" asarini o'rganish orqali o'quvchilarda qanday bilimlarni shakllantirish yoki qanday tarbiyaviy maqsad amalga oshirishni tushuntirish va bu borada qaysi jihatlarga e'tibor qilish muhim o'rin tutishi bo'yicha ishlanadi. Binobarin, "O'quvchi oldiga bilishga oid qiyinchiliklarni shunday qo'yishi kerakki, bu qiyinchilikni yengish orqali fikrlash faoliyati faollashsin". O'qituvchi esa bilishga doir muammoni aniqlash yo'llarini dastlab o'zi ko'rsatishi, so'ngra o'quvchilar bilan birgalikda bajarishi, jarayon oxirida esa o'quvchilarning o'zlari yechimini topishlari kerak bo'ladi.

O'quvchilar o'quv tahliliga faol jalb qilinganda ko'proq motivatsiyaga ega bo'ladi. Buning uchun guruh muhokamalari, muammoli loyihalar va didaktik (aqliy, harakatli, aralash) o'yin kabi turli strategiya va texnologiyalardan foydalanishlari mumkin. Bundan tashqari, asarni hayot tajribasi yoki kundalik vaziyatlar bilan bog'lash o'quvchilar uchun o'rganishni yanada dolzarb va qiziqarli qilishi mumkin. Jumladan, o'quvchilarga hikoyadagi kabi voqealarning hayotdagi analogini izlab topish, ularning ssenariysini yozish va sinf sahnasida jonlantirish topshirig'ini qo'yish mumkin. Shuningdek, savollarni o'zgacharoq tarzda, ya'ni o'quvchi e'tiborini tortadigan shakl va mazmunda qo'yish ham bu boradagi omillardan biridir. Masalan, 7-sinfda N. Norqobilovning "Oqbo'yin" qissasi yuzasidan o'tkaziladigan falsafiy-psixologik tahlilda quyidagi usuldan unumli foydalanish mumkin:

O'quvchiga "Fantastik qo'shimcha": Karim podachining vafotidan bir kun oldin u bilan uchrashishingiz mumkinligini tasavvur qilib ko'ring. Unga nima degan bo'lardingiz? Sizning argumentlaringizga uning munosabatini taxmin qilishga urinib ko'ring. Suhbat jarayonini rolli ko'rinish tarzida jonlantirishingiz ham mumkin.

Konstruktiv fikr-mulohazalar o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshirishning muhim qismidir. O'quvchilar yaxshi natijalarga erishganlarida o'qituvchisi rag'batlantirishi, shuningdek, qiyinchiliklarga duch kelganlarida yordam va yo'l-yo'riq ko'rsatishi kerak. Shuningdek, aniq va amaliy fikr-mulohazalarni taqdim etish o'quvchilarga o'z yutuqlarini ko'rishga yordam beradi va o'rganishni

davom ettirishga bo'lgan ishonch va xohishni oshiradi. O'quvchilar "Sher bilan Durroj" hikoyati mazmunidagi boshqa g'oyalar bilan qay darajada tanishligi aniqlanganidan so'ng ular yolg'onchilikning oqibatlarini xususida yangi asarlar: hikoya, she'r, ertak yaratishga jalb qilinishi mumkin. Buning uchun 5-sinf o'quvchilariga yoshiga mos holda kalit so'zlar, suratlar yoki rejalar taqdim etilishi ularni aniq maqsad yo'lida ishlashga o'rgatadi. Bundan tashqari, hikoyatni o'zlari xohlagandek davom ettirish yoki boshqa bir begona so'zni kiritish orqali syujetni o'zgartirib yangi asar yaratish ham o'quvchida kashf etish lazzatini tuyish zavqini beradi. Bu borada metodist Q. Husanboyeva to'g'ri ta'kidlaganidek, "Kashfiyotning lazzati qanchalik totli ekanini har bir odam biladi. Mana shu lazzatni tuyish imkonini o'quvchilarga ham berish kerak. Kashf etish lazzati o'quvchini asar mohiyatiga chuqurroq kirishga, yangi-yangi topilmalar qilishga undaydi. Odam o'ziga huzur bergan ishni yana va yana qilgisi, uni chuqurlashtirgisi, o'sha huzurni qayta tuygisi keladi. Adabiyot darslarining insonga xos bo'lgan mana shunday tabiiy sifatlar bilan hamohang kechishi o'quvchi shaxsiyatida fikr kishisini tarbiyalaydi".

O'rganishni shaxsiy qiziqish va istaklar bilan bog'lash. O'quv dasturini o'quvchilarning qiziqish va istaklari bilan bog'lash ularning adabiy bilimlarni o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi. O'qituvchilar o'quvchilarning qiziqqan kitoblari va sevimli mashg'ulotlarini bilib olishlari, shunga mos ravishda o'qitish usullari va o'quv mazmunini moslashtirishlari zarur bo'ladi. Masalan, o'quvchilarning qiziqishlari bilan bog'liq tegishli amaliy tadqiqotlardan foydalanish yoki o'quv mavzularini o'quvchilar qiziqqan kasblar yoki sohalar bilan bog'lash mumkin. Bu borada Artur Konan Doylning 6-sinf o'quv dasturida berilgan "Mallalar uyushmasi" asarini o'rganishda undagi eng qiziqarli lavhalarni aniqlashlari, izquvar nigohi bilan taftish qilishlari, qaysi sahnalar yangi g'oyalarga ilhomlantirishi mumkinligi haqida muhokama tashkillashtirish maqsadga muvofiq. Jarayonda qahramonlar ruhiyatini ochishda qo'llanilgan tasviriy ifodalarning ahamiyatini yoritish masalasiga ham e'tibor beriladi.

Adabiyot darslari ta'lim oluvchilarning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish, mutolaa chog'ida qahramonlardan "yangi do'st"lar orttirish, ba'zan hatto yaqin insonlari kabi munosabatga kirishish imkoniyatini yaratadi. O'quvchilar ko'p o'qishlari mumkin bo'lsa ham eng qiyinini o'rganishga aqliy jihatdan tayyor bo'lishida motivatsiyaga muhtoj. Ko'pincha o'quvchilardan "Men ko'p o'qisam ham, yaxshi baho ololmayman", "Vazifa juda qiyin ekan", "Agar ko'ngildagidek natijaga erishmasam nima bo'ladi?" va shunga o'xshash gaplarni eshitish mumkin. Ularning fikrlash tarzini o'zgartirish uchun o'qituvchining rag'batlantirishi alohida o'rin tutadi. O'quvchilarning

o'zlashtirish darajasini oshirishda, avvalo, o'qish paytida uchraydigan doimiy hayajonni bartaraf etish maqsadga muvofiq. Bu borada yetarlicha vaqt, kuch va qat'iyatni hisobga olgan holda ish tutish, o'quv-biluv motivatsiyasini yuzaga keltirish va o'quvchida o'ziga bo'lgan ishonchni rivojlantirish muhim omillardan hisoblanadi.

O'quvchilar asosan, o'zining boshqalar tomonidan e'tirof etilmasligi sabab motivatsiyasini yo'qotadilar. Shu bois o'qituvchilar tahlil jarayonida har bir o'quvchining o'z ustida ishlashga yetarli kuch sarflashi va muayyan natijaga erishishiga teng imkoniyatlarni ta'minlashi zarur. Bu o'quvchiga "Men buni qila oldim!" degan tuyg'uni his qilishga yordam beradi. O'quvchilarga muvaffaqiyatli imkoniyatlarni taqdim etish sifatida quyidagi metodik ko'rsatmalardan foydalanish ijobiy natijalarga zamin yaratadi:

O'quvchilar faoliyatini kuzatib borish juda zarur. Shuni unutmaslik lozimki, agar o'qituvchi o'quvchilarni muntazam boshqarishga qanchalik ko'p urinsa, ularda darsga nisbatan shunchalik ishtiyoq susayadi. Natija esa o'zlashtirishning pasayishi yoki darsning samarasiz kechishiga olib keladi. O'quvchilarga kunlik topshiriqlar va o'qimoqchi bo'lgan kitoblardan birini tanlashiga imkoniyat yaratish hamda o'qituvchi o'zining faoliyati jarayonida ularning fikr-mulohazalari bilan tanishishi maqsadga muvofiq. Masalan, 6-sinfda H. Shayxovning "Birinchi sinov" asari tahliliga kirishishdan oldin ularga ilmiy-fantastik asarlar haqida ma'lumot to'plash; muallif ijodiga doir muhim jihatlarni ajratish; asarda uchraydigan ma'nosi notanish so'zlarni belgilash va fizika fani o'qituvchisidan (yoki lug'atlardan) ularning ma'nosini aniqlashtirish; asar syujetini koinot haqida ko'rgan filmlari bilan solishtirish, asar sarlavhasini hayotga bog'lash kabi vazifalar beriladi. Tabiiyki, bunday vazifalar o'quvchilarga ilmiy-fantastik asarlarga xos xususiyatlarni aniqlashtirish orqali tasavvurlarini o'stiradi. "O'zingizni koinotda deb tasavvur qiling. Nimalarni ko'ryapsiz? Yerdan yashashning qanday afzalliklari borligini his qildingiz? So'zlab bering", "Kemangiz halokatga uchrayotganini tasavvur qilib ko'ring. Qanday yo'l tutgan bo'lardingiz? Misollar orqali so'zlab bering" tarzidagi muammolar qo'yiladi. Bu ularda fantaziyaga asoslanib fikr yuritishni rivojlantiradi. Metodist olim M. Mirqosimova o'rinli ta'kidlaganidek, "O'quvchilar fikr yuritganda badiiy obrazlarning hayotdagi o'rnini anglab oladilar, har

qanday badiiy timsol hayot haqida, hayotiy haqiqatlar haqida o'ylatib, inson dunyosi, turmushi bilan chambarchas bog'lanib ketishini tushunib boradilar, chunki adib qalamga olgan hodisalar, qahramonlar hayotidan olinganiga ishonch hosil qiladilar".

Topshiriqlarni qiziqarli qilish. Badiiy matn tahlili bilan bog'liq ko'plab adabiy materiallar vaqti-vaqti bilan monoton bo'lib qolishi mumkin, bu esa o'quvchilarning asar mazmunidagi zarur o'rinlarga diqqat bilan qarash va mazmunini chuqur tushunish istagini kamaytirishi mumkin. Musobaqalar tashkil etish, syujetli o'yinlar o'tkazish yoki amaliy topshiriqlar orqali sinfni yanada dinamik qilish va o'quvchilarning qiziqishini uyg'otishi shubhasiz. O'quvchilar o'zaro bellashishni, raqobatni yaxshi ko'radilar va bu ular uchun bir-birlarini yaxshiroq bilish va bilimlarini almashish uchun qulay imkoniyatdir. Jumladan, "Birinchi sinov" asari yuzasidan musobaqa tashkil etishda: qahramonlarning liboslari, ekipaj borayotgan sayyorani qanday tasavvur qilganliklarini chizish, asarga tanlangan detallarni yasash topshirig'ini berish hamda muallifning tafakkur tarzi va xayolot olamini baholay olishi kabi muayyan natijani ta'minlashga xizmat qiladi.

O'quvchilar topshirig'ini to'liq tushunib yetmaganligini his qilsalar, o'qishga bo'lgan ishtiyoqini yo'qotishi mumkin va bu ularning unchalik aniq bo'lmagan javoblar berishiga olib keladi. Bu esa o'quvchilar motivatsiyasini pasaytiradi va ko'pincha topshirig'ini bajara olmasligiga sabab bo'ladi. O'qituvchilar o'quvchilardan tushunmagan savollarini berishni kutishlari va unga oid fakultativlarni o'tkazishi mumkin. Bundan tashqari, o'quvchilarga nimani o'rganishlari haqida aniq tushuncha berish uchun o'quv dasturi har bir chorak boshida e'lon qilinishi kerak. O'qituvchi topshiriqlarni qanday bajarish lozimligi haqida aniq ko'rsatmalar berishi lozim.

Xulosa qilganda, o'quvchining o'quv-biluv motivatsiyasi xususiyatlari sinf jamoasidagi psixologik holatga bevosita bog'liq bo'lib, aynan muvaffaqiyatga intilish motivlarini rivojlantirishda adabiy asarlarning falsafiy-psixologik tahlili muhim o'rin tutadi. O'qituvchi tomonidan amalga oshirilgan adabiy asarlar tahliliga ko'rsatilgan to'g'ri yo'l har qanday o'quvchida o'zini o'zi va boshqalarni qadrlash tuyg'usini shakllantiradi. Bu shunisi bilan izohlanadiki, o'quvchining o'zini o'zi qadrlashi o'ziga nisbatan ishonchi ortishi va mustaqil harakat qilish omilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Husanboyeva Q. Adabiyot – ma'naviyat va mustaqil fikr shakllantirish omili. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009. – 52-bet.
2. Lutfullayev X. Muammoli vaziyat: undan ta'lim jarayonida qanday foydalanish mumkin? Kasbiy fanlar metodikasi. – Toshkent, 2015. – № 7. – 15-bet.
3. Mirqosimova M. M. O'quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish. Ped. fan. dok. ... diss. – Toshkent, 1995. – 221-bet.

Назокат АБДУЛЛАЕВА,
 доцент (PhD) Самаркандского филиала
 ТУИТ имени Мухаммада ал-Хорезми

РОЛЬ ЭЛЕМЕНТОВ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ЛОГИКИ В СОЗДАНИИ ЦИФРОВЫХ УСТРОЙСТВ

Аннотация: цифровые устройства стали неотъемлемой частью современной технологической среды, они применяются в различных областях, от компьютеров и мобильных устройств до промышленных систем управления. Основой для создания этих устройств являются элементы математической логики, которые выполняют различные логические операции и обеспечивают функциональность цифровых систем. В данной статье мы рассмотрим особенности и применение элементов математической логики в создании цифровых устройств.

Ключевые слова: *цифровые устройства, математическая логика, логические вентили.*

Annotatsiya: raqamli qurilmalar zamonaviy texnologiya muhitining ajralmas qismi hisoblanadi, kompyuterlar va mobil qurilmalardan tortib sanoat boshqaruv tizimlarigacha qamrab olgan. Raqamli qurilmalarni loyihalashning asosi bo'lib matematik mantiq qoidalari va raqamli tizimlarning funktsionalligini ta'minlovchi mantiqiy elementlar xizmat qiladi. Ushbu maqolada biz raqamli qurilmalarni yaratishda matematik mantiq elementlarining o'рни, xususiyatlari va qo'llanilishini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: *raqamli qurilmalar, matematik mantiq, mantiqiy elementlar.*

Annotation: digital devices have become an integral part of the modern technology environment, with applications ranging from computers and mobile devices to industrial control systems. The basis for the creation of these devices are elements of mathematical logic, which perform various logical operations and provide the functionality of digital systems. In this article we will look at the features and application of elements of mathematical logic in the creation of digital devices.

Keywords: *digital devices, mathematical logic, logical elements.*

Введение

Цифровые устройства играют фундаментальную роль в нашей современной технологической среде. Они проникают практически во все сферы нашей жизни, начиная от обычных компьютеров и мобильных устройств и заканчивая промышленными системами управления. Однако, чтобы эти устройства могли выполнять свои функции, им необходима основа, а именно – элементы математической логики.

Математическая логика представляет собой совокупность правил и законов, которые определяют способы обработки информации в цифровой форме. Она базируется на принципах булевой алгебры и предоставляет возможность выполнения различных логических операций, таких как И (AND), ИЛИ (OR), НЕ (NOT), Исключающее ИЛИ (XOR) и другие. Эти операции позволяют устройствам принимать решения, обрабатывать данные и управлять внешними устройствами в зависимости от заданных условий[1].

Изучение и понимание этих элементов позволяет инженерам и разработчикам создавать эффективные и надежные цифровые устройства, которые имеют широкий спектр применения в современном мире.

Методика

Для достижения полного понимания особенностей и вариантов применения элементов мате-

матической логики в сфере цифровых устройств, мы осуществили систематический анализ, включающий обзор актуальных научных исследований и анализ существующих технологий в данной области. Этот процесс позволил нам внимательно изучить основные элементы логики, их принципы функционирования и специфику применения в различных типах цифровых устройств.

Наш обзор литературы включал в себя не только основные публикации, касающиеся математической логики и цифровых устройств, но и последние научные достижения в этой области, что позволило учесть самые актуальные исследования и технологические тенденции[2]. Помимо этого, мы провели анализ существующих технологий, включая программные и аппаратные решения, используемые для реализации математической логики в цифровых системах.

Особое внимание было уделено основным элементам логики, таким как логические вентили, кодеры, декодеры, мультиплексоры, демультимплексоры, триггеры, регистры, счетчики, инверторы и буферы. Мы изучили их принципы работы, специфику функционирования и варианты применения в различных типах цифровых устройств, начиная от микроконтроллеров и процессоров до специализированных цифровых систем управления и обработки данных[3].

Этот подробный анализ позволил нам выявить

основные тенденции и возможности использования элементов математической логики в современных цифровых устройствах, что является ключевым шагом для создания эффективных и инновационных технологий в данной области.

Результаты

1. Логические вентили: логические вентили, такие как И (AND), ИЛИ (OR), НЕ (NOT), XOR (исключающее ИЛИ) и другие, являются основными строительными блоками цифровых схем. Они используются для выполнения логических операций над битами информации и обеспечивают основу для создания сложных алгоритмов.

Примеры: вентили И, ИЛИ, НЕ, XOR, NAND, NOR и т. д.

2. Кодеры и декодеры: кодеры и декодеры применяются для преобразования сигналов из одной формы в другую. Например, двоичные кодеры преобразуют несколько входных сигналов в бинарный код, а декодеры выполняют обратное преобразование.

Кодеры преобразуют несколько входных сигналов в один выходной код, что полезно для уменьшения количества сигналов в цифровой схеме.

Декодеры выполняют обратную операцию, преобразуя код обратно в исходные сигналы.

Примеры: двоичные кодеры и декодеры, BCD (двоично-десятичный) кодер и декодер и т. д.

3. Мультиплексоры и демультиплексоры: эти элементы используются для выбора и маршрутизации сигналов в цифровых системах. Мультиплексоры выбирают один из нескольких входных сигналов на основе управляющего сигнала, а демультиплексоры направляют выбранный сигнал на соответствующий выход.

Мультиплексоры используются для выбора одного из нескольких входных сигналов на основе управляющих сигналов.

Демультиплексоры выполняют обратную операцию, направляя выбранный входной сигнал на соответствующий выход.

Примеры: 2-канальный, 4-канальный мультиплексор и т. д.

4. Триггеры и регистры: триггеры и регистры служат для хранения информации и синхронизации сигналов в цифровых системах. Они используются для создания последовательностей операций и временных задержек.

Триггеры используются для хранения информации и синхронизации сигналов в цифровых системах.

Регистры представляют собой группы триггеров, которые могут хранить несколько битов информации.

Примеры: D-триггеры, JK-триггеры, сдвиговые регистры и т. д.

5. Счетчики: Счетчики применяются для подсчета событий и генерации последовательностей сигналов. Они широко используются в таймерах, счетчиках импульсов и других устройствах.

Используются для подсчета событий или для генерации последовательности сигналов.

Примеры: двоичные счетчики, счетчики модуля N и т. д.

6. Инверторы и буферы: инверторы изменяют логический уровень сигнала на противоположный, а буферы используются для усиления сигнала без изменения его логического значения.

Инверторы выполняют операцию НЕ, преобразуя логический уровень в противоположный (0 в 1 и наоборот).

Буферы просто усиливают сигнал без изменения его логического значения.

Примеры: инверторы, буферы с открытым коллектором и т. д.

Важно отметить, что элементы математической логики не только обеспечивают работу отдельных блоков цифровых устройств, но и способствуют их взаимодействию и согласованной работе. Они помогают оптимизировать процессы обработки данных, улучшать производительность и эффективность работы цифровых систем в целом[4].

Таким образом, элементы математической логики являются неотъемлемой частью разработки и оптимизации цифровых устройств, обеспечивая их надежную и эффективную работу в различных областях применения.

Элементы математической логики играют ключевую роль в создании цифровых устройств, обеспечивая им необходимую основу для функционирования и выполнения различных операций. Их важность проявляется в нескольких аспектах[5]:

1. Разработка сложных алгоритмов: математическая логика предоставляет инженерам инструменты для разработки сложных алгоритмов, которые необходимы для решения разнообразных задач в цифровых устройствах. Эти алгоритмы могут включать в себя логические проверки, арифметические операции, управление потоком данных и другие важные функции.

2. Операции с данными: элементы математической логики используются для обработки и манипулирования данными в цифровых системах. Они позволяют выполнить различные операции с данными, такие как сравнение, сортировка, фильтрация, преобразование и т. д.

Это особенно важно для работы с большим объемом информации, который часто встречается в современных цифровых устройствах.

3. Управление сигналами: математическая логика также играет ключевую роль в управлении сигналами в цифровых системах. Она определяет

условия и логику, по которой устройство реагирует на внешние сигналы, события и команды. Это включает в себя управление входами и выходами, переключение режимов работы, обработку сигналов ошибок и многое другое.

Закключение

Элементы математической логики представляют собой основные строительные блоки, используемые при создании сложных цифровых схем, таких как процессоры, контроллеры, память и другие цифровые устройства. Их важная роль заключается в том, что они обеспечивают основу для функционирования цифровых систем и позволяют

реализовывать разнообразные логические и арифметические операции.

Понимание принципов работы и применения элементов математической логики является необходимым для инженеров, занимающихся разработкой цифровых систем. Оно позволяет им создавать эффективные и надежные устройства, способные эффективно выполнять задачи в различных областях применения, таких как информационные технологии, медицинская техника, автомобильная промышленность, промышленная автоматизация и многие другие.

Использованная литература:

1. Акмырадов Я.Ч., Аллаберенов С.А., Мередов О.А. Роль математической логики в информатике: формализация, доказательства и программирование // Вестник науки. 2023. №10 (67). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-matematicheskoy-logiki-v-informatike-formalizatsiya-dokazatelstva-i-programmirovaniye>
2. Abdullaeva N.I. Kompyuter injiniringi yo'nalishidagi bakalavrlarni tayyorlashda "Diskret tuzilmalar" kursini o'qitish metodikasini innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirish // pedagogika fanlari bo'yicha (PhD) diss. –Chirchiq.-2023. 173b.
3. A. R. Kadirjanovich, A. N. Isayevna, P. G. Gulomjonovna and P. S. Botir qizi, "Improving the Methodology of Teaching Specialized Subjects in The Preparation of Future Computer Engineering on The Basis of Innovative Technologies," 2023 8th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Burdur, Turkiye, 2023, pp. 125-130, doi: 10.1109/UBMK59864.2023.10286726.
4. Abdullaeva, N. I. Training of the course "Discrete structures" for bachelors in computer engineering as a pedagogical problem. ISJ Theoretical & Applied Science, 2022, 12 (116), 1011-1015. <http://t-science.org/doi/10.17605/OSF.IO/V5ASF>
5. Abdullaeva, N. I. The Teaching of the Course "Discrete Structures" in the Direction of Computer Engineering Using Innovative Technologies. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science, 2023, 4(1), 173-179. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/V5ASF>

Индира НАРКУЛОВА,

доктор философии по педагогическим наукам (PhD), доцент, старший преподаватель
Университета общественной безопасности Республики Узбекистан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ CHATGPT-4 ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВОЕННЫХ ВУЗАХ

Аннотация: статья посвящена исследованию перспектив применения ChatGPT-4 в обучении русскому языку в военных вузах. В ней рассматривается потенциал данной языковой модели для решения актуальных задач, стоящих перед современной системой военного образования: повышение уровня языковой компетенции, индивидуализация обучения, развитие критического мышления, подготовка к профессиональной деятельности. Автор делает вывод о перспективности интеграции ChatGPT-4 в систему обучения русскому языку в военных вузах как инструмента повышения эффективности и качества подготовки будущих военных офицеров.

Ключевые слова: искусственный интеллект, ChatGPT-4, русский язык, курсанты, военные вузы.

Annotasiya: maqola harbiy oliy ta'lim muassasalarida rus tilini o'qitishda ChatGPT-4 dan foydalanish istiqbollarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada til modelining zamonaviy harbiy ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb muammolarni hal qilish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan: til kompetentsiyasi darajasini oshirish, ta'limni individuallashtirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, kasbiy faoliyatga tayyorgarlik. Muallif tomonidan ChatGPT-4-ni harbiy oliy ta'lim muassasalarida rus tilini o'qitish tizimiga kelajakdagi harbiy ofitserlarni tayyorlash samaradorligi va sifatini oshirish vositasi sifatida integratsiya qilish istiqbollari keltirilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ChatGPT-4, rus tili, kursantlar, harbiy oliy ta'lim muassasalari.

Annotation: the article is devoted to the study of the prospects of using ChatGPT-4 in teaching Russian

in military universities. It examines the potential of this language model for solving urgent problems facing the modern military education system: increasing the level of language competence, individualization of learning, development of critical thinking, preparation for professional activity. The author concludes that the prospects of integrating ChatGPT-4 into the Russian language teaching system in military universities as a tool to improve the efficiency and quality of training future military officers.

Keywords: artificial intelligence, ChatGPT-4, Russian language, cadets, military universities.

С каждым днем мир стремительно меняется. Каждый из нас не может представить жизнь без смартфонов, Интернета и других технологий. Одним из самых захватывающих открытий последних десятилетий является искусственный интеллект. В ноябре 2022 года OpenAI представил усовершенствованную языковую модель ChatGPT.

Внедрение искусственного интеллекта, особенно с применением ChatGPT-4 в изучении русского языка значительно улучшило эффективность и доступность образовательного процесса. ChatGPT-4 – это языковая модель искусственного интеллекта, которая может понимать и генерировать человеческий текст на основе вводимых данных. У него есть возможность участвовать в естественном, богатом контекстом диалоге с пользователями, что делает его идеальным инструментом для изучающих любой язык, в том числе русский.

Вступая в беседы с ChatGPT-4 курсанты могут практиковаться в использовании новой лексики в контексте, тем самым укрепляя свое понимание, запоминая слова и эффективно развивать свои навыки в русском языке. Одно из ключевых преимуществ использования ChatGPT-4 для изучения языка – его способность обеспечить мгновенную обратную связь об использовании учащимся словарного запаса, грамматики и синтаксиса. Традиционные методы изучения языка часто предполагают ожидание ответа от учителя или репетитора по заданиям или упражнениям. Эта задержка может помешать процессу обучения, поскольку учащиеся могут потерять мотивацию или забыть контекст своих ошибок. А когда учащиеся участвуют в беседах с искусственным интеллектом, они могут немедленно получать информацию, которая поможет им выявить и исправить свои ошибки в режиме реального времени. Это не только ускоряет процесс обучения, но и помогает укрепить доверие учащихся.

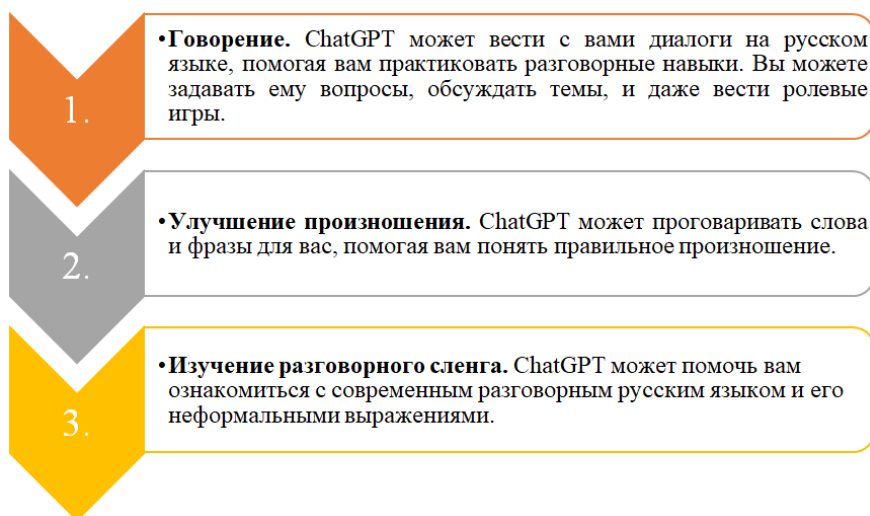
Помимо этого, преимуществом использования подобных инновационных инструментов для изучения языка на базе искусственного интеллекта является их способность обеспечить учащимся безопасную и непредвзятую среду для

отработки своих навыков. Многие изучающие язык испытывают тревогу или смущение при общении с носителями языка, что может помешать их прогрессу. ChatGPT-4 устраняет этот барьер, предлагая терпеливого и поддерживающего собеседника, который доступен 24/7, что позволяет учащимся практиковаться, не опасаясь осуждения или насмешек. Искусственный интеллект также может быть полезным при изучении новых слов и фраз и предлагать различные варианты перевода или смыслового понимания текстов на русском языке для иностранцев.

В свою очередь, есть и недостатки таких технологий. Основная проблема, которая может возникнуть – это возможное возникновение технического сбоя в работе компьютера, сервера, Интернета и т. д. Инструменты на основе искусственного интеллекта требуют профессионального технического обеспечения и оборудования. На практике это условие не всегда можно удовлетворить в полной мере. К другим важным проблемам, сопровождающим использование искусственного интеллекта в изучении русского или любого другого иностранного языка, отнесем такой факт, что такое обучение требует высокой мотивации, которую иногда сложно достигнуть.

ChatGPT может быть действительно полезным инструментом для изучения русского языка. Вот несколько способов, как можно его использовать:

1. Практика разговорной речи (Рис.1.):

2. Помощь в грамматике и лексике (Рис.2.):

Объяснение грамматических правил. ChatGPT может объяснить сложные грамматические правила на доступном языке, дать примеры и помочь разобраться в особенностях русского языка.

Перевод. ChatGPT может перевести слова и фразы с русского на ваш родной язык и наоборот.

Изучение новых слов. ChatGPT может помочь вам запоминать новые слова, создавая карточки для повторения, или предлагая фразы, где новые слова используются в контексте (Рис.3.)

You Что такое "тыл"?

OpenAI "Тыл" - это многозначное слово в русском языке, которое может иметь несколько значений в зависимости от контекста.

Основные значения:

1. Пространственное значение:

1. **Противоположная сторона от фронта:** В военном контексте "тыл" обозначает территорию, расположенную позади фронта, где находятся базы снабжения, штабы и другие не боевые подразделения.
2. **Нефронтная часть страны:** В более широком смысле "тыл" - это вся территория страны, не затронутая военными действиями, где происходит жизнь гражданских людей.

2. Переносное значение:

1. **Поддержка и помощь:** "Тыл" может обозначать поддержку, помощь, которую оказывают люди в нефронтной зоне тем, кто находится на фронте.
2. **Основа, опора:** "Тыл" может обозначать то, что служит основой или опорой для чего-либо. Например, "тыл семьи" - это родные и близкие, которые дают силу и поддержку.

Примеры:

1. "Армия отступала в тыл". (военное значение)
2. "В тылу страны работают заводы и фабрики". (широкое значение)
3. "Тыл семьи - это ее основа". (переносное значение)

Важно понимать контекст, чтобы правильно определить значение слова "тыл".

Рис.3. Использование ChatGPT-4 при изучении русского языка

ChatGPT является мощным инструментом, который может стать незаменимым помощником в изучении русского языка, независимо от уровня владения.

Для новичков (A1-A2):

Базовые слова и фразы. ChatGPT поможет выучить базовые слова и фразы, которые необходимы для начального уровня общения. Он может предлагать простые упражнения для запоминания слов, переводить фразы, а также создавать короткие диалоги для практики.

Грамматика. ChatGPT может объяснить основные грамматические правила русского языка на доступном языке, давая примеры и отвечая на ваши вопросы.

Произношение. ChatGPT может проговаривать слова и фразы для вас, чтобы вы могли услышать правильное произношение. Он также может помочь вам с акцентом, объясняя различия в произношении разных звуков в русском языке.

Для курсантов среднего уровня (B1):

Разговорная речь. ChatGPT может вести диалоги на русском языке, тем самым помогает улучшить разговорные навыки. Он может играть роль разных персонажей, создавая более интересные ситуации для практики.

Чтение. ChatGPT помогает понять тексты на русском языке, объясняя непонятные слова и фразы, а также переводя сложные предложения.

Письмо. ChatGPT может проверить письменные работы на грамматику и стиль, предлагая исправления и улучшения. Он также может писать сочинения, предлагая идеи и структурируя текст.

Для продвинутых курсантов (B2-C1):

Углубленная грамматика. ChatGPT научит разбираться в более сложных грамматических явлениях, например, в условиях, причастиях и деепричастиях.

Идиомы и пословицы. ChatGPT может помочь вам понять и использовать идиомы и пословицы в русском языке, делая вашу речь более богатой и естественной.

Культура. ChatGPT может рассказать вам о русской культуре, истории и традициях, чтобы помочь вам лучше понять язык и его контекст (Рис.4.).

расскажи о русской культуре и традициях

Русская культура - это богатый и многогранный мир, сформированный веками истории, географическим положением и влиянием разных народов.

Традиции:

1. Праздники:

1. **Рождество (7 января):** празднуется с рождественским столом, песней "Рождество

Христово", колядками, подарками и яркими украшениями.

2. **Пасха:** яркий праздник с крашеными яйцами, куличами, пасхальным столом и богослужением.
 3. **Масленица:** веселый праздник прощания с зимой, с блинами, народными гуляниями и сожжением чучела.
 4. **Новый год:** празднуется с новогодней ёлкой, фейерверками, шампанским и традиционными блюдами.
2. **Народные ремесла:**
 1. **Хохлома:** роспись деревянной посуды золотым узором на красном фоне.
 2. **Гжель:** голубая роспись фарфоровой посуды белым узором.
 3. **Палех:** миниатюрная роспись лаковой шкатулки.

В заключении хотелось бы отметить рядом преимуществ ChatGPT при изучении русского языка:

- доступность 24/7;
- персонализированный подход;
- неограниченная практика;
- помощь с грамматикой и лексикой;
 - увлекательное обучение;
 - бесплатный доступ;
 - постоянное развитие.

Таким образом, ChatGPT-4 является инструментом, который требует компетентного и ответственного применения в образовательном процессе. Ключевую роль играют преподаватели, которые должны освоить возможности ChatGPT-4 и интегрировать его в учебный процесс в соответствии с педагогическими принципами и этическими стандартами.

В дальнейшем необходимо продолжить исследование эффективности применения ChatGPT-4 в обучении русскому языку в военных вузах, уделяя внимание следующим направлениям:

- разработка специальных учебных программ и методик. Интеграция ChatGPT-4 в систему обу-

чения требует разработки специальных учебных планов, программ и методик, а также подготовки преподавательского состава к работе с искусственным интеллектом;

- создание специальных платформ и ресурсов. Разработка специальных платформ и ресурсов для эффективного использования ChatGPT-4 в учебном процессе, обеспечивающих безопасность и контроль за использованием данной модели;

– проведение дальнейших исследований в области искусственного интеллекта в образовании. Изучение потенциала других языковых моделей и инструментов искусственного интеллекта для повышения эффективности и качества обучения в военных вузах.

В целом, использование ChatGPT-4 в обучении русскому языку в военных вузах является перспективным направлением, способным значительно повысить качество подготовки будущих военных офицеров и способствовать реализации современных требований к военному образованию.

Использованная литература:

1. Al-Obaydi, L. H., Pikhart, M., & Klímová, B. (2023). ChatGPT and the general concepts of education: Can Artificial Intelligence-Driven Chatbots support the process of language learning? *International Journal of Emerging Technologies in Learning (Ijet)*, 18(21), 39–50. <https://doi.org/10.3991/ijet.v18i21.42593>.
2. AIAfnan, M., Dishari, S., Jovic, M., & Lomidze, K. (2023). ChatGPT as an educational tool: Opportunities, challenges, and recommendations for communication, business writing, and composition courses. *Journal of Artificial Intelligence and Technology*. <https://doi.org/10.37965/jait.2023.0184>.
3. Fauzi, F., Tuhuteru, L., Sampe, F., Ausat, A. M. A., & Hatta, H. R. (2023). Analysing the role of CHAT- GPT in improving student productivity in higher education. *Journal on Education*, 5(4), 14886– 14891. <https://doi.org/10.31004/joe.v5i4.2563>

Zarnigor SOHIBOVA,
 Buxoro davlat universiteti o'zbek tili
 va adabiyoti kafedrasida doktranti (DSc)
 E-mail: zarnigorsohibova1988@gmail.com

PEYZAJ LIRIKASIDA DARAXT OBRAZI VA YOLG'IZLIK MOTIVI

Annotatsiya: sharq mumtoz she'riyatida tabiat manzarasining badiiy talqini o'zining chuqur ildizlariga ega. X-XII asrlar adabiyoti namunalari, undan keyingi davr ijodkorlari, xususan, Alisher Navoiy, Bobur, Ogahiy, Furqat kabi shoirlar nazmida borliq, samovot, yil fasllari, bizni o'rab turgan olam, uning qismlari – lirik qahramonning ruhiyat manzaralarini aks ettiruvchi badiiy detal, she'riy asarda falsafiy xulosalar chiqarish vositasi sifatida alohida ahamiyatga ega. Mazkur adabiy an'ana zamonaviy o'zbek she'riyatida ham muvaffaqiyatli davom ettirildi. Ushbu maqolada o'zbek peyzaj lirikasiga oid she'rlar tahlil qilingan va daraxt obrazining ramziy ma'nolariga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: *tabiat tasviri, peyzaj lirikasi, obraz, ramz, inson siymosi, yolg'izlik motivi*

Annotation: the artistic interpretation of natural scenery has its deep roots in Eastern classical poetry. Exemplars of literature of the X-XII centuries, creators of the period after that, in particular, poets such as Alisher Navoi, Babur, Ogahi, Furqat, the existence, the sky, the seasons, the world around us, its parts - artistic detail reflecting the mental landscapes of the lyrical hero, poetic it is of particular importance as a means of drawing philosophical conclusions in the work. This literary tradition has been successfully continued in modern Uzbek poetry. This article analyzes poems about Uzbek landscape lyrics and emphasizes the symbolic meanings of the image of a tree.

Keywords: *image of nature, landscape lyric, image, symbol, human figure, motif of loneliness*

Аннотация: художественная интерпретация природных пейзажей имеет глубокие корни в классической восточной поэзии. Образцы литературы X-XII веков, творцы последующего периода, в частности такие поэты, как Алишер Навои, Бабур, Огахи, Фуркат, бытие, небо, времена года, окружающий мир, его части - художественные. Деталь, отражающая душевные пейзажи лирического героя, поэтическая она имеет особое значение как средство философских выводов в произведении. Эта литературная традиция успешно продолжена в современной узбекской поэзии. В данной статье анализируются стихотворения об узбекской пейзажной лирике и подчеркиваются символические значения образа дерева.

Ключевые слова: *образ природы, пейзажная лирика, образ, символ, человеческая фигура, мотив одиночества.*

Kirish. Daraxt obrazi folklor, mumtoz va jahon adabiyotida o'zining chuqur ildizlariga ega. Bu simvol peyzaj lirikasining tasvir obykti sifatida ramziy ma'noda inson va uning hayoti, sabr va matonati, umr o'tkinchiligini ifodalab keladi. Xalq og'zaki ijodida bu obrazni A.Musaqulov [1], M. Jo'rayev, Sh.Turdimov va boshqalar. o'rgangan bo'lsalar, jahon adabiyotshunosligida Y.L.Rabinovich, A.Donini, J.Frezer [1], V.Mangard [2] kabi olimlarning diqqatga sazovor qarashlari bor. Ularning qarashlarini birlashtiradigan jihat daraxt timsolida inson siymosining aks etishidir. Shuningdek, bu obraz mohiyatini ochish peyzaj tasviri berilgan she'rlar mazmunini tushunishda ayricha ahamiyatga ega. Fikrlarimizni she'riy tahlillar bilan asoslashga harakat qilamiz.

Asosiy qism. Zulfiyaning "Uni qo'zg'atdilar..." nomli she'rida yolg'iz, keksa daraxt obrazi berilgan. Bu she'rda daraxt tom ma'noda inson timsoli bo'lib keladi va uni shartli ravishda "daraxt-inson" deyish mumkin. She'rdagi yil fasllarini taqdir sinovlari,

hayotning past-u balandlari tarzida tushunish lozim.

Uni qo'zg'atdilar...

Fasli qishga yaqin bir tup daraxtni

Nish ungan o'rnidan qo'zg'ab qo'yishdi.

Nazdimda, umrini bezagan baxtni

Bu keksa daraxtga kamroq tuyishdi [3,142].

Dastlabki misralardan ayonlashadiki, bir keksa daraxtni o'z o'rnidan boshqa joyga ko'chirmoqchilar. Shoiraning bu keksa daraxti tilsiz bo'lsa ham, qalbsiz emas. Uning ham havas qilgulik kechmishi bor. U ham ko'plar qatori "quyoshdan shimirib", "tuproqdan emib" o'sdi. Ildizlari esa yerning bag'riga chuqur kirib, "bo'yador-kuydor daraxtlarning safiga" kirdi:

Va bir go'zal bahor ko'rsatdi g'uncha,

Va bir to'kin kuzda berdi nishona...

Onaday, otaday mehrga o'rab,

Saxiy bog'bon etdi uni parvarish.

Nihol o'saverdi yashnab, gurkirab,

Har yil yangi ko'rkini qilib namoyish.

Lekin hamma yoz ham

va hamma kuz ham
 Siylob bo'liq meva etmadi hadya.
 Goh sel yuvdi,
 bo'ron boshin etdi xam,
 U tik turdi hamon men hayot deya.

Aslida ham shunday – hayot bir tekisda davom
 etmaydi. Ba'zan ona bo'lib boshimizni silasa, gohida
 qahrini ko'rsatadi, ba'zan uning achchiq alamlarini
 totib ko'rishga ham to'g'ri keladi. Lekin “daraxt-
 inson” bariga chidaydi, yaxshi kunlardan umid qiladi:

...Bir daraxtdan baland,
 o'zgasidan past,
 O'z umridan rozi kirardi kuzga.
 Umr xotimasin bilardi, albat,
 Bilardi nihollik qaytmasdi o'zga.

Bunday “ko'pni ko'rgan” daraxtni o'rnidan
 qo'zg'atish, bir umrlik oshyonidan ayirish unchalik
 ham oson ish emas. Garchi unga “kungay va
 nazargoh” yangi oshyonni va'da qilayotgan bo'lsalar-
 da, daraxt “o'z kuzini” shunda kutmoqni niyat qilgan.
 Bu orzusini amalga oshirmoq uchun unga ildizlari,
 chayir tomirlari yordamga keladiki, bular she'rda
 inson e'tiqodi, ajdodlar va kamolotga yetkazgan
 zaminga muhabbatning ramzidir:

Chuqur ekan ildiz,
 Chayir tomirlar,
 Yerning chor yog'iga ketgandi singib.
 Bo'ronlardan saqlab qolgan omillar
 Omon olib qoldi dardini yengib.
 Kungaydan hayotbaxsh ekan yer bahri,
 O'z o'rnida yana ko'kardi daraxt.
 Quyuq shoxlaridan tiniq kuz nahri
 Yangi hosillarni bermoqda xushvaqt...[3,142]

Mana shu oxirgi misralar bugungi kunda hayotga
 yengil-yelpi qarayotgan ko'pchilik insonlarga ibratdir.
 Yaxshi yashash, qiynalmay turmush kechirish uchun
 o'z yurtini, tug'ilgan tuprog'ini osongina tashlab
 ketayotganlar ozmi? Yolg'on va'dalarga uchib,
 vatanini sotayotganlar kammi? Muallif “Kungaydan
 hayotbaxsh ekan yer bahri” deganda aynan mana
 shuni nazarda tutgan bo'lsa, ehtimol. Ajdodlarning
 o'tgan zaminda “chuqur ildiz otish”, “yangi hosillarni
 berish”, avlodlar bardavomligini ta'minlash
 chinakam insoniy baxtdir. Bahor-kuzlarning kelib
 ketishi, avlodlar almashishi hayot uzluksizligini
 ta'minlaydigan mezondir.

Zulfiya ijodida tabiat tasviriga yondosh holda
 yolg'iz daraxt timsolini boshqa she'rlarda ham
 uchratish mumkin. Shu jihatdan uning “Daraxt”
 she'ri e'tiborni tortadi:

Bir daraxt turardi yo'l chekkasida,
 Shamol urar edi uni muttasil.
 Avval ko'k, so'ng za'far-xazon tusida,
 Ko'rkini yo'qotdi... hamon urar yel.

Qurg'adi, bukchaydi kurashda tanho,
 Zilol qonlaridan qolmadi zarra.
 Shamol, shamol savab qolmadi ammo
 Ildiz-la yiqildi oxir bir zarbdan.

Endi yel bo'shliqda kezar darbadar,
 Tanho qurbonining qaqshashin izlab...
 Bilaman daraxtday qulasam agar
 Mening hayot bog'im qolmas huvillab [4,130].

Bir qarashda she'r keksa daraxt xazonining
 ijodkorga ta'siriday taassurot qoldiradi. Aslida bu
 she'rda ham yolg'iz daraxt timsol sifatida inson
 siymosini aks ettiradi. She'rdagi daraxtni esa shartli
 ravishda “daraxt-inson” tarzida ifodalash mumkin.
 “Avval ko'k, so'ng za'far-xazon tusida” misrasi
 bahor hamda kuzni emas, insonning o'tgan umrini,
 kechmishini bildiradi. Shamol esa hayot yo'llaridagi
 mashaqqat, qiyinchilik va sinovlarning ramzidir.
 Chindan-da, inson xuddi keksa daraxt kabi yashillik
 va xazon orasida hayot bo'ronlarini yengib yashab
 o'tadi. Bu dunyo sinov maydoni. Ammo undan
 shunchaki yashab o'tish ham joiz emas, inson
 o'zidan yaxshi nom, go'zal amallar, solih farzandlar
 qoldirishi lozim. Shundagina kishining “hayot bog'i”
 yolg'iz daraxtniki kabi “huvillab” qolmaydi. She'rda
 Zulfiyaning qizg'in umridan, hayotidan mamnunligi,
 uni behuda o'tkazmaganligi, kelajakka ishonch
 keksa daraxtga qiyosan muxtasar ochib berilgan.

Zulfiya she'rlaridagi peyzaj tasvirlariga uyg'un
 daraxt - inson obrazi keyingi davr ijodkorlarining
 asarlarida ham uchraydi. Abdulla Oripovning “Yolg'iz
 daraxt” she'ri fikrimizni tasdiqlaydi:

Adirda o'sardi yolg'iz bir daraxt,
 Birov bilmas edi kim ekan, qay vaqt.
 Uning tegrasida hatto yantoq yo'q,
 Har yon qovjiragan xaslarga to'liq [7,353].

Zulfiyaning yo'l chekasidagi yolg'iz daraxti
 joylashgan makon Abdulla Oripovda adirga
 almashgan. “Saraton chillasi” kelganda daraxt sahro
 qushlarining shoyista oshyoniga aylanadi, yashil
 barglar orom manbai bo'ladi. “Qish fasli izg'irin
 quturgan onlar”da esa uni bo'ronlar qurshab oladi.

Ko'rди u gullagan bahorlarni ham,
 Lekin bo'ldi doim yolg'izlik hamdam.
 Bir kun chaqmoq chaqdi xullasi kalom,
 Daraxt yonib ketdi, tamom vassalom.

Bu misralarda yana ramziylik bilan yuzlashamiz.
 She'rdagi saraton, qish va bahorlar – inson
 umrining bosqichlarini ifodalaydi. Hayotning bir
 tekis emasligiga ishora qiladi. Shoirning “Lekin
 bo'ldi doim yolg'izlik hamdam” degan fikrida esa
 insonga berilgan sinovlardan maqsad o'zligini

anglashi lozimligi, qalban o'zligini anglamagan inson yolg'izlikka mahkum, hayoti besamar ekanligi ayonlashadi.

Taqdir, qayga borma ko'rsatgaydir bo'y,
Biz adir ustida qurgan edik uy.
O'tdi bolaligim yaxshidir, yomon,
Olis u yillarni eslayman hamon.
Sira ajablanma bir holga, do'stim,
Men o'sha daraxtning o'rnida o'sdim.

Zulfiyadan farqli o'laroq, Abdulla Oripovda daraxtning insonga nisbat berilgan ramziy obraz ekanligi yaqqolroq ko'rinadi. Yolg'iz daraxtning tabiat manzaralariga uyg'un obrazi nafaqat she'rlarda, balki keyingi davr dostonchiligida ham ko'zga tashlanadi. Ikrom Otamurodning "Yobondagi yolg'iz daraxt" dostoni fikrimizga dalildir. Bu asar nafaqat janrda, balki ifoda uslubida ham yuqoridagi she'rlardan farq qiladi. Ammo ularni birlashtirib turuvchi bir qancha jihatlar ham borki, ularni inkor etib bo'lmaydi. Jumladan, unda quyidagi mushtarak xususiyatlar ko'zga tashlanadi:

- 1) yolg'iz daraxt ramziy obrazining mavjudligi;
- 2) yil fasllari umr bosqichlarini ifodalab kelishi;
- 3) shamol, bo'ron, jazirama issiq kabi tabiat hodisalari ifodalanganligi;
- 4) daraxt umrining nihoyasi tasvirining borligi;
- 5) falsafiylik va ramziylikning bo'rtib turishi v.h.

Dostondagi quyidagi misralar Zulfiyaning "Daraxt", A.Oripovning "Yolg'iz daraxt" she'rlaridagi fasllar tasviriga hamohang fikrlarni eslatadi:

Labi quvrab necha bor
javzo kelgandir qaqrab?!
Zam qilgandir necha bor
qilichin qayrab qaqrab?!

Libos almashlab qaytgan
ko'klam necha bor, balkim?!

Necha bor xayr aytgan
tiramoh, bilmas hech kim?! [5,43]

Bu dostonni maxsus o'rgangan olim N.O'roqova "Shoirning "Yobondagi yolg'iz daraxt" dostoni lirik-falsafiy xarakteri bilan ajralib turadi. Unda shoir daraxtni insonlashtiradi. Ya'ni, cheksiz yobondagi yolg'iz daraxt holati kimsasiz qolgan insonni yodga soladi [8,20]", - deb yozadi. Shuningdek, dostonda "umr yo'llari", "hayotning bardavomligi aks etganini" alohida ta'kidlaydi.

Xulosa. Ko'rinadiki, she'riyatimizda tabiat manzaralari tasviriga bag'ishlangan she'rlar va ularda daraxt obrazining alohida o'rni bor. She'rlardagi bu obraz quyidagi ramziy-timsoliy ma'nolarni ifodalaydi:

1. Daraxt – tabiatning bir bo'lagi sifatida, hayot davomiyligini va unga muhabbatni ifodalaydi.
2. Inson sadoqati va sabr-matонатining ramzi bo'lib keladi
3. Inson va millat tushunchalarini aks ettiradi (Zulfiyaning "Bog'lar qiyg'os gulda", "Daraxt" she'rlarida).
4. Mehnat, mashaqqat, taqdir va go'zal insoniy qadriyatlarni ifodalaydi.
5. Vatanga muhabbat, kamolotga yetkazgan zaminga sadoqat, xayrli xotimalarga ishonchni aks ettiradi.

Bu fikrlar peyzaj lirikasida daraxt obrazining alohida o'rni borligini ko'rsatadi. Keltirilgan she'rlar tahlili esa fikrlarimizni asoslaydi. Shu nuqtayi nazardan she'riyatdagi tabiat manzaralari, bizni o'rab turgan borliqning poetik tasvirini o'rganish, ulardagi alohida obrazlarni tahlil qilish bugungi kun adabiyotshunosligi uchun muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент, 2010. – 316-б. www.ziyouz.com кутубхонаси.
2. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Тошкент, 2008. www.ziyouz.com кутубхонаси.
3. Зулфия. Сайланма. Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Олимжонова, О.Олимжонов. – Тошкент: "Шарқ", 2015. – 272 б.
4. Zulfiya. Bahor keldi seni so'roqlab: She'rlar. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2019. – 192-bet.
5. Икром Отамурод. Ёбондаги ёлғиз дарахт. www.ziyouz.com кутубхонаси.
6. Орипов А. Танланган асарлар. 4 жилдлик. 1 жилд. Шеърлар ва дostonлар Тошкент: "Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти", 2000. – 432 б.
7. Орипов А. Эверест ва уммон. Шеърлар. – Тошкент: "Ўзбекистон", 2017 йил. – 392 б.
8. Ўроқова Н. Сўнги давр ўзбек дostonчилигида иждокор услуби ва индивидуаллиги (Икром Отамурод ва Усмон Қўчқор дostonлари асосида) филология фанлари бўйича фалсафа доктори [PhD] диссертацияси. Қарши, 2019. 146 б.

Shoiraxon SHOKIROVA,

Farg'ona viloyati O'zbekiston tumanida mustaqil tadqiqotchi

NAVOIY G'AZALLARIDA YOR ITI TASVIRLARI yoxud NAVOIYYO, NE BALO XUDNAMO EMUSHTUKSEN? (Adabiyot muallimlari e'tiboriga taqdim)

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiyning birinchi devonidan o'rin olgan 371-g'azali tahlilga tortilgan. Boshqa navoiyshunos ustozlarimizning tahlillariga qo'shimcha tarzda yangi fikrlar ham qo'shildi.

Kalit so'zlar: yor iti, jon rishtasi, oyog'i tufrog'i, ko'ngil ta'bi.

Navbatdagi maqolamizda Navoiyning birinchi devonidan o'rin olgan 371-g'azal 3-baytning 2-misrasi haqida suhbatlashamiz. Misra quyidagicha:

lting(men)ga g'amzada jon rishtasin rasan qilg'il.

Ustoz, avvalgi maqolasida: Oshiq chobuk (otliq yor) poybusiga erishishni orzu qilishdan avval yor isi – ufuri ufurgan urfoq mujdalari g'uborlarini o'zi bilan keltiruvchi yor iti oyoqlariga bosh qo'ya olish haqida niyatlasin" – degan mulohazalar bilan maqolani yakunlagandilar... Oshiq uchun mahbuba jamoli visoli eng qo'l (lab) yetmas orzu-ku, visol xumorlig'ini bostirish uchun yigit hatto:

Islaram ko'ying itining nechtasin ne ishg'akim, Oncha osoyish dimog'img'a yeturmas mushk bid, – deb orzulashgacha boradi...

Yuqoridagi 371- g'azal 3- bayt 2- misrasidagi: Oshiq o'zining g'amzada jon ipini nega yor itiga maras – rasan (bo'yinbog') uchun bermog'i kerak? degan savol shorihlarni o'zaro bahsga chorlab kelgan. Bu bayt juda ko'p navoiyshunos mutaxassis-olimlar tomonidan o'z kuzatishlari va dunyoqarashlariga asoslanib turlicha talqin qilingan. Garchi mulohazalar har xil bo'lsa-da, obyekt bitta bo'lganligi bois tahlillar yakunidagi xulosalar bir-biriga juda yaqin va o'xshash. Balki bizning bugungi fikrlarimiz ham, ehtimol, oharli munosabat bo'lib tuyulmas, lekin shoirning ixlosmand muxlisi sifatida biz ham Navoiy ijodiy laboratoriyasiga tayanib, ayrim mulohazalarimizni bayon etmoqqa jazm qildik va bu imkoniyatga haqlimiz. Endi Navoiygacha bo'lgan va ul kishidan keyin ijod qilgan mumtoz o'zbek adabiyoti vakillari o'rtasida hech kim hazrat qadar itlar "hayot daftari"dan xo'p va ko'p o'z badiiy kuzatishlarini nazmiy ifoda qilmagan. Avvalgi maqolalarida ustoz bayon qilganlaridek, birinchi devonda 52 ta, ikkinchi devonda 53 ta g'azalda **yor iti, yor ko'yi iti** yoxud **it** (turli o'g'itiy mazmunda) obrazi aks ettirilgan. Agar to'rtala devon ham nazarda tutilsa, it timsoli aks ettirilgan g'azallar soni 200 tadan oshib ketadi.

Itlar "maishiy" turmushidan saralangan shuncha **daqiq o'g'itiy ibratomuz tashbehiy lavhalar** chizgisi. Men forsiy she'riyatdan u qadar xabardor emasman, biroq turkiy va o'zbek klassik lirikasida hech qaysi adabiy figura hazratchalik itlar "hayoti"ni ochib bermagan. Shoir devon va dostonlaridagi it obrazi tasvirlariga bag'ishlangan qaydlar bir ilmiy ishga yetarli manbalardir. Qachonlardir bu mavzu ham ilmiy tadqiq etilar, bizningcha. Xullas, shoir devonidagi itlar daftaridan chizilgan lavhalarni har gal kuzatar ekanman, faqat hayratdan lol qolaman. Shuncha kuzatish, shuncha e'tibor, shuncha qiyosiy tahlil uchun inson qay darajada ziyrak, kuzatuvchan va zukko bo'lmog'i zarur ekan. Ofarin, ming ofarin!!!

Shoir g'azallarida yor visolidan umidvor oshiq agarki qiz noz-istig'nosi sabab manzura oraziga yetisholmasa, hech bo'lmaganda yor itiga yoki yor ko'yi itlariga ma'shuqa hidi-uforini qumsashi, xumorini qondirish maqsadida: "Islaram ko'ying itining nechtasin – oncha osoyish dimog'imga yeturmas mushk bid" deya islashga, yor iti yo yor ko'yi itlariga oshna-yu mahram bo'lishga, hatto, oshiqda yor itiga aylanib qolishni havas qilish motivlari ham uchraydi:

Toki yetkursam **rikobig'a** boshimni koshki,

G'azal mulkinging sultoni

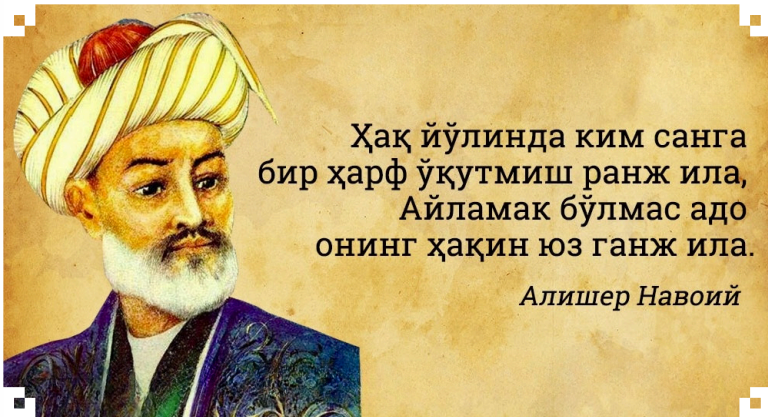
- Orazin yopqach ko'zumdin sochilur har lahza yosh,
- O'ylakim paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'ach quyosh.
- Qut bir bodomu yerim go'shan mehrob edi,
- G'orati din etti nogah bir baloliq ko'zu qosh.

9.FEVRAL 1441 - 3.YANVAR 1501

Qilsa shaklimni qazo it shakli birla oshkor.

Oshiq shu darajada xokisorki, hatto yor iti siniq safoli – yalog‘idan oziqlanish, yor ko‘yi itlari iligiga yopishib kelgan mahbuba mushk-u g‘uborlaridan bahramand bo‘lish uchun (“islaram”) ko‘y itlarini hidlash orqali “oncha osoyish dimog‘imga yeturmas mushk bid” deya, yor ishq o‘tida tufroqqa aylanib hech bo‘lmasa: “Yopushsa erdi bu ko‘y itlari ayog‘iga kosh”ki deb orzulashi, chobuksuvor pobo‘sigga yetishmoq niyatida

bo‘yniga ip (rasan) taqmoq umidi bilan bu xohishiga itdek erishishga ham har vaqt shay bir visol orzumandi ekanligining chin guvohi bo‘lamiz. Yigit uchun yorsiz qolish – egasiz (iyosiz) itdek og‘ir taqdir. Ko‘ngil oviga chiqishni azmi qaror etgan mohliqo chobuksuvor noz-istig‘no yo‘lida har qanday tahlikadagi yurishlar qilsada, oshiq bu sarvinoz ketidan – “kenicha goh yugurib, goh yiqilib” it kabi doim unga hamroh bo‘lish orzumandi. Oshiqni o‘z qalb idealidagi qo‘lyetmas bir go‘zal Pariga yetishish rag‘bat va ishtiyoqi uni o‘z g‘ururini yengib bo‘lsa-da, bu istig‘noli xilqatga: “kamina itingman” deb e’tirof etish darajasidagi muhabbat xokisorligiga oshno etmoqda:

Dedim: “**Kamina itingman**”. Kulib menga aytur:
 “Navoiyyo, ne balo xudnamo emishtuksen”.

Bir iyosiz (egasiz) **it bo‘lub erdi Navoiy yorsiz**,
 Bo‘lmasun, yo Rabki, hargiz banda sultondin judo.

Bu baytda shoir yorsiz hayotni sultonsiz taxt (hukumat)ga qiyoslamoqda. Demak, yorsizlik – podshohsiz yurt, sultonbegimsiz el ekan. Shoirning it borasidagi qiyoslarini kuzatar ekanmiz, agar oshiq hozirgi holatda yor visoliga yetisha olmas ekan, yuqorida eslatganimizdek, uning ko‘ngilginasi hech bo‘lmaganda **yor itiga oshno – hamnishin-u sohibi asror** bo‘lmoq istaydi:

Mahrami gar bo‘lmasang xushturur bu hamki bo‘lg‘aysen,

Itlariga hamnishin-u sohib asror, ey ko‘ngul.

Qani endi hech bo‘lmaganida Yor otini bir on, bir lahza g‘amzada oshiq yonida sekinlatsa, to‘xtatsa edi, bu ham bir e’tibor, bir BAXT. Bir baxtki, bu oshiqni esdan og‘diruvchi Omad.

Otin tutsalar nogoh ketar o‘yla hushumkim,
 Badan ichra **ruhimdin** degaysan asar yo‘qtur...

Vaziyatan, yor otini sekinlatsa ham, oshiq uchun foyda yo‘q... Chunki bu hol oshiqni jonsiz mayit ahvoliga solib qo‘yar ekan. Oqibatda bu hushi yo‘q oshiq yana yor visolidan bebahra qolaveradi ekan... Bilinadiki, manfaatli bo‘lishning yagona yo‘li vafodor itdek yor yonida bo‘lmoq xolos ekan:

Chobukim raxsh uza hijron yo‘lida poya qilib,

Men oning **kenicha** (itdek) goh yugurib, goh yiqilib.

Ey Navoiy, chobukingni istasang pobo‘sini, Bo‘ynig‘a ip taqmoq ummedi bila itdek erish.

Iting bo‘ldi Navoiy, ey chobuk (suvor),

Bo‘ynig‘a mahkam ayla xalqa maras.

Gar Navoiy bo‘ynim‘ga desam tanobi zulf, der:

“**Ko‘y iti bo‘ynig‘a kim toqqondur mushkin maras?**”

Yuqoridagi iqtiboslardan ko‘rinadiki, shoir bir fikrni turli usul, turli muqobil mazmuniy shakllarda ifodalay olish mahoratchisi ham

ekan. Ko‘ryapsizki, bu baytlarda asosiy motiv oshiq o‘z xohishi bilan bo‘yniga ip taqmoq – rasan solinib, yor oldida uning vafodor iti bo‘lib qolish uchun o‘z boshiga it kun(hayot)i tushsa-da, bunga “itdek erishish”ga doim shay. G‘azallarning umumiy mohiyatiga ko‘ra, yor ko‘zi – qattol, kiprigi – novaktoz, yor iti esa oshiq qoni va yurak-bag‘ri to‘masi – luqmasi xummori. Oshiqda faqat bitta yo‘l: u ham bo‘lsa, (xayolan) yor itiga “aylanib olmoq” imkoni mavjud xolos ekan... Kuzatilayotgan iqtiboslardan chiqib kelib misradagi “itingg‘a” so‘zini “Men itingg‘a” o‘qilsa ham o‘rinli bo‘ladi. Chunki she‘r sintaksisida ellips – jumla qisqarish hodisasi mavjud bo‘ladi. Vazn taqozosiga ko‘ra fikrlar ixchamlashtiriladi. Bizningcha, bu joyda ham shu holat yuz bermoqda. Oshiq niyatini eslang: “Qilsa shaklim (vujudim)ni qazo it shakli bila oshkor”.

Yorning Bibi Maryamdek ko‘zqusini o‘pmak-ku sarob, labyetmas orzu ekan, hech bo‘lmasa oyog‘i raxshidan poybo‘s undurmoq imkoni bo‘lsa edi-ya deya: “Bas (koshki), muyassar bo‘lsa na‘li markab(ot) ing” degan maqsadga kelgan oshiq o‘yicha unga erishishning yo‘li bitta: u ham bo‘lsa yorning sodiq iti kabi bo‘lib yashamoq. Chunki “ul quyoshning soyasida”gi yor iti dunyodagi eng kamron jins. Shu ko‘z bilan qaralganda oshiq agar yor ITI maqomiga erisha olsa edi-ya... “Poybo‘si ham emas haddim – oyog‘i tufrog‘i” deb sabrlanayotgan yigit bul yuz xoni ishq sultonbegimiga: “Itlaring xoki poyin ko‘rgali ham roziman” deya zorlanish darajasidagi bu xokisor oshiq o‘z orzusi yo‘lida endi bo‘yniga rasan – chilvir boylab bo‘lsa-da, manzuraning iti bo‘lishga hoziroq shay. Bu, albatta, tashqari-ko‘y itlari maqomidan ancha

rutbali-da, sababki yor poyiga hatto malak ham bosh qo'yolmaydi-da. Eslang:

Navoiyyo, qo'ya ko'r itlari oyog'iga bosh,
Ayog'iga chu malak boshin qo'ya olmas.

Demak, shunday ekan, oshiqning visol yo'lidagi yechimi bitta: tanlov yo'q, faqat yor iti rutbasiga erishish. Unga yetmoq uchun esa tanobi zulf yoki mushkin maras – xushbo'y halqa zarur. Oshiqda esa u ham, bu ham yo'q... Bori – g'amzada jon ipi. Yor iti maqomida bo'lish sharaf deb orzulagan oshiq:

Iting bo'ldi Navoiy, ey chobuk (suvor),

Bo'ynig'a mahkam ayla xalqa maras, – deydi-da...

Hazratdek piri tariqat, sultoni nazm, shayxi tahayyul(hulul), nizom ud-din, amirul mo'minin, malik ul-kalom bir ZOT tuproqfe'llilik ila yor xoki poyi yoxud yor iti maqomida bo'lishga xokisorlik bilan o'zida jur'at topib bu ishq sultonbegimiga, oraz va ishq xoniga qarata kulib: "Kamina itingman", "Iting bo'ldi Navoiy" deya e'tirof qilib turganlaridan so'ng bu Qorako'z ilinjidagi yigit yor itlari sing'on safoli – yalog'idan durdi shavq topib masti sarandoz bo'layozgan g'amzadahol oshiq, albatta: "Men kim-u o'pmak yuzing ko'zgasini" deb o'z maqomini anglab: "Yo'lingda o'ldi oshiq, bo'ldi tufroq ham" deya endi faqat va faqat yor iti rutbasida qolmoqqa azmi qaror qiladi-da... Shunday ruhdagi oshiq: MEN – "Itingg'a" g'amzada jon rishtamni rasan (bo'yinbog') qilg'il, – deydi-da. Yor iti tadrijining bu maqomi mumtoz adabiyotda siniqlik, shikastalik, tuproqtabiatlik; bir so'z bilan – FAQRlik maqomi. Ishqni orifona anglash rutbasi.

FAQR erur (o'zi) bir lafz-u sharhi yozilur yuz ming kitob,

Ne uchunkim xush kelur ayturda itnobi aning.

Demak, shoir "itingg'a" deganlarida qiz o'zi bilan birga olib yurgan eshik(uy "og'asi") itini emas, o'zini(ma'shuqni) nazarda tutmoqdalar ekan. Chunki bu bag'ritosh yor aytadi: "Ko'y iti bo'ynig'a kim taqqondur mushkin maras?" – deb. Buni avvaldan anglagan oriffe'l g'amzada oshiq, albatta, rasan uchun o'z jon ipini in'om etadi-da. Faqr oshiqda esa jon ipidan o'zga dunyo matosi yo'q... Bori esa visol yo'lida qurbon... Demak, bu misrada oshiq: "Iting(ya'ni men) ga g'amzada jon rishtamni mushkin rasan qila qol," – deb niyozmandlik qilmoqda ekan.

Baribir oshiq yor visoli yo'lida "o'lim" (balo-sinov)ga mahkum. Bu vaziyatda oshiq o'z maqsadi yo'lida agar ip topilmasa, o'zida bori: jon ipini rasan (chilvir) uchun sadqa qilishga har dam hozir. Chunki ma'shuqa iti yor yonida o'zini shunchalar baxtli tutadiki, oshiq o'z holini bu itga qiyoslaganida sevimli manzur yonida shu itcha yor e'tibori yo'qligini his etib qattiq o'kinadi, azoblanadi, qayg'uradi, chuqur afsuslanadi...

Ey oshiq (Navoiy), ul quyoshning soyasida ko'r itni, Kamron-u yo'q sanga ollida (yor) it (i)cha e'tibor.

Itingdur – shohlar, yo'qtur Navoiy itcha ollingda,

Alar (yor) iti ko'p-u, bu it ayog'i tufrog'din (ham) kam...

Boya yuqorida ta'kidlaganimizdek, shoirning (yor) it(i) borasidagi mulohazalari bisyor. Yaxshisi o'zingiz ohorlilaridan bir oz kuzating-da, so'ng xulosa chiqara qoling:

Doimo mehmonim erdi yor ko'yi itlari,

Jam' o'lupturlarki men borig'a mehmonmen bu kun.

Navoiy, istasang ko'yin itig'a oshno bo'lg'il,

Yaling'on yanglig' it oshnog'a, sen ong'a yalin.

Yo'lingda o'ldi Navoiyyu bo'ldi tufroq ham,

Yopushsa erdi bu ko'y itlari ayog'ig'a kosh.

Itlaring izidan yuz gul ko'zum bog'idadur,

Shukr erur bu hamki ishqing yo'lida poymolmen.

Itlarin xoki poyin ko'rgali ham rozimen,

Gar tilar bo'ldik qaror-u hush-u honumon evaz.

Itlaring bo'lmish Navoiy ko'ngli uchun mehmon,

Bu kecha ul ko'y aro ko'rkim ajab g'avg'osi bor.

Itlari sing'on safoli ichra chekting durdi shavq,

Ey Navoiy, oni-jom, o'zingni Jamshid aylading.

Itlaring sing'on safoli tushgach iligimga ko'ngul,

Oncha faxr ettiki, jom birla Jamshid yetmagay.

Navoiyyo, qo'ya ko'r itlari oyog'iga bosh, (chunki)

(Yor)Ayog'iga chu malak boshin qo'ya olmas.

Ne sharaf otingg'a bo'lg'ali poymol,

Ne iting poybo'sig'adur dastras.

Bunday motivlardan tashqari, shoir g'azallarida oshiqning kuygan yurak-bag'ri yor itlariga asosiy to'ma – luqma ekani, uni yor to'g'rab-to'g'rab, qiyib-qiyib, parkand-parkand etib, iti va ko'y itlariga solishga shay ekanligi borasida ham bisyor iqtiboslar mavjud. Mana shu kuzatganingiz sitatalarga asoslanib maqola boshidagi: Oshiq g'amzada jon ipini nega yor itiga rasan (bo'yinbog', maras) uchun bermog'i lozim? degan savolga shoir ijodiy laboratoriyasidan kelib chiqib javob shuki, oshiq o'z idealidagi shu malaksiymo Parini sevar ekan, bu qizga yorning iti kabi doimo vafodor bo'lishga shayligi boisdan, undan o'zga ma'shuqani ko'ngil ta'bi aslo yoqtirmasligi vajidan faqat va faqat shu mahbubagagina sodiq qolishga pokbozlik ila azmi qaror qilganligida ekani ko'rinadi. Oshiq shu otashin muhabbati yo'lida xonumondan, kavn-u makondan kechib bo'lsa-da, bu visol rohida o'z ahdida sodiq qolib jon taslim qilishga ham har dam tayyor bir tarzda muxlis qalbidan mangu o'rin egallaydi. Demak, hazrat qaroricha: "Yordin ayru ko'ngul – mulkedurur sultoni yoq", "Bo'lmasun, yo rabki, hargiz (oshiq) banda sulton(begim)din judo". Yorga (ramziy: otiga yo itiga ham) jon ipini berishga ruhan shay bo'lolmagan oshiq – soxta. Ishq mazhabidan, ishq sulukidan bexabar quruq niyozmand xolos.

Itingning goh izi, **goh panjasidindur dimog'im xush,**

Bu biridur – mushk-u bid, ul biri anga go'yoki nasrindur.

Poybo'si ham emas **haddim ayog'i tufrog'i,**

Gar muyassar bo'lsa jon bermoq bo'lur oson evaz.

Agar ahbob te'dodin qilursiz bo'lmog'in sonda,

Manga bas bu **sharfkim**: itlari ichra sonolg'oymen.

Demak, iqtiboslardan ko'rinadiki, oshiqning haddi chegarasi uning orzucidagi manzura yuzi: Bibimaryam ruxsori – ko'zgusidan o'pmak yoxud sevimli yor oyoqlaridan poybo's olmoq yoki rikobi raxshidan muchak umidvor bo'lmoqina emas, balki na'li markabiga yoxud qiz oti poylaridan tushib qolayotgan urfoq tufroqlarni ko'rmoq, ushlamoq, hatto bo'sa olmoq orzusi ekan, Chunki oshiqqa ko'y do'stlari qatorida sanalmoqdan ko'ra yor itlari qatorida eslanmoq sharaf ekan. "Jon chiqar holatda ham jononim hinoliq qo'lin o'pmakka aslo haddim sig'maydi, faqat shu onda yetib kirgan yor iti oyoqlaridan bo'sa(muchak) olsam qaniydi", – deya orzulayotgan niyozmand g'amzada bir yigit ekan.

Jon chiqar holatda-u **bas topsam itidin poyibo's,**

Ne hadim o'pmak uchun istarg'a jonondin ilik .

Qadri yosh hamkasblar, mana jurnalning uch-to'rt sonidan buyon baholi qudrat ustozlar-u izdosh shogirdlar bilan hamkorlikda Sudi Basnaviy singari qadim sharq shorihlarining tahliliy usullariga havas qilib yuqoridagi asarni bitta baytma-bayt, ikkita misrama-misra tadqiqining mahorat darsi (master klass)ni tahlil etishga intildik... Endi keyingi maqolalarimizdan yana g'azalni boshidan boshlab ommaviy baytma-bayt sharhini Siz hamkasblarga taqdim qilishga urinamiz. Kuzating, o'qing va talqinlar yuzasidan faol munosabatlar bildiring, mulohazalaringiz bizga motivatsiya in'om etib, yana va yana ijodga chorlaydi deb ustoz Oqilxon Mavlon.

Nurafshon ORIPOVA,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU

2-bosqich tayanch doktoranti

nurafshonoripova@gmail.com

NAZAR ESHONQULNING "QULTOY" HIKOYASI TAHLILI

Annotatsiya: ushbu maqolada zamonaviy o'zbek adabiyotida, xususan atoqli adib Nazar Eshonqulning nasriy asarlaridan "Qultoy" hikoyasidagi ayol obrazining ochib berilishi haqida so'z boradi. Adibning "Qultoy" hikoyasi tahlili asosida o'zbek adabiyotida tasvirlangan ayol obrazi tavsiflangan.

Kalit so'zlar: *farzandsizlik mavzusi, ayol obrazi, xarakter, motiv, milliylik, Nazar Eshonqul, hikoya, qissa.*

Аннотация: в данной статье говорится о раскрытии образа женщины в повести «Култой» в современной узбекской литературе, в частности, из прозаических произведений известного писателя Назара Эшангула. На основе анализа повести писателя «Култой» описывается образ женщины, изображенный в узбекской литературе.

Ключевые слова: *тема бездетности, женский образ, характер, мотив, национальность, Назар Эшангул, повесть, новелла.*

Annotation: this article talks about revealing the image of a vengeful woman in modern Uzbek literature. Based on the analysis of the writer's story "Qultoy", the character of woman depicted in Uzbek literature is described.

Key words: *theme of revenge, female image, character, motive, nationality, Nazar Eshonqul, story, short story.*

Nazar Eshonqul asarlarini o'qib turib, yozuvchi ijodidagi ko'zga tashlanadigan jihatlar asosan, xalq mifologiyasi asosida, uning o'zagidan ruh olib yaratilganligiga amin bo'lasiz.

Nazar Eshonqul o'z hikoyalarida dunyoni, insonni qayta nazardan o'tkazar ekan, shaxs ehtiyojlari va manfaatlarini birinchi o'ringa qo'yadi. Har qanday qadriyat shaxs manfaati nutqayi nazaridan baholanadi. Bunday hollarda insonning, shaxsning eng nozik, eng bokira kechinmalari ham tarixiy hodisa ahamiyatiga teng ko'rinadi. Zero, dunyoni va insonni qayta tahlil etishga kirishgan lirik qahramon inson shuuri va qalbidagi eng xususiy hilqatlarga ham tap tortmay kirib boraveradi. Bu eng erka tuyg'u va istaklarni oshkora qilish joizmi yo nojoiz deb ikkilanmaydi, balki nima mavjud ekan, hammasini ko'rsatishga harakat qiladi.

Ya'ni mavjudmi, bas, ular rad etilmaydi. Balki badiiy mushohada, mulohaza mavzusiga aylantiriladi.

Nazar Eshonqul hikoyalari tili o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Unda asar qahramonlarining ijobiy yoki salbiy qahramon ekanligi yozuvchi tilidan e'tirof etilmaydi. Aksincha, bu yumushni o'quvchining o'ziga qoldiradi, uni mushohadaga chorlaydi. Umuman olganda, asarda kimlar ulug'lanayotgani, qoralanayotgani ko'pincha bevosita emas, bilvosita ifodalanadi. Majoziy, ko'chma ma'noli tasvirlar ta'rif-u tavsiflarga tez-tez murojaat etilib, ularning ustuvorligi ta'minlanadi. Eng muhimi, tasvirlardagi majozlar, ko'chma ma'noli vositalar qahramonlarning betakror ruhiy dunyosini yoritishga xizmat qiladi.

Badiiy adabiyotning asosiy maqsadi asar markazidagi inson hamda uning ichki dunyosini

tadrijiylik asosida badiiy tasvirlash bo'lar ekan, Nazar Eshonqulning aksariyat asarlari inson va uning ko'ngil olami, ruhiy kechinmalarini badiiy talqin etishga qaratilgani bilan e'tiborga sazovor bo'lib, yozuvchining adabiyot haqidagi kuzatishlari asosida o'z adabiy-estetik pozitsiya ijod laboratoriyasi va ijod psixologiyasini o'rganishda muhim manba bo'ladi.

Ayol qalbining sinoatlari haqida so'z aytmagan mutafakkir yo'q. Zaif jussasi bilan tog'larni ko'tarishga qodir bardoshi minglab tadqiqotlarga mavzu bo'lgan. Biroq hali-hamon ayol botini, ruhiyati sirligicha qolmoqda. Bu asrorga to'la mo'jizaviy olamni tadqiq qilmoqqa bel bog'lagan minglab adiblar, mutafakkirlar, faylasuflar uning ayrim jihatlarinigina ochib bera olgan, xolos.

Yozuvchilar har bir asarini huddi o'z farzandidek ko'rishadi. Ularning ijod mahsuli ularning ruhiy kechinmalari va qaysidir ma'nolarda hayot yo'llari bilan bog'liq hisoblanadi. Biografik metod orqali tahlil qilinganda, adibning har bir asari o'ziga xos yaratilish tarixiga ega bo'ladi. Nazar Eshonqul o'zi bilan bo'lgan suhbatlarda uning barcha asarlaridagi ayol obrazlari xalq ichidan olinganligi va ularning barchasi hayotiy ekanligini bot-bot ta'kidlaydi.

Yozuvchining keyingi yillarda yaratgan "Qultoy" hikoyasida ham insonning butun umr azoblangan va shunga duchor mavjudot sifatidagi manzarasi chiziladi. Hikoya qahramonining nomi Uljon. Yana bir bechoragina, mushtipar ayol obraziga duch kelamiz ushbu hikoyada. U mol izidan tayoq sudrab, umri qir-u adirlarda o'tayotgan bir barzangi yigit. "Shundan so'ng tog' Chit ustidagi, goh Tollidagi yaylovlarda oylab qolib ketishar, ota-bola pada ketidan yurib, o'z izlaridan xuddi o'z umrlarining yorqin va navqiron davrlarini birma-bir yoqib, keyin o'chirishayotgandek tutab yotgan o'choqlar bilan birga mol tezaklari qoldirganicha, gavronlari bilan sigir oyoqlari-yu o'zlariga yoqmagan odamlar yelkasiga jizzaki fe'llarining asoratlarini chizib, o'zlarining goh yuvvosh, goh zardali kayfiyatlari kabi o'zgaruvchan fasllar-u yillarni bu tog' yaylovlari va dasht-u dalalarga birma-bir almashtirib chiqishardi. Uljon maktabda o'qimadi, uning borligini birov eslamadi ham. Shuning uchun xuddi dasht bo'risi kabi jizzaki va sirkasi suv ko'tarmaydigan qiziqqon bo'lib o'sdi. Oradan yillar o'tib, balog'at yoshiga yetgandagina, hujjat kerakligi yodiga tushdimi, Rajab cho'pon bir qo'zili qo'yga eski tanishi orqali tug'ilganlik guvoohnomasini to'g'rilab oldi". Uljon shu qadar hayvonlashganki, odamga ham moldan past nazar bilan qaraydi. Xotin zotini haqoratlash va urishdan ich-ichdan maroqlanadi. Bir gal kaltakka chidolmagan xotini

otasinikiga ketib qoladi va birmas, ikkimas, to'rt qaynisi kelib, uni "xuddi paxta savalashayotganday biri qo'yib, biri savalaydi". Shu payt maymoq bir ayol kelib, uning boshiga o'zini tashlaydi-da, bor ovozi bilan qishloqdoshlarini yordamga chaqiradi. Bu mushtipar, haqorat va xo'rlikdan jussasi kichrayib boryotgan ayol Uljonga "xola" – Arzixol edi. Shunda g'alati bir holat ro'y beradi: Uljon naq burniga tegib turgan ayolning ko'krigidan "o'ziga juda tanish" bir hidni tuyadi. "... Uljonning boshini tovon-u barmoqlari birlashib ketgan mayib oyoqlar bilan tug'ilgani va ayni shu nuqsoni uchun sog'lom va nuqsonsiz odamlar dunyosida bir umrga bo'ynini qisib, boshini egib yurishga mahkum etilganidan beri boshidan arimagan haqorat va xo'rlikdan yilma-yil kichrayib borayotgan mittigina jussasi bilan to'sib olgandek. Uljon naq burniga tegib turgan ayolning ko'krigidan achimsiq ter va o'ziga juda tanish bo'lgan ko'krak hidini tuydi: bir zum u bu hid qayerdan kelayotganini va bu hid dimog'ida qachon va qanday o'rnashib qolganini anglolmay, o'zini kaltaklashayotganini ham unutib, beixtiyor xuddi emayotgandek tamshandi. Tamshandi-yu, keyinchalik shu holatini eslab, jahli chiqdi, sal bo'lmasa, ikkita sigirning oyog'ini gavroni bilan urib sindirayozdi. Ikki-uch oydan keyin xotini uyga qaytib, bolasini emizib turganini ko'rdi-da, yana o'sha hid esiga tushdi. Bu hid juda tanish, shu bilan birga notanish edi. Qisir sigirdan farqi yo'q, bir maymoq to'qolning ko'krak hidi o'ziga tanish bo'lishi g'azabini keltirdi..." Lekin "bu hid dimog'ida qachon va qanday o'rnashib" qolganini fahmlolmaydi. Kaltaklanayotganini ham unutib tamshanib ketadi... Xullas, shu hid uni ta'qib eta boshlaydi. Negadir bundan u g'azablanadi. Bahona topib, Arzixolning yelkasiga gavron tushiradi. Ayol esa g'irq etmasdan chidaydi. Chunki hammasiga: kaltak, tahqir, haqoratga allaqachon ko'nikkan. Nima uchun degan haqli savol tug'ilishi tabiiy. Asosiy jumboq va fojia ham ana shunda. Arzixol Uljonga xola emas, aslida ona. Pochchasi Rajab cho'ponga esa asrandi o'g'il. Bu

haqda hech kim, hech nima demagan. Rajab cho'pon fe'l-atvoridagi qo'rslik, odamovilik, jizzakilik asrandi bolaga shundoq ko'chib o'tgan. Uljon maktabda ham o'qimagan – g'irt avom.

Rajab cho'pon o'zi o'g'il ko'rganida, uning xotini Rohat bir haftalik chaqaloqning onasini o'ldiga chiqarib, uni uyiga olib kelmas, kasal bo'lib yotib qolgach esa badbaxt Arzixolga ham muhtojlik sezmasligi mumkin edi. Lekin hayot insonning xohish-irodasi bilan hisoblashmagan va hisoblashmaydi ham. Shu uchun Arzixol opasinikida yashar ekan, ko'z ko'rib, quloq eshitmagan qiynoqlar boshiga tushadi. Qaynilar bilan bo'lgan janjalda Uljonni u qotillikdan saqlab qoladi. "Birdan ayolning chinqirig'ini eshitdi - qaydandir maymoqlanib Arzixol paydo bo'lgandi, u qaynilarning ataylab uchiga qotirilgan teri o'rnatilgan qamchilari momataloq qilayotgan Uljonning boshiga o'zini tashladi: endi qamchilar ayolning yelkasi aralash vizillar, Arzixol bor ovozi bilan qishloqdoshlarini yordamga chaqirgancha, xuddi yosh go'dagini bag'riga olib, bostirib kelayotgan balo-qazolardan asrayotganday Uljonning boshini tovon-u barmoqlari birlashib ketgan mayib oyoqlar bilan tug'ilgani va ayni shu nuqsoni uchun sog'lom va nuqsonsiz odamlar dunyosida bir umrga bo'ynini qisib, boshini egib yurishga mahkum etilganidan beri boshidan arimagan haqorat va xo'rlikdan yilma-yil kichrayib borayotgan mittigina jussasi bilan to'sib olgandek". Uljon esa urib, uning qo'lini sindiradi. Shunda ham u o'zini aybdor sezadi. O'ziga o'lim tilaydi. Tersotaliklardan birontasi Uljonni koyiy boshlasa va u haqda yomon fikr bildirsa, Arzixol birdan "Aslida ayb menda..." deya uni himoya qilishga tushadi.

Nima jabr-u jafo ko'rmasin, u shu Uljonni deydi. Qashqirsifat shu yigit uchun jonini fido aylab kun o'tkazadi. Uning bu holatini tasavvur etish mumkin. Qiz chog'ida qir ortidagi qishloqlik bir chavandoz yigitni yaxshi ko'rgan. Bot-bot to'qayzorda uchrashib turgan. Yigitning ota-onasi cho'loq bir qizni kelin qilishga ko'nishmagan. Shu sababli "qamchisiga bandak to'qib bergani" chavandoz yigit g'oyib bo'lib, oradan oylar o'tsa-da, qorasini ko'rsatmagan. Qiz esa yurak yutib...

hech bировga gapirolmagan.

Arzixol malomatlariga chidab o'g'il tug'adi. Xolasi chaqaloqni olib ketgunga qadar va keyin ham uni emizadi. Nihoyat ajablanarli hol: yoshi ulg'aygani sayin Arzixoldan Uljon jirkanadi. Ko'rdimi, g'azablanib, nafrati oshib-toshaveradi. Uning qo'rs-qo'pol muomalasini davom ettirgan xotini va bolalarining bir mushtipar, g'ussakash ayolga munosabatlari har qanday odamni achintiradi.

"Tovushi do'rillay boshlagan Uljonning bolalari ham uni xuddi otalariday jerkir, kelin esa tinim bermay ishga ko'mib tashlar, u esa yaroqsiz bo'lib qolgach, tashlab yuboriladigan uyumga o'xshab uydan haydalishtan cho'chigandek hech bir ishdan bo'yin tovlamas, o'zini keraksiz bo'lib qolyapman, deb o'ylagani sayin Uljonning bolalaridan tortib, o'zi ham kampirga suyanib borar, uning og'rib yo kasal bo'lib yotib qolishini tasavvur ham qilisholmasdi".

Oradan uncha ko'p vaqt o'tmay, shunday kun keladi: Arzixol birdan yotib qoladi. Shu yotishda xazonrezgini o'tkazib, qishning naq chillasida joni uziladi. Uni so'nggi manzilga kuzatishga o'ntacha tersotalik va bir necha qarindoshlari yig'iladi. Aza ham azaga o'xshamaydi. "Maymoq" endi yo'q – tuproqqa eltib ko'miladi. Uljon shunda ham undan noroziligini yashirmaydi. Hikoyaning asosiy kulminatsion nuqtasi xuddi shu yerga qurilgan. Butun asar davomida Arzixolning kim ekanligi, ya'ni Uljonning onasi ekanligi bobosi tomonidan oshkor etiladi.

– Onam deb yo'qlang, bolam. Onam deng.

–Nega onam deyman? Onam o'lganiga o'ttiz yildan oshdi...

Bobo og'ir va chuqur xo'rsinadi. Ko'zlarini olib qochib, sekin pichirlaydi:

–Arzixol sizning tuqqan onangiz bo'ladi, bolam. Salom chavandoz uni badnom qilib ketgach, sizni Rohatga berdik. Aslida, sizni Arzixolning o'zi emizib katta qildi, bolam. U sizning haqiqiy onangiz..."

O'quvchini hikoya qator savollar girdobiga tortadi. Qismatning bu darajada chigalligiga sabab nima? Yozuvchi bu savollarga javob bermaydi. Ehtimol kitobxonni mulohaza yuritishga, o'ylashga chaqiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qur'onov D Adabiyot nazariyasi asoslari. –Toshkent, 2018.
2. Eshonqul N. Yalpiz hidi: Qissalar va hikoyalar. - Toshkent: Sharq, 2008.
3. Hozirgi adabiy jarayon masalalari. – Toshkent, 2022.
4. <https://tafakkur.net/ayol/abdulla-oripov.uz>
5. https://kun.uz/uz/news/2019/03/30/camimiyat-va-ozaro-yaxlitlikning_yoqligi-eng-katta-muammomiz

Xusnobod ABDIRAIMOVA,
ToshDO'TAU doktoranti

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI TA'LIMIDA O'QIB TUSHUNISH MALAKASINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya: ona tili ta'limida o'quvchilarning nutqiy malakalari rivojlantiriladi. Mazkur maqolada boshlang'ich sinflarda o'qib tushunish, o'qish savodxonligi, matnni o'qishdagi bosqichlar, o'quvchilarda o'qib tushunish malakalarini rivojlantirish haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: ona tili, o'qish savodxonligi, o'qib tushunish, tushunish darajalari, savodxonlik, matnni o'qish jarayoni, matn.

Annotation: speaking skills of students are developed in mother tongue education. This article discusses the development of reading comprehension, reading literacy, stages in text reading, development of students' reading comprehension skills in primary grades.

Key words: mother tongue, reading literacy, reading comprehension, comprehension levels, literacy, text.

Аннотация: разговорные навыки учащихся развиваются при обучении на родном языке. В статье рассматриваются этапы понимания прочитанного, грамотности чтения, чтения текста, развития навыков понимания прочитанного у учащихся начальных классов.

Ключевые слова: родной язык, грамотность чтения, понимание прочитанного, уровни понимания, грамотность, процесс чтения текста, текст.

Jahondagi har bir davlatning o'zni uning ta'limdagi yutuqlari va erishajak natijalari bilan bog'liqligi ma'lum. Yurtimizda ham ta'lim sohasiga yildan yilga e'tibor kuchaymoqda. Ta'lim sohasida ham yangi-yangi yutuqlarga erishilmoqda. Xususan, ona tilimizning rivojiga qaratilgan, tilimizdan foydalanuvchilar sonini ko'paytirish maqsad qilingan ishlar olib borilmoqda. Bosqichma-bosqich ishlar amalga oshirilmoqda. Ilk yutug'imiz 1989-yil 21-oktabrda o'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilgan bo'lsa, bugunga kelib o'zbek tili rivoji uchun ko'plab chora-tadbirlar ishlab chiqildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeiini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori yaqqol misoldir. 2030-yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim konsepsiyasida "Boshlang'ich ta'lim – ta'lim taraqqiyotining asosiy xarakterlantiruvchi kuchi va barqaror rivojlantirish maqsadlariga yetkazuvchi muhim faoliyat" sifatida e'tirof etildi.

Dunyoda ta'lim sohasida keng ko'lamlı islohotlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim sohasini yanada rivojlantirish uchun turli xalqaro baholash dasturlari ishlab chiqildi. Misol tariqasida, boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish va matnni tushunish savodxonligini baholash bo'yicha xalqaro PIRLS (Progress in International Reading and Literacy Study) dasturidan foydalaniladi. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini rivojlantirish

uchun tizimli ishlar yo'lga qo'yildi.

O'qib tushunish murakkab jarayon hisoblanadi. Matnni tushunish jarayoni uni faol qayta ishlash, kengaytirilgan matnning ichki tarkibiy qismiga aylantiradigan muhim tarkibiy qismlarni faol tanlash jarayoni kabi ko'rinadi. Tushunishning boshqa ko'plab ta'riflari mavjud: "Tushunish – matn tarkibidagi ichki aloqalarni tushunish jarayoni", "Tushunish – bilimga bo'lgan harakat, matnni olish jarayonida bilimlarni ishlab chiqarish" va boshqalar. Tushunish tushunchasi keng doirani qamrab oladi. Tushunishning og'zaki tushunish, yozma tushunish, vizual tushunish, matematik tushunish kabi turlari mavjud. Biroq, o'qib tushunish deganda, biz odatda o'qilgan matnni tushunishni tushunamiz.

O'qib tushunish jarayonida matndagi turli chiziqlar majmui qabul qilinadi, ular grafema deb ataladi. U vizual kirish leksikonidagi mavjud so'zlar bilan solishtiriladi va so'z chizmadan iborat tashqi shaklidan - mazmundan iborat mohiyatiga aylanadi hamda idrok qilinadi, ya'ni mazkur tasvirga bog'langan ma'no faollashadi. Bir so'z bilan aytganda, yozma matndagi so'z turli belgilar tizimi – grafemalar yig'indisi sifatida qabul qilinadi va u mazmun parchasi sifatida idrok qilina boshlaydi. Ta'kidlash kerakki, "matnni o'qish, uni tushunish jarayoni pedagogik (biror shaxs tomonidan takrorlab o'rgatish), psixologik (diqqatni yig'gan holda o'rganilayotgan narsaga qarash), jismoniy (boshqa harakatlarni to'xtatgan holda ko'zni faqat belgi, bo'g'in yoki so'zga qaratish) va fiziologik (o'rgatilayotgan harf yoki so'zni takrorlay olish, o'qiy olish qobiliyatining mavjud yoki mavjud emasligi) jarayon hisoblanadi.

O'qib tushunishni olimlar turli bosqichlarga bo'ladilar. Xususan, Sh.Abdiraimov o'qib tushunish bosqichini quydagi bosqichlarga ajratadi:

1-bosqich: grafik tasvirni tanish va soʻzni oʻqish;
 2-bosqich: soʻzning matndagi maʼnolarini anglash;
 3-bosqich: rasmlarda, chizmalarda, diagrammalarda ifodalangan maʼlumotni tushunish va soʻzlarning oʻzaro mazmuniy bogʻlanishini, birliklarning matndagi vazifasini idrok etish;

4-bosqich: matnning qismlarini anglash va ular oʻrtasidagi mazmuniy bogʻliqliklarni idrok qilish;

5-bosqich: matndagi umumiy va yashirin maʼnolarni tushunish, matn maqsadini anglash, matndagi maʼlumotdan real hayotiy vaziyatda foydalana olish;

6-bosqich: matnga aynan shu mavzuda yozilgan boshqa matnlar bilan qiyoslab baho bera olish.

PIRLS baholash dasturida oʻqish va matni tushunish koʻnikmalarini rivojlantirish jarayoni 4 bosqichga boʻlinadi:

-diqqatni jamlash va aniq koʻrsatilgan maʼlumotni topish – 20%;

-toʻgʻridan toʻgʻri xulosalar chiqarish – 30%;

-gʻoyalar va maʼlumotlarni talqin qilish va uygʻunlashtirish – 30% ;

-kontent, til va matn elementlarini tekshirish va baholash – 20% . .

Bizga koʻra oʻqib tushunish jarayoni quyidagi bosqichlarda boʻladi:

1. Matni oʻqishdagi maqsadni qoʻyish va shunga koʻra matni oʻqishni boshlash ;

2. Harf, raqam va belgilarni tanish ;

3. Soʻzlarni idrok qilish, tanish va qayta ishlash orqali maʼno hosil qilish (bu bosqichdan tushunish jarayoni boshlanadi);

4. Soʻz boyligidan foydalanib, soʻzning matndagi maʼnosini anglash;

5. Gaplarning maʼnolarini aniqlash;

6. Matn qismlarini tushunish va qismlar oʻrtasidagi bogʻliqliklarni idrok etish;

7. Matni yaxlit holda tushunish, yaʼni matndagi umumiy va yashirin maʼnolarni tushunish, yozuvchi uslubi va maqsadini tushunish, matndagi (grafik, rasm, sxema va boshqa koʻrinishdagi) maʼlumotlarni tushunish va kundalik hayot bilan taqqoslash;

8. Matni oʻz oʻqish maqsadlariga koʻra va boshqa matnlar bilan taqqoslab baholash.

Koʻrinadiki, matni tushunish, uni idrok qilish, oʻzlashtirish murakkab jarayon va hammada ham bu bosqichlar tartibli amalga oshmaydi.

Matni anglashga taʼsir etuvchi bir qancha komponentlar mavjud. Bular: matn bilan bogʻliq, oʻquvchi bilan bogʻliq, muhit bilan bogʻliq komponentlar. Bu komponentlar matni tushunishda faol ishtirok etadi. Matni tushunish malakasini rivojlantirish uchun uch komponentga ham kuchli eʼtibor berilishi kerak.

Oʻquvchi – eng muhim komponent. Tushunish jarayonida oʻquvchi barcha bilganlarini, yaʼni dastlabki bilimlarini amalda qoʻllaydi. Boshqacha aytganda, oʻquvchining bilim va tajribalari asosida shakllangan tafakkuri bor. Bu dunyoqarashni belgilaydi. Oʻquvchi matni oʻz bilimlari va nuqtayi nazariga qarab izohlaydi. U maʼlumotni oʻqiydi, uni oldingi bilimlar bilan birlashtiradi va uni qayta talqin qiladi. Bu jarayonda til bilimlari (fonologiya, sintaksis va semantika) va tushunishdagi aqliy qobiliyatlar samarali ishtirok etadi. Tushunish koʻnikmalarini yaxshilash uchun oʻquvchining oldingi bilimlari va aqliy qobiliyatlarini oshirish kerak.

Matn –tushunish jarayonida muhim rol oʻynaydigan komponentlardan biri. Matn mazmuni, yaʼni maʼlumotlar, fikr va hodisalarning tushunarli berilishi, muallifning ifoda uslubi, maqsadi matni tushunishni osonlashtiradi. Matn turi, shrift turi, matn tuzilishi va matnda keltirilgan gʻoyalar tushunish jarayonining muhim elementlaridir. Yaxshi yozilgan matn, oʻquvchining tushunish jarayonini osonlashtiradi. Tushunish malakalarini oshirish uchun matn tanlash va tahlil qilishga ham eʼtibor qaratish lozim.

Muhit –matni oʻqish jarayonidagi psixologik, ijtimoiy va jismoniy muhit sifatida qaraladi. Oʻquvchining sogʻligi, ragʻbatlantirilishi, matnning oʻquvchi talabiga (qiziqishi, yoshi va boshqalar) javob berishi, oʻqish zamoni (ertalab, oqshom va boshqalar), oʻqiydigan yeri (uyda, maktabda, kutubxonada va boshqalar), oʻqish vositasi (kitob, telefon, planshet, kompyuter) kabi elementlar tushunish jarayoniga taʼsir qiladi .

Ushbu tahlillar boshlangʻich sinf oʻquvchilarida oʻqish va matni tushunish koʻnikmalarini rivojlantirish, oʻqishga yangicha yondashuv, oʻquv jarayonida erishiladigan natijalarning pedagogik-psixologik jihatlarini tahlil qilish va oʻquv jarayoniga tadbiiq etish zaruratini keltirib chiqaradi.

Tushunish koʻnikmalari maktabgacha yoshdagi davrda tinglash, koʻrgazmali oʻqish va gapirish, maktab yillarida esa oʻqish va yozish orqali bosqichma-bosqich shakllanadi. Bu jarayonda ogʻzaki tushunish birinchi boʻlib rivojlanadi va barcha tushunish jarayonlarining asosini tashkil qiladi. Boshqacha qilib aytganda, ogʻzaki tushunish matnlari tushunishning yuragi hisoblanadi. Oʻquvchilar birinchi navbatda, oʻqish va yozish jarayonida ogʻzaki tushunishdan foydalanadilar va oʻqish malakalari oʻsishi bilan yozma tushunishga

o'tadilar. Yozma tushunish ko'nikmalari barcha fanlarni o'rganishda kalit bo'lib, shaxsning tili, aqliy va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita hissa qo'shadi. Shu sababli yozma tushunishga yoki matnlarni tushunish jarayonlari va ko'nikmalariga urg'u beriladi.

Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarni fikr bildirishga o'rgatish ko'nikmasi oddiy gap tuzishdan boshlanib, rasm yoki matnga munosabat bildirish, so'ngra kichik matn yaratish bosqichlarida kechadi. Bunday paytda o'qituvchining faolligi, yondashuvi, innovatsion metod va usullarni qay darajada qo'llay olishligi muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarining o'qish savodxonligini shakllantirish, umuman, o'qish savodxonligi, matnni o'qib tushunish haqida turlicha ta'riflar mavjud. Xususan, G.A.Asilova o'qib tushunishga shunday ta'rif beradi: "O'qib tushunish – nutqiy faoliyatning turlaridan biri sifatida murakkab psixofiziologik jarayon bo'lib, faqat muayyan lingvistik poydevor, ya'ni fonetik va leksik-grammatik bilimlar asosida amalga oshiriladi. O'qish ko'nikmalarini rivojlantirishda ushbu jarayonning ikki tomoni, ya'ni yozma xabarni qabul qilishga tayyorlaydigan o'qish texnikasini hamda axborotni sodir bo'lgan nutqiy faoliyat mahsuli sifatida anglashni inobatga olish zarur. Buning muhim sharti esa tizimli va maqsadga qaratilgan maxsus mashqlarni bajarishdir".

I. Azimova esa o'qib tushunish malakasiga to'xtalib, matnni o'qib o'zlashtirishni quyidagicha ta'riflaydi: "Matnni o'qib tushunish murakkab psixolingvistik jarayon bo'lib, grafemalarni tanish, so'zni o'qish, so'zning lug'aviy ma'nosini, kontekstual ma'nosini anglash, sintaktik strukturani to'g'ri hal etish, shuningdek, matn mazmuniy bloklarining o'zaro bog'lanishini tushunish darajalaridan iborat bo'ladi".

PIRLS xalqaro tadqiqotida o'qish savodxonligiga quyidagicha ta'rif berilgan: "O'qish savodxonligi tushunish va shaxs tomonidan qadrlanadigan yoki jamiyat tomonidan talab etiladigan barcha yozma til shakllaridan foydalana olish qobiliyatidir. O'quvchi turli shakldagi matnlardan mazmun hosil qiladi. Ular o'rganish, maktab va kundalik hayotda o'zlari kabi boshqa o'quvchilar jamoasiga qo'shilish va vaqtini samarali o'tkazish uchun o'qiydilar".

Yozuv jarayonida yozuvchi ma'noni harflarga kodlaydi. Tilning idrok etish qobiliyati bo'lgan o'qish jarayonida o'quvchilar yozuvchi ko'zlagan ma'noga erishish uchun harflar bilan kodlangan xabarni o'qib dekodlaydi va uni qayta ma'noga aylantiradi. Ushbu dekodlash jarayonida o'quvchilarga matnni tushunishga grammatika, lug'at boyligi va oldingi bilim va tajribalari yordam beradi.

Matnni tushunishda bir qancha strategiya mavjud. Matnni tushunish strategiyasi rejalashtirilgan va aniq harakatlarni tavsiflash uchun ishlatiladigan keng atamadir. Strategiya dekodlashni yaxshilaydi. Matnni tushunish strategiyalarini o'qituvchi

o'rgatadi. U o'quvchiga strategiyalarni o'zlashtirish va ulardan foydalanishni ko'rsatadi, modellashtiradi va yo'naltiradi. Ushbu ko'nikmalarga ega bo'lganda, o'quvchi o'qituvchidan mustaqil matn tahlil qila oladi.

O'quvchilarga matnni tushunish strategiyasini o'rgatishning olti bosqichi:

1. *Strategiya bilan tanishtirish*: o'quvchilarga bu nima ekanligini, nima uchun uni o'rganayotganlarini va bu ularga tushunishga qanday yordam berishini aytib bering.

2. *Strategiyani ko'rsatish va modellashtirish*: o'quvchilarga undan qanday foydalanishni ko'rsating; strategiyani qanday bajarish kerakligini ko'rsatayotganda modellashtirish va ovoz chiqarib o'ylash, nima qilayotgani haqida gapirish.

3. *Boshqariladigan amaliyot*: strategiyani o'quvchilar bilan mashq qiling. Mashq qilish uchun vaqt bering va ular ko'nikmaga ega bo'lgach, asta-sekin o'quvchilar strategiyadan foydalanish uchun mas'uliyatni o'z zimmalariga olishlariga imkon bering.

4. *Mustaqil amaliyot va qo'llash*: o'quvchilar matn tuzilishining har xil turlari va turli mavzulardagi strategiyalarni mashq qilishlari va qo'llashlari kerak bo'ladi.

5. *Baholash va qayta o'rgatish (teskari aloqa)*: o'quvchilar strategiyani qo'llayotganliklarini va undan samarali foydalanayotganliklarini kuzatish. Fikr-mulohaza bildirish yoki strategiyani yana modellashtirish.

6. *Doimiy mustahkamlash va amalga oshirish*: o'quvchilarga strategiyalarni qachon qo'llash kerakligini va o'qish vazifasiga qarab qaysi strategiyalar eng foydali ekanligini eslatib turish.

Matnni tushunishning asosiy strategiyalari quyidagicha:

1. *Tushunish monitoringi (nazorati)*: o'quvchi o'qish jarayonida "matnni qay darajada tushuna olaman, o'qiyotgan matnimni tushundimmi yoki yo'qmi?"- deb o'zidan so'raydi va tushunishni yaxshilash uchun "tuzatish" strategiyasini qo'llaydi. Tuzatish strategiyasi matnni qayta o'qish va o'ziga savol berish.

2. *Birgalikda o'rganish*: Bu strategiyada o'quvchilar birgalikda ishlaydilar. Turli o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlari bor bor. Bir-birini to'ldirib bir-biridan o'rganadilar.

3. *Savol berish*: o'qish paytida savollar berish. O'qituvchi o'qish davomida turli savollar beradi. O'quvchi ularga javob berishga harakat qiladi. Bu esa o'quvchini o'qishga qiziqtiradi, tushunishni osonlashtiradi.

4. *Muhim ma'lumotlarni aniqlash*: bu strategiya o'quvchilarni muhim va unchalik muhim emas ma'lumotlarni ajrata olishga undaydi. O'quvchilar matnning asosiy g'oya (lar) ini yoki mazmunini ifodalovchi tayanch so'z va jumalarni aniqlaydilar. Asosiy fikrlarning tagiga chiziladi va asosiy faktlar sanaladi.

5. *Aloqa o'rnatish*: bu strategiya o'quvchilarning shaxsiy tajribalari va bilimlarini o'qiyotgan matn mazmuni bilan bog'lashga undaydi. Bu matnni chuqurroq tushunishga yordam beradi. O'quvchilar matndagi voqealarni o'zlari bilan sodir bo'lgan voqeaga, boshqa odam yoki boshqa kitobdagi voqealar bilan bog'lashlari mumkin.

6. *Matn qismlariga xulosa qilish*: matn ichidagi har bir qismga xulosa qilinadi. Ushbu strategiya noaniq yoki parchada to'g'ridan to'g'ri aytilmagan asosiy xabarlarini topishda foydali bo'ladi.

7. *Bashorat qilish*: bu strategiyada o'quvchilar hozirgacha o'qigan voqealarni tushunishlari va o'zlarining oldingi bilimlari matn bilan qanday bog'lanishiga asoslanib, nima sodir bo'lishini oldindan bashorat qilish. O'quvchilar o'qishni davom ettirar ekan, bashoratlarini tasdiqlaydilar yoki o'zgartiradilar.

8. *Yakuniy xulosa*: o'quvchilardan umumiy matni xulosa qila olishlari va asosiy voqealar, asosiy fikrlarni eslab qolishlarini talab qiladi. Buning uchun o'quvchilar muhim ma'lumot yoki hodisalarni sodir bo'lish tartibida va o'z so'zlari bilan umumlashtiradilar. Asosiy qoida shundan iboratki, xulosa 20 so'zdan kam bo'lishi kerak. Agar o'quvchi qisqacha xulosa tuza olmasa, u xulosani tushunmaydi.

9. *Vizualizatsiya*: o'quvchilardan o'qigan yozma ma'lumotlariga tayanib, matn jarayonlarining rasmini ongida yaratishni talab qiladi. O'quvchilar matnda sodir bo'layotgan odamlar, joylar va hodisalarni tasavvur qilishlari kerak. Ushbu tasvirlar o'quvchilar o'qigan ma'lumotlarni tushunganlarida hosil bo'ladi. Vizualizatsiya o'quvchilarga o'qiganlarini eslab qolishga yordam beradi.

10. *Bilaman*. bilishni xohlayman. Bildim. Bu strategiya uch bosqichdan tashkil topgan. 1-bosqichda o'quvchi matn mavzusi haqida oldin bilgan ma'lumotlarini yozadi. 2-bosqichda matnni o'qishdan

maqsadi va bilmochi bo'lgan ma'lumotlari haqida yozadi. 3-bosqichda matnni o'qigandan keyingi bilimlar yoziladi. Barcha o'quvchilar matnni o'qib chiqqandan so'ng, o'qituvchi natijalarni muhokama qiladi.

O'qib tushunish ko'nikmasi inson ongiga, tafakkuriga ham ta'sir etadi va o'quvchini mantiqiy fikrlashga chorlaydi. Bu borada matn yuzasidan keltiriladigan topshiriqlar ham katta rol o'ynaydi. Chunki o'quvchi anglamay qolgan mazmunga topshiriqlar turtki beradi va uning tushunishiga ko'maklashadi.

Xulosa. O'qish savodxonligi murakkab jarayon bo'lib, bu jarayon bizning oldingi bilimlarimiz ustiga quriladi. Ona tili ta'limida o'quvchilarning matnni o'qib tushunish malakasi matnni til materiali sifatida tushunish emas, matn mazmunini tushunishga qaratilsa, o'quvchilarda insonlarni tushunish, voqelikni fahmlash, hayotiy vaziyatlarni idrok qilish ko'nikmasini rivojlantiradi. Bu esa ko'plab muammolarga yechim topa olish qobiliyatini rivojlantiradi.

Kunimizda axborot juda ko'p va qisqa vaqt ichida tarqaladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, odamlar kuniga o'rtacha o'n ikki soat davomida ma'lumot oladi. Bu vaqt ichida yuz milliondan ortiq so'zlarga duch kelishadi. Boshqacha qilib aytganda, kuniga 12 soat davomida yuz milliondan ortiq so'zlar odamlarning ongiga kiradi. Hisob-kitoblarga ko'ra, bu raqam har yili 2,6% ga oshadi va kelgusi yillarda axborot iste'moli asta-sekin o'sib boradi. Shaxslar bunday shiddatli ma'lumotlar oldida o'zlarining tushunish qobiliyatlarini yuqori darajada rivojlantirishlari kerak. Tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish ma'lumotlarni qayta ishlash, fikrlash, axborotdan foydalanish va muammolarni hal qilish kabi jarayonlarga ta'sir qiladi. Shu sababli erta yoshdanoq tushunish ko'nikmalarini shakllantirishga ahamiyat berish kerak. Bu qobiliyatlar shaxsning butun umri davomida bilim olishga, o'zini takomillashtirishga va kelajagini oldindan ko'ra olish qobiliyatini hosil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asilova G.A. O'zbek tilida o'qib tushunish malakalarini rivojlantirish // Xorijiy tillarni o'qitishning zamonaviy paradigmatlari. – Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Samarqand, 2021. b. 351-354.
2. Ona tili ta'limida lisoniy malakani rivojlantirishning psixolingvistik asosi // Global ta'lim va milliy metodika. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent: PRINT 25, 2019. – b. 215–224.
3. Abdiraimov Sh. S. Ona tili ta'limida o'qib tushunish malakasini baholashning ilmiy-metodik asoslari: PhD diss. – Toshkent, 2022. – b. 27.
4. Mullis V.S., Michael O. Martin. PIRLS 2021 tadqiqoti qamrov doirasi // Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi. – Toshkent, 2021. – b. 9.
5. Sharopova F. Umumiy o'rta ta'limda o'qib tushunish malakasini shakllantirish usullari. Monografiya. – Toshkent: "SAHHOF" MChJ, 2021-b.9.
6. Abdiraimova X.S. "Boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini rivojlantirish // "Sifatli ta'lim – taraqqiyot poydevori" mavzusidagi II Respublika ilmiy-amaliy konferensiya to'plami. – Toshkent, 2024-yil 10-may. – b. 201-205.
7. Asqarova M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish va matnni tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish. PhD diss. – Namangan, 2020. – b.19.
8. "Introduction to Teaching Reading in Primary 1–3", Student Teacher Resource Book, 2018 EDITION-p.132-135.

Nasim OCHILOV,
Qarshi davlat universiteti dotsenti, f.f.d
nasim.ochilov@mail.ru
UDK: 39(575.1)08

ЕПИК СЮЖЕТ ВАРИАНТЛАРИ ҚИЙОСИДА БАДИЙ МАХОРАТ МАСАЛАСИ

Аннотация: maqolada ishqiy-romanik doston namunasi hisoblangan "Kuntug'mish" dostonining dostonchilik maktablarida ijro etilishi, syujet va kompozitsiyasi, mavzusi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlaridagi ba'zi epizodlarning qiyosiy tahlili va badiiy mahorat qirralari tahlil qilingan.

Калит so'zlar: *baxshi, epik ijro, doston, variant, dostonchilik maktabi, badiiy mahorat.*

Аннотация: в статье исполнение эпоса «Кунтугмиш», рассматриваемого как образец романтически-романтического эпоса, в эпических школах, проводится сравнительный анализ некоторых эпизодов по его сюжету и композиции, тематике, идейно-художественным особенностям. и анализируются аспекты художественного мастерства.

Ключевые слова: *бахши, эпическое исполнение, эпос, вариант, эпическая школа, художественное мастерство.*

Annotation: in the article, the performance of the "Kuntugmish" epic, which is considered as an example of a romantic-romantic epic, in epic schools, a comparative analysis of some episodes in its plot and composition, theme, ideological-artistic features, and aspects of artistic skill are analyzed.

Key words: *bakhshi, epic performance, epic, variant, epic school, artistic skill.*

Xalq dostonlari ijro shaklining o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular dostonchilik maktablari an'analari kesimida ma'lum qonuniyatlar asosida rivoj topib kelgan. Shunday bo'lsa-da, har bir dostonchilik maktabi baxshilarining ijro yo'li va usullari bo'lib, ular individualligi, ma'lum bir an'analar zamirida shakllangan, barqarorlashgan tizimga egaligi bilan ajralib turadi. Olimlar dostonchilik maktablari va baxshilar ijrochiligidagi ushbu xususiyatlarni maxsus o'rganib, tegishli xulosalarga kelganlar. Demak, bir dostonchilik maktabi baxshilari ijro repertuarida ommalashgan dostonlar ikkinchi dostonchilik maktablarida ko'p ham o'zlashmagan.

Umrimda eng ko'p aytgan dostonlarimdan birinchisi "Alpomish" bo'lsa, ikkinchisi "Kuntug'mish". Lekin "Kuntug'mish"ni qog'ozga tushirib o'tirmanglar, chunki uni Ergash ota shunday mukammal yuksak darajada ijro etganki, men bu darajada qiyomiga yetkazib ayta olmayman. Ergash otadagi go'zal she'riyat, qahramonlar dardini yorita olish menga yoqadi"[3,14].

Haqiqatdan ham, Ergash Jumanbulbul o'g'li kuylagan bu doston o'zining "...tasviriy vositalarga boyligi, tilining jozibadorligi, lirik yo'nalishning ustunligi"[4,118] bilan ajralib turadi. Qodir baxshi Ergash shoir aytgan syujetni, kompozitsion qurilishni saqlagan bo'lsa-da, ba'zi epizodlarni, obrazlar xarakterini tasvirlashda farqli xususiyatlar ko'zga tashlanadi. Bir qator she'riy parchalar aynan saqlangan. Misol uchun Ergash shoir tomonidan ijro etilgan "Kuntug'mish" dostonida daryo yonida Gurkiboy bilan Mohiboyning uchrashuv tasviri mavjud. Gurkiboyning Mohiboyga qarab aytgan so'zida:

...Ikkovimiz birday yetim,

Bog'da ochilgan gulday yetim,
Jannatdagi hurday yetim,
Ikki yetim do'st bo'laylik" [5,107]

– misralari Qodir baxshi tomonidan aynan takrorlangan.

Ikkovimiz birday yetim,
Bog'da ochilgan gulday yetim,
Jannatdagi hurday yetim,
Ikki yetim do'st bo'laylik[6].

Ko'pgina o'rinlarda banlarning kamida ikki yoki bir satri qayta ishlangan va o'zgarishga uchragan. Ikki baxshi repertuaridan yozib olingan doston matnlaridagi ba'zi epizodlarni tahlilga tortish asosida baxshilarning "...qay birlarining ma'lum darajada an'anaga yaqinligi, aytuvchining o'rganilgan tekstga ijodiy yondashishi, g'oyaviy-badiiy afzalliklari, detallarning ishlanish darajasi jihatidan ustunliklari" [7,72] ko'zga tashlanadi.

Doston variantlarida Xolbeking savdogarlarga asir tushib, farzandlarini emizish uchun ulardan ruxsat so'rashi, iltijosi tasviri quyidagicha: "...Xolbeka endi ketarini, ikki bolasi qolishini bilib, asta tuyaning ustiga turib, turgan savdogarlarga qarab: "Og'ajonim, ochilmay gulim so'lami, ajal paymonam to'lami, men ketadigan kishi, ikki bolam qolami, shu ikki bolamga rahm qilinglar?" – deb, Xolbeking yig'lab turgan joyi:

Ertan bilan bolalarim turgan yo'q,
Naylay endi taqdiriga ko'ngan yo'q,
Hech bo'lmasa bir emizib kelayin,
Ikki bolam mani hali emgan yo'q.
Yoshlar oqar naylay endi ko'zimdan,
Tikanaklar o'sib kelar izimdan,
Erta bilan go'daklarim turgan yo'q,
Hech bo'lmasa bir o'payin yuzidan.

Shu tasvir Ergash Jumanbulbul o'g'lida quyidagicha beriladi:

...Erta bilan uyqusidan turgan yo'q,
 Hali och-da, oq sutimga to'ygan yo'q,
 Ikki nodon begunohga rahm ayla,
 Yangi turdi, nodonlarim emgan yo'q.
 O'zi nodon, alvon-alvon do'ngan yo'q,
 Hali bular yetimlikka ko'ngan yo'q.
 Qancha edi norastamning gunohi,
 Qorni ochdir, erta bilan emgan yo'q (82-bet).

Har ikkala baxshida band tuzilishi, qofiyalanishi, bo'g'inlar miqdori, ifodalanayotgan fikr bir xil. Baxshilar farzandlaridan ayrilayotgan, hadsiz zulmga duchor bo'lgan onaning ruhiy iztirobini badiiy yuksak tarzda bera olgan. Ammo Qodir baxshida "Taqqirga ko'ngan yo'q" misrasi mavjud bo'lsa, Ergash shoirda "Yetimlikka ko'ngan yo'q" deyiladi. Bu ikki tushuncha bir xil emas, albatta. Ergash shoirda xususiyashtirish (individuallashtirish) ko'zga tashlansa, Qodir baxshi umumlashtiradi, ma'noni kengaytiradi. Ergash shoirda bolalar dardiga, alamiga, ular boshiga tushgan kulfatga urg'u berilsa, Qodir baxshida onaning og'ir ruhiy holati kuchliroq tasvirlangan. Chunki hali bolalar taqdirida nima borligini ham, u chekayotgan azobni ham tushunmaydi. Hadsiz kulfatlarga duchor bo'layotganini sezgan ona "Tikanaklar o'sib kelar izimdan" iborasi orqali so'nggi qismatini his etar ekan, hech bo'lmasa farzand yuzidan bir o'pishni iltijo qiladi. Emizishga rozi bo'lmagan dushmandan o'pishga ruxsat so'rash vaqt, fursat muammosi bilan bog'liq. Shu ikki bandning qiyosi shuni ko'rsatadiki, Qodir baxshi ikkinchi bandni boshqacharoq tasvirda berganligiga qaramay, umumiy badiiylik qonuniyatlari jihatidan qaraganda Ergash shoir matni ancha ustundir. Buning ustiga Qodir baxshi "ketayin" so'zi o'rniga "kelayin" so'zini noto'g'ri qo'llagan. Mantiq ushbu misraning "Hech bo'lmasa bir emizib ketayin" tarzida bo'lishini taqozo etadi. Shu epizodning so'nggi bandida Ergash shoir bu misrani xuddi shunday qo'llagan:

Bandadirman, Olloni yod etayin,
 Yolborib, Haqqa munojot etayin,
 Ko'ngli qattiq, bag'ri toshdan, zolimlar,
 Hech bo'lmasa, bir emizib ketayin. (83-bet)

Har ikki variantda ham karvondagilar Xolbekaning ko'z yoshlariga, oh-u nolasiga toqat qilolmay, karvonboshidan Xolbeka bolalarining qisqa vaqt emizishiga ruxsat olishadi. Ammo hali uyqudagi go'daklar emmoqchi emas, ular uchun dushman azobi ham, onaning ruhiy ko'z yoshlari ham ahamiyatsiz. Shunda ona ularga iltijo qiladi. Ergash shoirda:

Bolalarim, eminglarda, to'yinglar,
 Bu kundan kay ena dernu qo'yinglar,
 Bu kundan kay ena senga qaydadir,
 Oxirat libosin endi kiyinglar. (84-bet)

Qodir baxshida:

Sho'rlik bolam, emib norday to'yinglar,
 Bu kundan qay ena dernu qo'yinglar,
 Bu kundan qay ena senga qaydadir.
 Ajal kafan bugun senga teginar.

Ushbu har ikki to'rtlikda mantiqan bir fikr, bir ruhiy holat mavjud. Faqat misralardagi ayrim so'zlar almashgan, xolos. Ammo bir so'z o'rniga uning sinonimini qo'llash ma'noga ta'sir etmaydi, degani emas. Chunki har bir so'zning o'z ma'no nozikligi bor. Bu esa matn badiiyatiga ta'sir qilishi tabiiy. Qodir baxshi Ergash shoir aytgan "Kuntug'mish"ni o'qib o'zlashtirgan bo'lsa-da, og'zaki ijod qonuniyatlariga muvofiq sayqallashtiradi. "Bolalarim, eminglarda to'yinglar" misrasini "Sho'rlik bolam, emib norday to'yinglar" tarzida qo'llar ekan, misradagi bo'g'inlar soniga, qofiyaga o'zgartirish kiritmaydi. Baxshi mahorati tinglovchiga ruhiy ta'sir qilishdan iborat. Shu bois, og'ir kunda qolayotgan farzandlarini "sho'rlik" sifatlashi bilan ifodalaydi. Hozir bola g'amda qolayotgan bo'lsa ham, u ona uchun norday kuchli, qudratlidir. Oxirgi misradagi "oxirat libosi" va "ajal kafan" bir xil ma'noga yaqin bo'lsa-da, misra so'nggidagi "kiyinglar" va "teginar" so'zlari farqlanadi. Birinchisida qat'iy xulosa berilsa, ikkinchisida avaylash, asrash, omon qolishga ishonch istagi mavjud.

Xulosa qilib aytganda, Ergash Jumanbulbul o'g'li kuylagan "Kuntug'mish" dostonidagi barcha motiv va epizodlar uning yaxlit kompozitsion birligini ta'minlagan. Doston o'ziga xos sujeti va kompozitsion tuzilishi, obrazlari, motiv va epizodlarining puxta ijrosi bilan badiiy mukammallik baxsh etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari. -Toshkent: Fan, 1979. –B.118.
2. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. –М., 1947. –С.140-142.
3. Murodov M., Ergashev A. Alpomishnoma. Surxondaryo talqini. – Toshkent: Mehnat, 1999. –314-bet.
4. Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari. – Toshkent: Fan, 1979. – 118-bet.
5. Kuntug'mish. Doston. Aytuvchi Ergash Jumanbulbul o'g'li. Nashrga tayyorlovchi Hodi Zarif. – Toshkent: "Sharq", 2011. –107-bet. (Misollarni ushbu dostonidan olib, sahifasini ko'rsatamiz).
6. Muallifning folklor ekspeditsiyasi materiallari. "Kuntug'mish". Doston. Aytuvchi Qodir baxshi Rahimov. Magnitofon yozuvi.
7. Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari. – Toshkent: "Fan", 1979. – 72-bet.

Dilnavoz ASATULLAYEVA,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
tayanch doktoranti
dilnavozasatullayeva@gmail.com

BUXORO SHEVALARIDA FONOMORFOLOGIK HODISALAR TALQINI (Qarluq shevalari misolida)

Annotatsiya: ushbu maqolaning maqsadi morfonologik hodisalar va ularning Buxoro shevalarida o'rganilishi haqida ma'lumot berishdan iborat. Maqolada aynan qarluq shevasidan misollar keltirish orqali bu hodisa ochib beriladi. Bunda albatta, ushbu hodisani o'rgangan olimlar ishlariga tayaniladi. O'zbek adabiy tili morfonologiyasi to'g'risida A.Nurmonovning tadqiqotlari bor, lekin morfonologik hodisalarga boy bo'lgan o'zbek shevalari bu ishga jalb qilinmagan. O'zbek shevalari morfonologik tizimining o'rganilishi shevalar fonetikasi va morfologiyasini keng yoritish imkoniyatini ta'minlashga xizmat qiladi. To'g'ri, o'zbek shevalarining fonetik tadqiqotlarida morfonologiya termini tilga olinmasa-da, shu hodisalar to'g'risida fikr yuritilgan o'rinlar qayd qilinadi, lekin bu hodisani fonomorfoloqik jarayon ekanligi, uning xususiyatlari maxsus yoritilmagan. Maqolada A.Nurmonov va A.Abdiazizovning tadqiqotlariga tayanilgan. Bundan tashqari, qator ilmiy jurnallar va mavzuga oid konferensiya to'plamlaridan foydalanildi.

Kalit so'zlar: *morfonologiya, tovush o'zgarishi, fonetik hodisalar, sheva.*

Аннотация: цель данной статьи – предоставить информацию о морфонологических явлениях и их изучении в бухарских диалектах. В статье раскрывается это явление на примерах из гарлукского диалекта. При этом, конечно, будут опираться на работы ученых, изучавших это явление.

Имеются исследования А. Нурмонова по морфонологии узбекского литературного языка, но узбекские диалекты, богатые морфонологическими явлениями, в этой работе не были задействованы. Изучение морфонологической системы узбекских диалектов дает возможность широкого освещения фонетики и морфологии диалектов. Правда, хотя в фонетических исследованиях узбекских диалектов термин морфонология не упоминается, места, где обсуждаются эти явления, отмечаются, но конкретно не выделяется тот факт, что это явление представляет собой фonomорфологический процесс и его особенности. В статье использованы исследования А. Нурмонова и А. Абдуазизова. Кроме того, был использован ряд научных журналов и сборников конференций по данной теме.

Ключевые слова: *морфонология, изменение звука, фонетические явления, диалект.*

Annotation: the purpose of this article is to provide information about morphonological phenomena and their study in Bukhara dialects. The article reveals this phenomenon using examples from the Garluk dialect. In this case, of course, they will rely on the work of scientists who have studied this phenomenon. There are studies by A. Nurmonov on the morphonology of the Uzbek literary language, but the Uzbek dialects, rich in morphonological phenomena, were not involved in this work. The study of the morphonological system of Uzbek dialects provides an opportunity for a broad coverage of the phonetics and morphology of dialects. True, although the term morphonology is not mentioned in phonetic studies of Uzbek dialects, places where these phenomena are discussed are noted, but the fact that this phenomenon is a phonomorphological process and its features is not specifically highlighted. The article uses research by A. Nurmonov and A. Abdiazizov. In addition, a number of scientific journals and conference proceedings on the topic were used.

Key words: *morphonology, sound change, phonetic phenomena, dialect.*

Morfonologiya (gapologiya natijasida "morfonologiya" atamasidan kelib chiqqan) tilshunoslikning eng yosh sohasi bo'lib, XX asrning 30-yillarida vujudga keldi. Morfonologiya – tilshunoslikning ma'lum bir tilning fonologik xususiyatlaridan to'liq olinmagan morfemalarning tuzilishi, fonemik tarkibi va o'zgarish qonuniyatlarini, shuningdek, tilga xos bo'lgan morfologik tabiat hodisalari yig'indisini o'rganadigan bo'limi hisoblanadi. Morfonologiyani fan sifatidagi o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri bu boshqa fanlarga qaraganda uning "yoshligi" hisoblanadi. Yana boshqa

bir xususiyati esa turli tilshunoslik maktablari vakillari tomonidan morfonologik hodisalarni talqin qilishning muqarrar ravishda morfologiya va tushunchalarga o'zaro bog'liqligidir. Ushbu maktablarda o'rganilgan fonologiya bu morfonologiyani predmeti, uning chegaralari, morfonologiyada o'ziga xos tavsif birliklarining mavjudligi va ularning tabiati kabi asosiy masalalar bo'yicha umume'tirof etilgan nazariy pozitsiyalar va kelishmovchilikning deyarli to'liq emasligidir. Morfonologiya til birliklarining ifodalanish rejasi va uning o'zgarishi bilan shug'ullanuvchi soha hisoblanadi. Tabiiy tillarda so'zlar va ularning

o'xshashlari (morfema komplekslari) tuzilgan komponentlarning ko'rinishi pozitsion sharoitga qarab muntazam ravishda o'zgarib turadi. Shaklining o'zgarishi boshqa xarakterga ega bo'lishi mumkinligi sababli, morfonologik o'zgarishlarning o'ziga xosligi nima ekanligini darhol aniqlab qarash kerak.

Morfonologiya sohasi, shubhasiz, birinchidan, turli sinflarga mansub morfemalarning tuzilishini o'rganishni, ikkinchidan esa, tilda mavjud bo'lgan morfoloqik almashinish tizimini tavsiflashni o'z ichiga oladi. Biroq bu sohalarning birinchisida haqiqatdan ham muhim ilmiy natijalarga erishish mumkinmi, bu hali aniq emas. Morfoloqik tuzilish qoidalarga oid deyarli barcha ko'p yoki kamroq umumiy gaplar deyarli muqarrar ravishda ahamiyatsiz (masalan, tez-tez uchraydigan) bo'lib chiqadi. Janubi-sharqiy Osiyo va Afrikaning bir qator izolyatsiyalovchi tillarida morfema har doim bo'g'inga teng hisoblanadi.

Morfonologiyaga keng ma'noda qaralganda, u:

1) so'z va morfemalarning fonologik tarkibi hamda o'zak va affiksalar morfemalarning o'zaro farqlanishini nazarda tutadi;

2) so'z yasash va so'z shakllarini yasash jarayonida morfemalar va ularning bir-biriga ulanishida bo'ladigan turli o'zgarishlarni e'tiborga oladi;

3) morfemalar oralig'idagi va chegaraga ajratishdagi turli xususiyatlarni morfonologiyada o'rganadi. Morfemalardagi fonemalar almashinuvi morfonema deb yuritiladi. Masalan, tara — taroq so'zlari a/o, sez — seskanmoq so'zlari z/s morfonemasiga ega. Morfonologiya urg'uning morfoloqik vazifa bajarishini ham nazarda tutadi: olma (ot, mevaning turi), olma (fe'lining inkor shakli) so'zlari urg'uning o'rni bilan farqlanadi. Morfonologiya ba'zi tillarda ko'proq (slavyan), ba'zilarida esa kamroq (turkiy tillarda) ham kuzatiladi.

Buxoro dialektining lug'at sostavi umumxalq o'zbek tili leksikaning tarkibiy qismidir. Dialektga xos ayrim so'z va iboralar hamda ba'zi bir so'zlarning qo'llanishidagi o'zgacha semantik xususiyatlarga qaramasdan, Buxoro dialekti bilan o'zbek adabiy tili leksikasi orasida jiddiy farq yo'q deb qarash bo'ladi.

Nutq jarayonidagi talaffuz qulayligiga erishish harakati tufayli ketma-ket kelayotgan tovushlarning o'zaro ta'siri natijasida o'zgarishlarga uchrashi fonetik hodisalar deyiladi.

So'z asosida yuz beradigan o'zgarishlar ham aynan talaffuz jarayonida yuz beradi. Masalan, Buxoro dialektidagi s̄abun so'zi ham sovun so'zining aynan buxoroliklar tiliga moslashib talaffuz qilinishi natijasida hosil bo'lgan. Yoki bundan tashqari uxi so'zida ham xuddi shunaqa o'zgarishni ko'rishimiz mumkin. Uyqu so'zi talaffuzda shu ko'rinishga aylangan. Bunday o'zgarishlarni Buxoro shevasida

ko'p uchratishimiz mumkin.

Masalan viloyatda ishlatiluvchi āzā (aza) — so'zida so'z oxirida keluvchi tovush o'zgargan, lekin bu so'z aza so'zidan farqli ravishda, har doim ham ishlatilmaydi. Masalan, aza bo'libdi gapida āzā so'zini qo'yib ishlatolmaymiz.

Bu so'z har doim ham ishlataverilmaydi. Aza so'zining o'rniga — tā'zijā so'zi ishlatiladi. Āzā so'zi āzā āš- azaning oshi. Yoki āzālik — azador insonga nisbatan ishlatiladi.

Jākšānbe kuni hāmāmiz ājlāvi xešlānikijā bārdik.

Yuqoridagi gapda aynan so'z asosida yuz beradigan ko'pgina o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin. Jākšānbe so'zi fonetik o'zgarishga uchragan so'zlardan biri hisoblanadi. Ya'ni so'z asosi talaffuz jarayonida butunlay o'zgarib ketgan.

U umedini uzup bōlli, ošā ketkāni qājtmādi hāli

Yuqorida keltirib o'tilgan gapda ham umed va hāli so'zlariga qarash, so'z asosining o'zida uchragan fonetik o'zgarishni ko'rishimiz mumkin.

Gōrkāvīgā hāqqini tōliq beriš kerāk, nārāzi bōmāsin

Bu gapda ham aynan go'rkov so'zining fonetik o'zgarishga uchraganini ko'rishimiz mumkin.

Kečā āvgā čiqip kāklik ātip kellik

Ushbu gapda ham ov so'zining fonetik o'zgarishga uchraganini ko'rishimiz mumkin. Ushbu misollardan ko'rishimiz mumkinki, so'z asosida yuz beradigan barcha fonetik o'zgarishlar aynan talaffuz jarayonida yuzaga keladi va tilimizga o'rnanish qoladi. Keyinchalik aynan shevada ushbu shakl barcha uchun bir xil shaklda bo'ladi.

Šāambe kunijā ikkāv jōvāngā čiqāmis. Ābdullā kečā bārgānākān, kādilāni fālāki ōlipti. Enni ulāni čāpip, jigīštiriš kerāk. Kijin bāšqā birār bir ekin ekišimiz kerāk, bōmāsā kādini fālāji qurip jātāverādi. Bunāj turāvermāsin. Bār jerdān birār nimā čiqārājlik. Tušunqān bōsān sekin bārāverājlik. Išām kōp hāli. Jāngān dāvruq qilip jātādi tez bāriqlā nimā bōlli jerlā dep. Šu bir pājdāsi bārdā, ujām žān kujdirāptiku. Jōvāndāji ujčānijām tāzālāšimiz kerāk. Māyor bāsip ketipti hāmā jāyini. Ujidān tillā čiqqānlāgā ōxšāb sānām čiqmājsan čāqirmāsa.

Šāambe:- shanba so'zining Buxoro viloyatidagi muqobil varianti. tušunqān — tushungan, fālāk — palak, pājdā — foyda, māyār — mog'or dāvruq — dovruq', tillā — tilla kabi so'zlarda asosning o'zida hosil bo'lgan fonetik o'zgarishlarni bir nechtasini ko'rishimiz mumkin.

Buxoro shevasi misolida aynan morfonologik o'zgarishlarni o'rganadigan bo'lsak, avvalambor, asosning o'zida o'zgaradigan hodisalarni ko'rib chiqamiz. Tushunishimiz oson bo'lishi uchun aynan matn ichida ko'rganimiz yaxshi:

— ti ga o'zgaradi, bu esa jarangsiz p undoshining

ta'siridir. Yoki čāpip so'zida ham –ib qo'shimchasi –ip ga aylanganini ko'rishimiz mumkin. Bu ham o'z navbatida jarangsiz undosh ta'sirida ro'y beradi. fālāji so'zi ham aynan shu o'zgarishga misol bo'la oladi. Bu so'zda ham –gi qo'shimchasi o'rnida –yi ifodalanganini ko'rishimiz mumkin. Ushbu hodisa aynan morfonologik hodisa deb qaraladi va bu yerda ko'rsatilgan barcha o'zgarishlar aynan affiksda sodir bo'lgan o'zgarishlar hisoblanadi.

Māngā hāmā jāšizgā qārājāndā jāš kōrināsiz dijdī. Bungā sābāp šu mehnātdā. Dājim hārākātdāmān. Xudāni bergān kuni dālājāmān. Unnān bāšqā jānā māllārim bār qānčādān qānčā. Čōl hududigā jāšāgānimiz učun dājim māllārimni čōlgā ālip čiqāmān. Ōšerdā ōtlātāmān kōpinčā, bōmāsā ujdān ōt-pōt terip berāmān. Bōš qālip ketsām zerikāmān. Šučun jerlārimni ājlānip čiqāmān bir bāšdān. Ekinlārimni hālīni kōrip čiqāmān.

Uzum bāgim bār - kāttā žāj. Uzumlārimni tekširip čiqāmān bir bāšdān jāzgā ālājkān dārāmāt šunnān ōzi. Ōgillārimgā hāmā jerimni bōlip bergānmān, ōzlāri qārājdi hāmāsi, māmān qārāb kelāmān bārip hārzāmāngā. Bu bāgām māngā ātāmdān qāgān. Qadrlik žājlā māngā ujāqlā. Rāmātlī ātām hār ertālāp turgānlāridān ušergā ketājdilā, jāxši kōrājdilā ušerlāgā bārip čālyip jurāsdilā. Enni tušināmmān ulāni, ātāmni ātāmni jāšlārigā kirip tušināmmān. Qari ādām zerikājkān bārbir. Mājli, enni qimirlāp turgānimizgā šukr dejmiz. Šu kunlāgā jetkāzgānigā šukr.

Ushbu matnda sheva unsurlaridan unumli foydalanilgan, morfonologik o'zgarishlarning barcha turi qayd etilgan. Affiksda yuz bergan o'zgarishlarga misol tariqasida quyidagi so'zlarni olsak bo'ladi: qārājāndā so'zida ko'rishimiz mumkin. Yoki ketājdilā so'zida qo'shimcha qo'shilgandan keyin so'z asosida ham, qo'shimchada ham yuz bergan. Bundan biz hech shubhasiz bilishimiz mumkinki, Buxoro shevasi ham morfonologik hodisalarga boy dialekt

hisoblanadi.

Šāmbe kunijā ikkāv jōvāngā čiqāmis. Ābdullā kečā bārgānākān, kādilāni fālāki ōlipti. Enni ulāni čāpip, jiyištiriš kerāk. Kijin bāšqā birār bir ekin ekišimiz kerāk, bōmāsā kādini fālāji qurip jātāverādi.

Ushbu matndagi kunijā so'ziga e'tibor bersak, ushbu so'zda qo'shimcha qo'shilishi natijasida affiksda morfonologik o'zgarish ro'y bergan. Ya'ni –ga qo'shimchasi o'z navbatida –ya ga o'zgaradi. Ōlipti so'zida ham –di qo'shimchasi qo'shimcha qo'shilishi natijasida asosda fonetik o'zgarish ro'y beradi: jāxtāj+kina=jāxtākkina (muzdek),

kunzāk+i= kunzāgi (burchagi),

emzāk+i= emzāgi (chaqaloq so'rg'ichi),

zāmburuy-zāmburuqqa čiqdik (qo'ziqorin terгани chiqdik),

junduq – junduqi (yuvindi) egalik qo'shimchasi qo'shilganida q fonemasining g' ga o'tishini kuzatish mumkin.

jurājim (yuragim) k fonemasi egalik qo'shimchasi qo'shilganida y ga aylandi.

čārbāy- čārbāqqā (daraxtzor) g' fonemasi jo'nalish kelishigi qo'shilishi natijasida q fonemasiga o'tgan (bu so'z Buxoro viloyati tojik shevalariga xos).

āččiq – āččiwi kelli (jahli chiqdi)

Morfonologiya ko'rib turganimizdek, aksari fonetik o'zgarishlarni: 1. Tovush tushishi 2. Tovush almashinishi 3. Tovush ortishi kabi turlarini o'z ichiga oluvchi bo'lim hisoblanadi. Hozirgacha ushbu bo'lim to'liq o'rganilmaganligi, olimlar tomonidan yetarlicha talqin qilinmaganligi sababli ham ushbu sohaga oid ko'pgina savollar javobsiz qolib kelmoqda. Rus va ingliz olimlarining turli xildagi ilmiy ishlari tarkibidan biz ushbu mavzuni yanayam ochib o'rganib kelmoqdamiz. Bora- bora ushbu mavzuga oid ishlar ko'payib, bu soha keng ko'lamda o'rganilib, barcha mavhum savollarga javob topiladi, degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduzohur Abduazizov "Morfonologiya haqida"
2. Abduazizov A.A. "Fonologiya va morfonologiyadagi dolzarb muammolar"
3. Ayub G'ulomov "O'zbek tilshunosligi"
4. Абдалян 1978 — Абдалян И. П. Фонологическое строение служебных морфем
5. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Morfonologiya>

Maxmud BABAYAROV,
SamDU mustaqil tadqiqotchisi

O'ZBEKCHA SPORTGA OID MATNLARNING STILISTIK TAVSIFI: DETERMINLASHUVI VA POLISEMANTIZATSİYALASHUVI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbekcha sportga oid matnlarning stilistik tavsifi, ulardagi determinatsiya hamda polisemantizatsiya hodisasi xususida so'z yuritiladi. O'zbek tilida aks ettirilgan sport matnlarining ifodaviy xususiyati sport leksikasi bilan aloqador holatda, tanlangan matnning qamrovi, sport yo'nalishi, qo'llangan birliklar toifasiga ko'ra differentsiatsiya hosil qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: *sport matnlari, stilistik tahlil, determinatsiyalashish, ko'p ma'nolilik.*

Annotation: this article deals with the stylistic description of Uzbek sports texts, the phenomenon of determination and polysemanticization in them. The expressive feature of the sports texts reflected in the Uzbek language can create differentiation according to the scope of the selected text, the direction of the sport, the category of units used, in relation to the sports lexicon.

Key words: *sports texts, stylistic analysis, determination, polysemy.*

Аннотация: в данной статье рассматривается стилистическое описание узбекских спортивных текстов, феномен детерминации и многозначности в них. Экспрессивная особенность спортивных текстов, отраженных на узбекском языке, может создать дифференциацию по объему выбранного текста, направлению спорта, категории используемых единиц по отношению к спортивной лексике.

Ключевые слова: *спортивные тексты, стилистический анализ, детерминация, многозначность.*

Sport matnlar bu sportga doir axborotni o'zida aks ettiruvchi usul sanalib, ularning tilshunoslik doirasidagi talqini uslub o'ziga xosligi hamda vazifaviy jihatlariga ko'ra aniqlanadi. O'zbek sport matnlari xususida fikr yuritilar ekan, ularning ilmiy-nazariy asoslariga lingvistik jihatdan yondashuv matn tahlilining tahliliy ifodasi o'laroq namoyon bo'ladi. O'zbek sport matnlarida so'zlarning grammatik xususiyatlari ham harakat sodir bo'layotgan vaqt nuqtayi nazaridan aks ettiriladi. Bunda asosiy rol o'ynovchi vosita fe'l so'z turkumi sanalib, fe'llarning morfologiyasi, xususan, zamon va tomonlarning qo'llanishi sport musobaqalarining dinamikasini, oqimini, shiddatini yetkazishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Fe'l morfologiyasini o'rganib chiqib, biz til tuzilishini tushunishimiz mumkin. Fe'l zamonlari va tomonlarini tanlash sport harakatlarining tezligi, ritmi va rivojlanishini tasvirlaydi. Fe'lning o'ziga xos shakllari hayajon, shubha yoki kutish tuyg'ularini uyg'otishi mumkin, bu esa matnning umumiy hissiy ohangiga hissa qo'shadi. Fe'l zamonlari va aspektlarining o'zaro ta'siri jarayon oqimiga hissa qo'shishi bilan birgalikda tinglovchini voqealar ketma-ketligi bo'yicha boshqaradi va voqealardan xabardor qiladi. Buni quyidagi misollar orqali ko'rib chiqishimiz mumkin[5]:

– hozirgi zamon davomiyligi (-moqda): Bu zamon harakatlarning davom etuvchi xususiyatini ta'kidlab, bevositalik va harakat hissini yaratadi. Masalan, "U to'pni olib ketmoqda" (U to'pni olib ketmoqda) - bu bajarilayotgan dinamik harakatni bildiradi.

– tugallangan zamon: bu zamon, ko'pincha, tugallangan harakatlarni tasvirlash uchun ishlatiladi, hozirgi vaziyat uchun zamin yaratadi. Masalan, "Ular o'yinda yutgan edilar" (Ular o'yinda g'alaba qozondi) - bu hozirgi holatga ta'sir qiluvchi oldingi voqeani belgilaydi.

– o'tgan zamon (—gan): bu zamon ish-harakat natijasini ta'kidlab, uning yakuniyligi va ahamiyatiga e'tibor qaratadi. Masalan, "U g'alaba qozongan" (U g'alaba qozondi) - bu musobaqaning hal qiluvchi natijasini bildiradi.

– o'tgan zamon eshitish ifodasi aks etgan holat(—di): hozirgi bilan bog'liq bo'lmagan o'tmishdagi harakatlar uchun ishlatiladi, u ajralish yoki obyektivlik tuyg'usini ta'minlaydi. Masalan, "U to'pni urib yubordi" (U to'pni tepdi) - bu o'tgan harakatni hozirgi oqibatlariga urg'u bermasdan tasvirlaydi.

O'zbek sport matnlariga tilning turli jihatlaridan yondashish mumkin. O'zbek sporti matnlari namunasini tahlil qilib, eng ko'p qo'llaniladigan fe'l zamonlari va tomonlarini hamda ularning muayyan sport harakatlari yoki hikoya qilish strategiyalari bilan qanday bog'liqligini aniqlash ulardagi tahliliy xususiyatlarni ochib beradi. Bundan tashqari, sintaktik tuzilma ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Fe'l shakllarining grammatik kontekstini ko'rib chiqib, ularning joylashishi va boshqa elementlar (masalan, qo'shimchalar, old qo'shimchalar) bilan o'zaro ta'siri ularning ma'nosi va uslubiy ta'sirini qanday kuchaytirishni o'rganishda qo'l keladi. O'zbek jamiyatida vaqt va harakat haqidagi kengroq madaniy tasavvurlar fe'l morfologiyasidan foydalanishga qanday ta'sir qilishi mumkinligini ko'rib chiqish ham o'zbek sport matnlari tahlilida muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek sport yozuvidagi fe'l morfologiyasining nozik jihatlarini o'rganib, biz tilning sport ko'rsatkichlari mohiyatini, musobaqalar oqimini va sport olamining emotsional dinamikasini aks ettirishda qanday qo'llanilishini chuqurroq tushunamiz. Ushbu lingvistik tahlil sport yozuvining badiiyligi va aniqligini ochib beradi, chunki yozuvchilar jozibali hikoyalarni to'qish va visseral

darajada o'z tinglovchilari bilan bog'lanish uchun fe'l shakllaridan foydalanadilar.

O'zbek sporti aks etgan matnlar shunchaki faktlarni xabar qilishdan tashqarida; tinglovchilarda kuchli his-tuyg'ularni uyg'otish, ularni sportchilarning g'alaba va mashaqqatlari bilan bog'lash hamda milliy g'urur tuyg'usini tarbiyalash uchun yaratiladi. Bu hissiy ta'sirga turli lingvistik strategiyalar orqali erishiladi.

O'zbek sport matnlarida ko'pincha millatni sharaf va g'urur bilan namoyon etish muhimligi ta'kidlanadi. Bu "vatanga xizmat", "millat sharafini himoya qilish" (millat sha'nini himoya qilish), "bayroqni baland ko'tarish" kabi iboralarda yaqqol ko'zga tashlanadi. O'zbekistonlik sportchilarning muvaffaqiyati xalqning jamoaviy g'alabasi sifatida ko'rsatiladi. Sport jurnalist va muharrirlari hayajon tuyg'usini yaratish uchun jonli til va hayajonli ta'riflardan foydalanadilar va o'quvchilarni raqobat markaziga jalb qiladilar. Ular sportning intensivligi va dinamikligini aks ettirish uchun dinamik fe'llar, hissiy tafsilotlar va metaforalardan foydalanadilar.

O'zbek sport matnlari ko'pincha sportchilarning shaxsiy kurashlari, fidoyiliklarini o'rganib, o'quvchilarga o'z tajribalari bilan insoniy darajada bog'lanish imkonini beradi. Bu ularning muvaffaqiyatiga empatiya va umumiy hissiy sarmoya tuyg'usini yaratadi. Sport jurnalistlari erishilgan g'alabalarni aks ettirish uchun kuchli tildan foydalanadilar, sportchilarning chidamliligi, qat'iyatligi va mahoratini ta'kidlaydilar. Ular o'quvchilarni o'z maqsadlariga intilish va qiyinchiliklarni yengish uchun ilhomlantiradigan voqe'larga urg'u beradilar. Sport.uz saytidan olingan ushbu xabar matniga e'tibor bering:

"Yarim yengil vazn toifasidagi Glory chempioni Petchpanomrung Kiatmukao va RISE chempioni Kento Xaraguchi 20-iyul kuni Rotterdamsda uchinchi bor to'qnash kelishadi. Ularning jangi "Glory 93" turniri doirasida o'tkazilib, ushbu qarama-qarshilikda Petchning unvoni xavf ostida bo'ladi. Xabaringiz bor, hamyurtimiz Anvar Boynazarov aynan chempionlik jangida Petchga imkoniyatni boy berib qo'ygandi[8]". Ushbu matndagi "to'qnash kelmoq", "unvoni xavf ostida bo'lmoq", "imkoniyatini boy berib qo'ymoq" kabi iboralar matnning ta'sirchanligini ta'minlagan.

O'zbek sport matnlarida tasviriy tildan foydalanish metafora, o'xshatish, personifikatsiya va giperbola jonli tasvirlarni yaratish va hissiy javoblarni kuchaytirish uchun qo'llaniladi. Yozuvchilar g'urur, hayajon, tashvish yoki yurak ezilishi tuyg'ularini uyg'otish uchun hissiy jihatdan kuchli so'z va iboralardan foydalanadilar. Sport matnlarining hikoya tuzilishi ko'pincha asosiy daqiqalarni ta'kidlab, shubhali va hissiy ta'sirni kuchaytiradi. Bundan tashqari, sport jurnalistlari matn mazmunini kuchaytirish uchun shaxsiy latifalar va sportchilar hamda murabbiylarning fikrlarini o'z ichiga oladigan iboralarni matn tarkibiga qo'shishga harakat qilishadi, bu esa insoniy aloqa va hissiyotlarni qo'shadi. Quyidagi matnga e'tibor bering:

"Yo'g'e, nimalar deyapsiz! Bizda bu masalaga jiddiy qaraladi. Umrimga hech qachon spirtli ichimlik tatib ko'rmaganman, rejamda ham yo'q. O'zim ham xohlamayman, e'tiqodim ham yo'l qo'ymadi[8]".

O'zbekistonlik futbolist Davronbek Fayzullayev bilan olib borilgan intervyuning sport matnida aks ettirilishi o'quvchilarga voqe'likning boricha namoyon ettirilishiga yordam beradi. O'zbek sport matnlarining emotsional ekspressiv funksiyasi jamoaviy o'ziga xoslikning madaniy qadriyati bilan uzviy bog'liqdir. Sport birlashtiruvchi kuch sifatida qaraladi, umumiy g'alabalarni nishonlash va milliy intilishlarni qo'llab-quvvatlash uchun odamlarni birlashtiradi. O'zbek madaniyati chidamlilik va qiyinchiliklarni yengib o'tishga katta ahamiyat beradi. Sport matnlari ko'pincha bu xususiyatlarni nishonlaydi va o'quvchilarni qiyinchiliklarga qat'iyat bilan qarshi turishga ilhomlantiradi.

O'zbekcha sport matnlari oddiy faktlar emas; ular shaxsiy va milliy darajada o'quvchilar bilan bog'langan chuqur hissiy hikoyalardir. Lingvistik strategiyalar va madaniy qadriyatlar uyg'unligi orqali ular g'urur, hayajon, hamdardlik va ilhom uyg'otadi, sportning o'zbek jamiyatidagi qudratli rolini mustahkamlaydi. O'zbek sport matnlarida determinatsiya va polisemantizatsiya asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Determinatsiya va polisemantizatsiya tushunchalariga e'tibor qaratgan holda o'zbek sport matnlarining uslubiy tavsifi yaqqol ochib beriladi. O'zbek sporti matnlaridagi determinatsiya quyidagilarda namoyon bo'ladi: sport yozuvlarida, ko'pincha, sportchining ruhiy mustahkamligi va qat'iyati muvaffaqiyat kaliti sifatida ta'kidlanadi. Bu "yengish" (g'alaba qozonmoq), "kurashish" (kurash), "qattiq" (qattiq turish), "qarshi turish" (qarshilik), "qalban" (yurak bilan)[1] kabi kuchli leksemalarning qo'llanishida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, ta'riflovchi til kurash, chidamlilik va g'alaba tuyg'ularini uyg'otadi. "Shiddatli jang", "g'alabaga intilish", "qattiq iroda" (kuchli iroda)[8] kabi iboralar keng qo'llanishi shundan dalolat beradi. Sport matnlaridagi determinatsiya quyidagi matnda yaqqol namoyon bo'lgan:

"Shu o'rinda ta'kidlab o'tish kerakki, AQShda o'zbekistonlik sportchilarni yaqindan qo'llab-quvvatlab keluvchi Azamat Asadovning ma'lum qilishicha, katta ehtimol bilan ushbu jangdagi g'alaba, Firdavs Hasanovning UFC bilan shartnoma tuzish imkoniyatini taqdim etar ekan. Albatta, yurtdoshimizga ushbu jangda omad tilaymiz![8]"

Matnda qo'llangan "o'zbekistonlik sportchilarni yaqindan qo'llab-quvvatlab keluvchi", "imkoniyatini taqdim etmoq", "jangda omad tilaymiz" kabi birliklar matn determinatsiyasini ta'minlagan.

O'zbek sporti matnlarida polisemantizatsiya ham asosiy uslubiy jihat sanalib, u turli vositalar orqali namoyon bo'ladi. O'zbek sport yozuvlarida sport ko'rsatkichlarini tasvirlash uchun metaforalardan keng foydalaniladi. Bu metaforalar, ko'pincha, an'anaviy

o'zbek madaniyati va xalq og'zaki ijodidan olingan bo'lib, ta'riflarga chuqurlik va mazmun bag'ishlaydi. O'xshatish, shaxslashtirish va giperbola jonli tasvirlarni yaratish va matnning hissiy ta'sirini kuchaytirish uchun qo'llaniladi. Sport tadbirlari va sportchilar erishgan g'alaba, ko'pincha, ramziy ma'noga ega. G'alabani milliy taraqqiyot belgisi sifatida ko'rish mumkin, mag'lubiyatni esa ko'proq kuch va qat'iyat talab qiladigan qiyinchilik deb talqin qilish mumkin. Keltirilgan ushbu ta'riflarni quyidagi misollar orqali tahlil qilsak: **"Ular qalban, g'alabaga intilishi"** (Ular g'alabaga intilib, yuraklari bilan kurashdilar) - Bu ibora sportchining musobaqadagi qat'iyati va hissiy sarmoyasini ta'kidlaydi. **"Uning himoya o'yini tog'lar kabi mustahkam edi"** (Uning o'yini tog'lardek mustahkam edi) – Bu metafora sportchining kuchi va chidamliligini yetkazish uchun umumiy o'zbek timsolidan foydalanadi. **"Bu g'alaba butun xalqning quvonchi"** – Bu bayonotda sport yutuqlarining milliy ahamiyati ta'kidlangan.

O'zbek sport matnlaridagi stilistik xususiyatlar turli vositalar orqali namoyon bo'ladi. Ko'tarilgan diksiya ulardan biri sanalib, o'zbek sport matni sportga berilgan va sport yutuqlarining ahamiyatini aks ettiruvchi yanada rasmiy va balandroq ohangdan foydalanishda yuzaga keladi. Sport xabarlarini, ko'pincha, hikoya tuzilmasidan iborat bo'lib, axborot yetkazishni maqsad qiladi va musobaqaning asosiy daqiqalarini ta'kidlaydi. Boy tavsiflar o'yinning nozik tomonlarini va sportchilar hamda tomoshabinlarning his-tuyg'ularini qamrab olish uchun ishlatiladi.

O'zbek sporti matnlari qat'iyatlilikka urg'u berilgani, polisemantik tildan foydalanib, jonli obraz va ramziy ma'nolar yaratishi, kuchli his-tuyg'ularni, milliy g'ururni uyg'ota olishi bilan ajralib turadi. Bu matnlarning uslubiy xususiyatlari o'zbek jamiyatida sportga oid madaniy qadriyatlar va munosabatlarni aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Железняк Ю.Д. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте. – М.: Академия, 2013.
2. Железняк Ю.Д. Теория и методика спортивных игр. Учебник для студентов вузов. – М.: Академия, 2013.
3. Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов. – Киев: Олимпийская литература, 1999.
4. Eshmo`minov A. Til leksikografiyasi asoslari. – Toshkent: 2019.
5. www.wikipedia.org
6. www.hozir.org
7. www.google.com
8. www.sport.uz

Madina MUHAMMADIYEVA,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU tadqiqotchisi
muhammadiyevamadina495@gmail.com

TILSHUNOSLIKDA FRAZELOGIZMLAR TADQIQI

Annotatsiya: ushbu maqolada frazeologizmlar tadqiqi xususida so'z boradi. Tadqiq etilayotgan frazeologik birlik lingvokulturologik jihatdan badiiy asarlarda mavjud misollar yordamida ochib beriladi. Tilshunoslik va adabiyotshunoslikda qo'llanilishiga qarab frazeologik birliklar turkum hamda turlarga bo'lingan.

Kalit so'zlar: frazeologizm, frazeologiya va frazeologizm, frazeologizmlarning turlari, eskirgan frazeologizmlar, dialektal frazeologizmlar, so'zlashuv nutqi frazeologizmlari, badiiy frazeologizmlar, ilmiy frazeologizmlar.

Annotation: this article discusses the study of frazeologisms. The studied phrase unit is revealed using examples of linguistic artifacts. Depending on its use in linguistics and literature, phrase units are divided into categories and types.

Keywords: phraseologism and phraseology, types of phraseology, outdated phraseology, dialectal phraseology, speech phraseology, artistic phraseology, scientific phraseology.

Аннотация: в данной статье рассматривается изучение фразеологизмов. Исследуемая словосочетная единица выявлена на примерах лингвистических артефактов. В зависимости от его использования в лингвистике и литературе словосочетания делятся на категории и типы.

Ключевые слова: фразеология, фразеология и фразеология, виды фразеологии, устаревшая фразеология, диалектическая фразеология, речевая фразеология, художественная фразеология, научная фразеология.

Til jamiyatda kishilar o'rtasidagi munosabatni ta'minlaydi, ma'lum axborotlarni yetkazadi. Shuningdek, kishi ruhiyatiga ta'sir etadi, estetik zavq beradi va madaniy taraqqiyot bilan bog'liq holda rivojlanib boradi. Har qanday fan tarixini, jumladan, o'zbek tilshunosligi tarixini tadqiq qilish va o'rganish ham ma'naviyatimizning tarkibiy qismini tashkil etadi.

“Tilning taraqqiyotida uning eng o'zgaruvchan, eng tez harakatdagi qismi uning leksikasi”dir.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng, barcha sohalarida bo'lganidek, o'zbek tilshunosligida ham katta yutuqlarga erishila boshlandi. Tilshunosligimizning barcha sohalarida nazariy masalalarni tobora chuqurroq, teranroq tadqiq etish sari dadil qadamlar tashlanmoqda, amaliy jihatdan qator ishlar yuzaga kelmoqda. Ko'plab doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalarining muvaffaqiyatli himoya qilinganligi, bir qancha monografiyalarning yaratilganligi, yuzlab maqolalarning chop etilganligi shundan dalolat beradi.

O'zbek tilshunosligida erishilgan mazkur yutuqlar bilan kifoyalanib qolmaslik kerak, albatta. Chunki bu borada hali o'zining yechimini topishi lozim bo'lgan katta vazifalar turibdi. Fan va texnika rivojlanishi va fanlar o'rtasidagi integratsiya natijasida yangidan-yangi fanlar vujudga kelmoqda. Lingvokulturologiya ham ana shunday fanlar sirasiga kiradi. Lingvokulturologiya (lot. lingua “til”; cultus “hurmat qilish, ta'zim qilish”; yunon. “ilm, fan”) – madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasi. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o'zaro aloqasini, o'zaro ta'sirini, tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadi. Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga kelgan. Lingvokulturologiya etnolingvistika, sotsiolingvistika lingvomamlakatshunoslik va etnopsixolingvistika bilan chambarchas aloqadadir. Lingvokulturologiyaning obyekti – madaniyat va tilning o'zaro aloqasi, o'zaro ta'sirini bir butunlikda tadqiq qilishdir. Lingvokulturologiyaning predmeti – madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik ma'no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib mif, afsona, folklor va diniy diskurslarda, poetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari sanaladi.

O'zbek tili lug'at tarkibi jihatidan juda boy va rang-barangdir. Tilimizda mustaqil leksik ma'noga ega bo'lgan alohida so'zlardan tashqari, ma'no jihatdan shunday so'zga teng, ammo ikki va undan ortiq so'zning birikuvidan tashkil topgan frazeologik birliklar ham mavjud. Ularning ma'nolari tarkibidagi so'zlarning yaxlit ma'nosi asosida yuzaga keladi va inson xotirasida bir butun va tayyor holda saqlanib, gapdagi boshqa birliklar bilan xuddi alohida so'z kabi munosabatda bo'ladi. Frazeologik

birliklar ibora deb ham yuritiladi. Tilimizda asrlar davomida qo'llanib kelayotgan, xalqimizning tafakkur qudratini, turmush tajribasini mujassamlashtirgan, hayot ziddiyatlari jarayonida shakllangan, sayqal topgan quyma iboralar nihoyatda ko'p. Masalan: boshi osmonda, og'zi qulog'ida, ko'z ostiga olmoq, ko'z qirini tashlamoq, qo'li uzun, qo'li qisqa, beli baquvvat kabilar.

Frazeologik birlik ifodalaydigan ma'no ko'p jihatdan so'z anglatadigan leksik ma'nodan farq qiladi. Frazeologik ma'no so'zga nisbatan, avvalo, ma'noni o'ta kuchli darajada muhimi, o'tkir obrazlilik, ta'sirchanlik belgisi bilan ifodalaydi. Shunga ko'ra, ular so'zning boy obrazlilikka ega bo'lgan ma'nodoshi sanaladi. Masalan: yashirin – yeng ichida, xursand – og'zi qulog'ida, olg'ir – yulduzni benarvon uradigan, afsuslanmoq – barmog'ini tishlab qolmoq.

Kuchli ekspressivlik, obrazlilik iboralarni nutqning faol vositasiga aylantiradi, uning og'zaki nutqda, badiiy adabiyotda hamda publitsistikada o'tkir va ixcham tasviriy vosita bo'lishini ta'minlaydi. Frazeologik birliklar qahramon obrazini ta'riflashda, personajlar nutqini individuallashtirishda, voqea-hodisalarning emotsional-siqiq tasvirini yaratishda tayyor ta'sirchan vosita sanaladi. Ba'zan yozuvchilar so'z ustalari iboralarni g'oyaviy-badiiy maqsadga kontekstga moslab qisman o'zgartiradilar va shu orqali yakka muallifga xos frazeologik birliklar yaratiladi. Masalan: A.Qahhor asarlaridagi “miya mexanizmidan bir vinti tushib qolgan”, “boshini qashlab turib qornini mushtlamoq”, “burganing yo'talidan bo'ron qo'pormoq”, “igna bilan bitadigan ishga juvoldiz tiqmaslik” kabi iboralar shunday yaratilgan.

Shoir va yozuvchini o'z tasvir obyektiga munosabatida, ko'plab hayot voqealari ichidan o'zi uchun keragini tanlab olib, uni o'z tafakkur va hissiy dunyosi prizmasi orqali qabul qilish hamda boshqalarga yetib borishi uchun ma'qul vositalarni qo'llash, tasvirlash jarayonida, ya'ni badiiy obrazga aylanayotgan fikr va hisning suratini berishda o'ziga qulay vosita sifatida frazeologiyani tanlashi bejiz emas. Frazeologiya dunyoni o'ziga xos ko'rish va uni hissiy bilish bilan bog'liq hodisadir.

Frazeologiya va frazeologizm. Frazeologiya (gr. phrasis-ifoda va logos-ta'limot) atamasi ikki ma'noda ishlatiladi: 1) til frazeologik tarkibini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi; 2) shu tilning frazeologizmlari majmui.

Frazeologiyaning o'rganish predmeti frazeologizmlarning tabiati va zotiy xususiyatlari hamda ularning nutqda amal qilish qonuniyatlaridir.

Frazeologizmlar til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldor birliklardir. Birdan ortiq mustaqil leksema ko'rinishining birikuvidan tashkil topib, obrazli ma'noviy tabiatga ega bo'lgan lisoniy birlik frazeologizm deyiladi:

tepa sochi tikka bo'ldi, sirkasi suv ko'tarmaydi, o'takasi yorildi, do'ppisi yarimta, ikki gapning birida, boshga ko'tarmoq va boshqa.

Frazeologizmlar ibora, frazeologik birlik, frazeologik birikma atamaları bilan ham yuritiladi.

Frazeologiya leksikologiya bo'limining tarkibiy qismidir. Frazeologizmlar tashkil etuvchilariga ko'ra qo'shma leksemalar, so'z birikmasi va gaplarga o'xshaydi. Biroq ular ko'proq qo'shma leksemalar kabi til jamiyati ongida tayyor va barqaror holda yashaydi. Boshqacha aytganda, frazeologizmlar lisonda barcha lisoniy birliklarga xos bo'lgan umumiylik tabiatiga ega bo'ladi va nutqda xususiylik sifatida namoyon bo'ladi.

Frazeologizmlar lug'aviy birlik bo'lganligidan u nutq jarayonida gaplar tarkibida bir mustaqil so'z kabi harakat qiladi, bir gap bo'lagi yoki kengaytiruvchi sifatida keladi:

1. Madamin bo'yniga qo'yilgan aybnomadan tamom hovuridan tushdi. (Parda Tursun).
2. Stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi. (Saida Zununova)
3. Qosh qo'yaman deb ko'z chiqaradigan bunday hodisalar hali ham onda-sonda ro'y berib turibdi. ("O'zbekiston adabiyoti va san'ati")
4. Kavushini to'g'rilab qo'yish kerak. (Asqad

Muxtor)

1-va 2-gaplarda frazeologizmlar gap markazi – kesim mavqeyida, 3-gapda so'z kengaytiruvchisi aniqlovchi va 4-gapda butun bir egasiz gap vazifasida kelgan.

Frazeologizmlar tashqi ko'rinishi jihatidan so'z birikmasi va gap ko'rinishida bo'ladi. So'z birikmasi ko'rinishidagi frazeologizmlar: ko'ngli bo'sh, enkantikasini chiqarmoq, jig'iga tegmoq, bel bog'lamoq, kir izlamoq, terisiga sig'may ketmoq va h. Gap tipidagi frazeologizmlar «gap kengaytiruvchisi+kesim» qolipi mahsulidir: istarasi issiq, ichi qora, labi-labiga tegmaydi, ko'ngli ochiq, tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq, kapalagi uchib ketdi, po'konidan yel o'tmagan, tepa sochi tikka bo'lmoq va h.

Ayrim leksik birliklar frazeologizmlarning tadrijiy taraqqiyoti mahsulidir: dardisar, toshbag'ir, boshog'riq. Demak, leksemalar hosil bo'lish manbalaridan biri frazeologizmlardir.

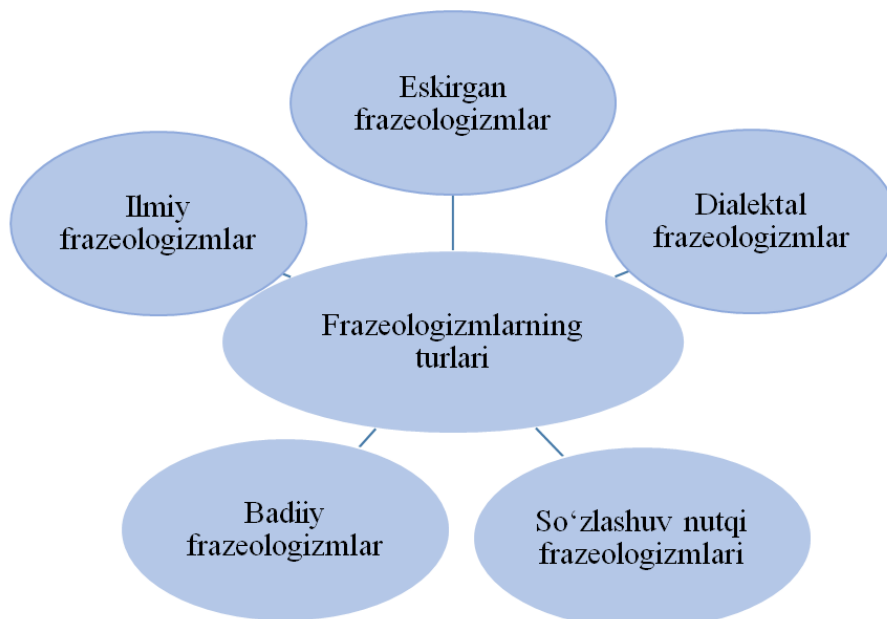
Frazeologizmlar asosan, belgi va harakatni ifodalaydi. Demak, ular grammatik jihatdan belgi va harakat bildiruvchi so'z turkumlariga mansubdir.

So'z turkumlariga oid frazeologizmlarni quyidagi jadval misolida ko'rsatib o'tamiz.

Fe'l	<i>Me'dasiga tegmoq, yaxshi ko'rmoq, holdan toymoq, sabr kosasi to'lmoq, tepa sochi tikka bo'lmoq, og'ziga talqon solmoq, podadan oldin chang chiqarmoq.</i>
Sifat	<i>ko'ngli bo'sh, rangi sovuq, yuragi toza, avzoyi bejo, dili siyoh, kayfi buzuq.</i>
Ravish	<i>ipidan-ignasigacha, ikki dunyoda ham, miridan-sirigacha, ha-hu deguncha.</i>
So'z - gaplar	<i>turgan gap, shunga qaramay, katta gap.</i>

Frazeologizmlar tilshunosligimizda muayyan so'z turkumlari bo'yicha tasnif qilinmagan va grammatik xususiyatlari yetarli darajada o'rganilmagan.

Frazeologizmlar leksik birliklar kabi iste'mol chastotasi nuqtayi nazaridan ham tasnif qilinadi. Bunga ko'ra umumiste'mol frazeologizmlari (*holdan toymoq, shunga qaramay, ro'yobga chiqmoq*) va qo'llanilishi chegaralangan frazeologizmlar farqlanadi. Qo'llanilishi chegaralangan frazeologizmlar qo'llanilish davri (eskirgan va zamon-dosh) va doirasi (dialektal, ilmiy, badiiy, so'zlashuv) bilan ham ma'lum bir tafovutlarga ega.

Eskirgan frazeologizmlar: alifni kaltak demoq, aliflayloni bir choʻqishda qochiradigan, dastini aliflom qilib, kallasini ham qilib, yeng silkitmoq,

Dialektal frazeologizmlar: alagʻda boʻlmoq (xavotir olmoq), koʻngli tob tashladi (ezildi), halak boʻlmoq (ovora boʻlmoq), qumortqisi quridi (intiqlik boʻlmoq). **Ilmiy frazeologizmlar:** nazar tashlamoq, koʻzga tashlanmoq, chambarchas bogʻlanmoq, toʻgʻri kelmoq, imkoniyatlar doirasi, qulay qurshov.

Badiiy frazeologizmlar: sabr kosasi toʻlmoq, ogʻzining tanobi qochmoq, ogʻzidan bodi kirib, shodi chiqmoq, qildan qiyiq axtarmoq, six ham kuymasin, kabob ham, boshida yongʻoq chaqmoq.

Soʻzlashuv nutqi frazeologizmlari: arpasini xom oʻrmoq, yerga urmoq, yuragi qon, koʻzi tor, koʻzi och, boshi ochiq.

Frazeologizmlarning aksariyati badiiy va soʻzlashuv nutqiga xosdir .

Frazeologiya boʻyicha dastlabki umumnazariy, fundamental ilmiy asarlar Sh.Balli va V.Vinogradovlar tomonidan yuzaga keldi. Ammo, to 40-50-yillargacha na rus tilshunosligida va na turkiyshunoslikda frazeologizmlar keng planda oʻrganilmagan.

40-50-yillardan keyin esa frazeologizmlarning tadqiqiga sezilarli darajada rus tilshunoslari V.L.Arhangelskiy, A.M.Babkin, A.I.Molotkov, V.P.Jukov, V.M.Mokienko, V.N.Teliya kabilarning, turkiyshunoslardan esa S.Kesenbayev, Sh.Rahmatullayev, G.A.Bayramov, G.X.Axuniyazov, Z.G.Uraksin, L.K.Bayramova, M.F.Chernov, B.Yoʻldashev kabi tilshunoslarning ushbu sohada olib borgan ilmiy izlanishlari taʼsir koʻrsatdi. Ular oʻz tadqiqotlarida frazeologizmlarning leksik-grammatik, leksik-semantik tabiati va stilistik xususiyatlarini, ularning paydo boʻlish manbalari va shakllanish xususiyatlari, frazeologik maʼnoning oʻziga xos xususiyatlarini, frazeologizmlarning shakl va maʼnosiga koʻra turlari, frazeologizmlarning grammatik tabiati va farzeologizmlarning uslubiy xususiyatlarini atroflicha ochib bergan boʻlsalar, V.V.Vinogradov, A.V.Kunin, L.I.Royzenzon, V.L.Arhangelskiy, A.G.Nazaryan va boshqa tilshunoslarning tadqiqotlari frazeologiyada yangi ilmiy tekshirish sohasiga, yaʼni frazeologik shakllanish masalalariga bagʻishlangan. Oʻzbek tilshunosligida bu masalaning dastlabki tadqiqotchisi sifatida A.Mamatovning ilmiy tadqiqotini misol qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек тили лексикология. Т.: Фан, 1981. 4-б.
2. Балли Ш. Французская стилистика, М., 1961. – 394 с.
3. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка.-Л.: Наука,1977.-284сю
4. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. - М., 1978. – 160 с.
5. Мокиенко В.М. Образы русской речи/историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии. -Л.: 1986.-280с
6. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого факторе в языке: Язык и картина мира. М.: Наука, 1988. –С. 173-204.
7. Ураксин Н.Г.Фразеология башкирского языка. – М.:Наука .1975
8. Чернов М.Ф. Фразеология современного чувашского языка. Чебоксары,1985-176с
9. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши хамда тараккиёти (монография). – Самарканд: СамДУ нашри, 2007. – 108 б.
10. Ройзензон Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии, учебное пособие, Самарканд, 1971. – 223 с.

Tog'oymurod BEKMURODOV,
 Alisher Navoiy nomidagi
 Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
 universiteti tayanch doktoranti
togaymurod192@gmail.com

RUS TILI VA U ORQALI BOSHQA TILLARDAN O'ZLASHGAN TERMINLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada rus tili va u orqali boshqa tillardan o'zlashgan matbuot va nashriyot terminlarining o'z tarixiy taraqqiyoti davomida o'zbek tili lug'at tarkibini boyitib borishi haqida ilmiy va tahliliy mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek matbaachiligi, rus tili, grek tili, tipografiya, O'rta Osiyo, Chor Rossiyasi, monografiya, antologiya, litografiya, poligrafiya, paragraf, korrektor, referat, tiraj, jurnal, gazeta, kolontitul, pergament, tafsir.

Annotation: this article provides scientific and analytical reflections on how press and publishing terms, borrowed from the Russian language and other languages through it, have enriched the vocabulary of the Uzbek language over the course of their historical development.

Key words: Uzbek printing, Russian language, Greek language, typography, Central Asia, Tsarist Russia, monograph, anthology, lithography, printing, paragraph, proofreader, abstract, print run, journal, newspaper, header, parchment, commentary.

Аннотация: в данной статье содержатся научно-аналитические комментарии об обогащении словарного запаса узбекского языка в ходе его исторического развития за счет русского языка и терминов прессы и издательского дела, заимствованных через него из других языков.

Ключевые слова: Узбекская типография, русский язык, греческий язык, типография, Средняя Азия, Царская Россия, монография, хрестоматия, литография, полиграфия, параграф, корректор, аннотация, тираж, журнал, газета, нижний колонтитул, пергамент, комментарий.

Ma'lumki, rus tilidan leksema o'zlashtirish fors-tojik, arab tillariga nisbatan ancha keyingi vaqtlarda sodir bo'la boshlagan. Bu jarayon XIX asrning ikkinchi yarmidan, ya'ni O'rta Osiyoning Chor Rossiyasi tomonidan istilo etilishidan e'tiboran boshlandi. To'g'ri, O'rta Osiyo, xususan, O'zbekistonga Chor Rossiyasi istilosiga qadar poligrafiya sanoati hali kirib kelmagan edi. O'tmishda, fanning qaysi sohasiga oid bo'lmasin, hamma asarlar qo'lyozma holda maxsus xattotlar tomonidan qo'lda yozilgan va asarlar nusxalarining qo'lda ko'chirilishi hisobiga ko'paytirilgan. Xusayn Shamsning ta'kidlashicha, Qo'qon shahrida mahalliy millat vakillaridan Azim Xo'janing litografiyasi ham bo'lgan. Azim Xo'ja bu litografiyani Sharq mamlakatlariga qilgan safaridan qaytayotib, «Bombaydagi tosh-bosmaxonalaridan biriga kirib, kitob nashr etish hunarini o'rganadi. 1887-yili o'zi bilan birga tosh bosmasi uchun zarur bo'lgan anjomlarni gubernator ruxsatisiz olib kelib, Qo'qonga qurdirgan». Ushbu shaxsiy bosmaxona dastgohidan «Haftiyak», «Chor kitob» kabi kitoblar chop etilgan. Bu yerda nashr etilgan kitoblar arzon bo'lganligi sababli omma o'rtasida tez tarqalgan. Keyinchalik bu bosmaxona noma'lum sabablar bilan yonib ketadi va u gubernator tomonidan musodara qilinadi. Shuningdek, Namangan shahrida olti uyezd bosmaxonasidan tashqari «Matbaai Is'hoqiya»

bosmaxonasi faoliyat ko'rsatadi. Is'hoqxon To'raqo'rg'oniy yoki adabiy taxallusi Ibrat bo'lgan bilimdon shoir «1907-yili Orenburgdan litografiya mashinasi va harflarni mashaqqatlar bilan Qo'qonga poyezdda, Qo'qondan To'raqo'rg'onga tuyalarda yetkazadi. 1908-yilda bosmaxona tashkil qildi va «Matbaai Is'hoqiya» nomi bilan ishga tushdi».

Bundan tashqari, G.N.Chabrovning aytishicha, O'rta Osiyoda birinchi toshbosma matbaachilik Xiva xoni Muhammad Rahimxon (Feruz)ning bevosita tashabbusi bilan Xiva shahrida tashkil etiladi va bu yerda ilk bosma kitob – Munisning «Devon»i chop etiladi.

O'zbek matbaachilik terminologiyasida rus tili va u orqali Yevropa tillaridan aynan o'zlashtirilgan terminlar miqdori salmoqli. Quyida ularni so'z o'zlashtirish usullarining turlariga ko'ra alohida-alohida ko'rib chiqamiz.

1. Rus tili orqali Yevropa tillaridan o'zlashgan terminlar.

Bularning genetik-etimologik tahlili quyidagi ko'rinishga ega:

a) grek tilidan rus tili orqali o'zlashgan terminlar. Grekcha o'zlashmalarning rus tiliga o'tish jarayoni umumslyavan birligi davridan boshlangan. Keyingi davri VI asrda bo'lib o'tgan Bolqon urushidan keyingi voqealar bilan bog'liqdir. Bunda Vizantiyaning slyavan

davlatlarini xristianlashtirishdagi faol ishtiroki g'arbiy slavyan tillariga, undan rus tiliga ko'plab grekcha so'zlarning o'zlashuviga keng yo'l ochdi. Albatta, matbaachilikka oid grekcha terminlarning rus tiliga o'zlashishi muayyan bir davrni o'z ichiga olmaydi, balki bu jarayon turli davrlarda turlicha bo'lgan. Quyida rus tili orqali o'zlashgan matbaachilikka oid grekcha terminlar tarkibi bilan tanishamiz: fototipiya (photos – yorug'lik, nur va typos — namuna, tamg'a, qolip, iz), tipografiya (typos — namuna, tamg'a, qolip, iz va grapho – yozaman), termografiya (therme – issiq va grapho — yozaman), stereotipiya (stereos – qattiq va typos – namuna, tamg'a, qolip, iz), monotip (monos – bir va typos – namuna, tamg'a, qolip, iz), monografiya (monos – bir va grapho — yozaman), avtotipiya (autos o'zim va typos – namuna, tamg'a, qolip, iz), antologiya (anthologia – gul terish, tanlash, «anthos» – gul, lego – teraman, tanlayman), bibliofil (biblion – kitob va philia – sevgi, muhabbat), diafaniya (diaphanes – shaffof), gektograf hamda gektografiya (hekaton – yuz (son) va grapho – yozaman), geliografiya (helios – quyosh va grapho – yozaman), daktilografiya (daktylos – barmoq va grapho – yozaman), diazotipiya (di – ikki hissa (azot) va typos – namuna, tamg'a, qolip, iz), diazografiya (di – ikki hissa (azot) va grapho — yozaman), kserografiya (xeros – quruq, va grapho – yozaman), kriptografiya (kryptos – maxfiy va grapho – yozaman), litografiya (lithos – tosh va grapho – yozaman), logogramma (logos – so'z va gramma – yozuv belgisi), termografiya (therme – issiq va grapho – yozaman), poligrafiya (polys – ko'p va grapho – yozaman), paragraf (asli «paragrapho» dan paragraphos yasalgan – yonidan yozaman: kitob, maqola yoki rasmiy hujjatlarda § belgisi hamda tartib son bilan belgilanadigan matnning mustaqil bir qismi) va boshqalar.

b) *lotin tilidan rus tili orqali o'zlashgan terminlar.* Umuman, lotin tili rus tili leksikasining boyishida o'ziga xos o'rin egallaydi. Ayniqsa, ilmiy-texnikaviy hamda ijtimoiy-siyosiy sohalarga oid terminologiyada grekcha o'zlashmalarning ta'siri sezilarli darajada bo'lgan. Rus tiliga lotincha o'zlashmalar polyak va ukrain tillari orqali kirib kelgan va bu jarayon, asosan, XVI–XVIII asrlarga to'g'ri keladi. Lotin tilidan rus tili orqali o'zbek tiliga aynan o'zlashgan matbaachilikka oid terminlarning asosiy qismi rus tilidagi shakl va shamoyili bilan bir xildir. Masalan: vokabula (vocabulary – so'z), interliniyaj (inter – oralig'ida, o'rtasida va linea – chiziq, chegara), korrektor (corrector – to'g'rilovchi, tuzatuvchi), korrektura (correctio, correctura – to'g'rilash, tuzatish), kontrtitul (contra – qarshi va titulus – yozuv, sarlavha),

konvolyut (convolutus – birlashtirilgan, o'ralgan), kodeks (codex – kitob), kapitel (capitellum – bosh), litera (lit(t)era – harf), manuskript (manuscriptum: manus – qul va seribo – yozaman), referat (refego – xabar beraman), reproduksiya (ge – lotin tilidagi old qo'shimcha bo'lib, yangilash, harakatni takrorlash kabi ma'nolarni ifodalaydi va productio – ishlab chiqarish hamda asar), rotator (roto – aylantiraman > rotator – aylantiruvchi), seriya (series – qator), signatura (signatura – ifodalamoq, ko'rsatmoq va hk.

d) *fransuz tilidan rus tili orqali o'zlashgan terminlar:* tiraj (tirage) – nusxalash, bosish), buklet («bouclette» – bejirim uzuk halqacha), broshyura («brocher» – tikmoq > «brochure» – tikilgan), jurnal («journal») – kundalik, gazeta), pape-mashe («papier mache» – ezilgan qog'oz) va boshqalar.

e) *nemis tilidan rus tili orqali o'zlashgan terminlar:* diamant («diamant» – olmos): sahifadagi jadval ustunlari sarlavhalarini terishda qo'llanadigan 4 punktli keglardan iborat bosmaxona harfini ifodalaydi, ushbu so'z fransuz tilida ham mavjud va ayni ma'noda qo'llanadi; lyasse («Lesereichen» – lentali xatcho'p), dekel («deckel» – qoplama) va boshqalar. Shu o'rinda aytib o'tmoqchimizki, nemis tilining boshqa tillarga nisbatan qo'shma so'z yasash imkoniyatlari ancha keng. Bu imkoniyatni barcha Yevropa tillari uchun ham bir xilda deb bo'lmaydi. Shunday fikrlar ham borki, slavyan tillari uchun qo'shma so'zlar yasalishi u qadar xarakterli hisoblanmaydi. Nemis tiliga xos bo'lgan bu qulaylik bu tilda tuzilishiga ko'ra ixcham va mohiyatan aniq bo'lgan terminologik tamoyilning asosiy talablariga javob beruvchi qo'shma so'z shaklidagi terminlar miqdorining sezilarli darajada ko'p bo'lishiga olib keldi. Ba'zida nemis tili ichki qonuniyatlari asosida qo'shni yoki qarindosh til elementlaridan foydalangan holda ham qo'shma so'zlar yasalaveradi.

O'zlashma terminlar orasida komponentlari Yevropa tillari elementlaridan iborat bo'lib, muayyan tilda yasalgandan keyin rus tiliga va u orqali o'zbek tiliga o'zlashgan terminlar ham mavjud. Masalan, nemischa Kolumnentitel qo'shma so'zi rus tiliga va u orqali o'zbek tiliga kolontitul shaklida o'zlashgan va u «har bir sahifaning ustki hoshiyasiga yozilgan kitob yoki asarning nomi, muallifning familiyasi, lug'atlarda shu sahifadagi birinchi va oxirgi so'z haqidagi ma'lumot» ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi. Bu termin aslida nemis tili negizida ikki xorijiy komponentlarning qo'shiluvi natijasida hosil bo'lgan: fransuzcha «colonne» (ustun), lotincha «titulus» (yozuv, sarlavha). Shunga o'xshash, nemischa Kolumnenziffer qo'shma so'zi rus tiliga kolonsifra,

o'zbek tiliga kolonsifr shaklida o'zlashgan va u «kitob va jurnal kabi bosma nashr betlariga qo'yilgan tartib raqami» ma'nosini ifodalaydi. Nemis tilida bu so'z fransuzcha «colonne» (ustun) hamda polyak tilidan nemis tiliga o'zlashgan deya taxmin qilingan «ziffer» (bu so'zning dastlabki o'zlashma manbasi arabcha bo'lib, uning birlamchi ma'nosi «nol», keyinchalik «raqam», «son» ma'nolarida qo'llana boshlangan. Ushbu element italyanchaga «cifra», fransuzchaga «chiffre», inglizchaga «cifher» shaklida o'zlashgan) so'zlarining qo'shiluvidan yasalgan.

Shuningdek, nemis tilini rus tili uchun (go'yo rus tili o'zbek tili uchun bo'lgani singari) boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarni o'zida tayyorlab beruvchi vositachi til sifatida ham ko'ramiz. Masalan, rus tilidagi va ayni zamonda o'zbek tilidagi pergament termini ham asli grekcha «pergamos» hamda «pergamenos» so'zlarining nemis tilidagi «pergament» shaklidan aynan qolip ko'chirilgan ko'rinishidir.

O'zbek tilidagi kursiv, foliant terminlari ham rus tiliga nemis tilidan aynan o'zlashtirilgan. Aslida, nemischa «kursiv» va «foliant» so'zlari lotin tilidagi «cursivus» (yuguruvchi) hamda «folium» (varaqa) so'zlarining nemischalashtirilgan shakllaridir.

Shunga o'xshash holatlar fransuz tili vositasida ham amalga oshgan. Masalan, o'zbek va rus tillaridagi guash termini rus tiliga fransuz tilidan o'zlashgan. Uning fransuz tilidagi shakli «gouache» bo'lib, italyancha «guazzo» (suvli bo'yoq)ning fransuz tilidagi o'zlashma shaklidir. Byulleten terminining etimologik ildizi yanada chuqurroq: lotincha «bulle» (muhrlangan hujjat) > italyancha «bulletino» (yozuv, yozma qayd, varaqa) > fransuzcha «bulletin» (saylov qog'oz; jurnal; yozuv, qayd etish; ma'lumot). O'zbek matbaachilik terminologiyasida shunday ko'rinishga ega bo'lgan yana bir qancha o'zlashma terminlar mavjud:

– italyancha «carto» (qog'oz) // «cartone» > fransuzcha «carton» > ruscha karton > o'zbekcha

karton;

– lotincha «memoria» (xotira) > fransuzcha «memoires» > ruscha memuar > o'zbekcha memuar;
 – lotincha «folium» (varaqa) > nemischa «folie» > polyakcha «folga»

> ruscha folga > o'zbekcha folga va boshqalar.

Ko'rib o'tilgan bu o'zlashma terminlarning ba'zilarida ularning tildan tilga o'zlashib borishi, shuningdek, jamiyat taraqqiyotida sodir bo'lgan texnik o'zgarishlar natijasida ma'no hajmining kengayishi, leksik ma'noning avvalgisiga nisbatan kengroq voqelikni ifodalashi kuzatiladi. Masalan, miniatyura terminining ilk ma'nosi «qadimgi qo'lyozma kitoblarni rang-barang qilib bo'yashda ishlatilgan qizil, to'q sariq yoki qizg'ish rangli bo'yoqni anglatgan» bo'lsa, hozirda u «O'rta asrga oid qo'lyozma asarlar va kitoblarda bo'yoqlar bilan chizilgan nafis rasm, surat, bezakli bosh harf yoki lavha; nozik va chiroyli qilib ishlangan kichkina rasm, surat; shunday surat va rasm solish san'ati; adabiyot, teatr, estrada va kichik hajmli janr» ma'nolarini ifodalashga xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek terminologiyasi bir necha asrlik shakllanish va tarqqiy etish bosqichlarini bosib o'tdi. Bu bosqichlarda o'zbek terminologiyasi nafaqat o'z ichki resurslari, shuningdek, qarindosh bo'lmagan tillar boyliklaridan o'rni bilan foydalangan holda rivojlanish yo'lida davom etdi.

Terminlarning shakllanish hamda yasaliş yo'llari xususida so'z ketganda quyidagi jihatlarni inobatga olish taqozo etiladi: o'z milliy tilning tayyor leksik boyliklaridan unumli foydalanish; boshqa tillarning so'z boyliklaridan o'rni bilan istifoda etish (o'zlashtirish); tayyor standart terminelementlar (o'zbekcha va baynalmilal)ni qo'llash; morfologik (affiksatsiya, abbreviatsiya), sintaktik (kompozitsiya) va semantik so'z yasaliş vositalariga murojaat qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек терминалогияси. Дадабоев Ҳ. – Тошкент, 2019.
2. Лотте Д.С. Краткие формы научно-технических терминов. – М.: Наука, 1971.
3. Лотте Д.С. Очередные задачи технической терминологии. Т.1. – М.: Московский лицей, 1994.
4. Ишбердин Э.Ю. Историческое развитие лексики башкирского языка. – М.: Наука, 1986. – С. 102.
5. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды МИФЛИ. Т.5. Сборник статей по языкознанию. – М., 1961. – С.3-10.
6. Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларнинг изоҳли луғати / Ҳожиёв А., Нурмонов А. ва б. – Т.: Шарқ, 2001.

Adolatxon AKRAMOVA,
Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarini
qayta tayyorlash va ularning malakasini
oshirish instituti mustaqil izlanuvchisi

TAYM-MENEJMENT (VAQTNING BOSHQARISH) NING TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA AHAMIYATI

Annotatsiya: ushbu maqolada menejment to'g'risida tushuncha, taym-menejment vaqtni samarali boshqarishning tarixi, rivojlanish bosqichlari, samaradorligi, afzalliklari, boshqaruvdagi ahamiyati va imkoniyatlari to'g'risida yozilgan.

Kalit so'zlar: menejment, taym-menejment tarixi, rivojlanish bosqichlari, vaqt, boshqaruv, afzallik, samaradorlik, imkoniyat.

Аннотация: в данной статье написаны понятие менеджмента, тайм менеджмент, история эффективного тайм-менеджмента, этапы развития, эффективность, преимущества, значение и возможности в менеджменте.

Ключевые слова: менеджмент, история тайм-менеджмента, этапы развития, время, управление, преимущество, эффективность, возможность.

Annotation: in this article, the concept of management, time management, the history of effective time management, stages of development, effectiveness, advantages, importance and opportunities in management are written.

Key words: management, history of time management, stages of development, time, management, advantage, efficiency, opportunity;

Vaqtning boshqarish, vaqtning to'g'ri boshqarish, qadimdan insoniyat uchun muhim hisoblangan. Vaqtning to'g'ri boshqarishning tarixi juda qadimiy davrlarga borib taqaladi va turli sivilizatsiyalar hamda madaniyatlar tomonidan rivojlantirib kelingan. Vaqtning samarali boshqarish jarayoni turli asrlar mobaynida o'zgarib borgan va hozirgi kunda bizga ma'lum bo'lgan ko'plab metod va usullar paydo bo'lgan. Quyida vaqtning boshqarish tarixi haqida qisqacha ma'lumotlar keltiramiz.

Qadimgi sivilizatsiyalar

- Qadimgi Misr: Misrliklar vaqtning boshqarish uchun sunnaraji (suratli tutik) va qo'l soatlari (qum soati)ni ishlatganlar. Ushbu qadimiy astronomik asboblarni gnomon deb ham atashgan. U vertikal tayoqchaga o'xshardi, uning tagida raqamlar bilan o'lchov bor edi. Tayoqning tushgan soyasi quyosh soatining "Qo'li" bo'lib xizmat qilgan. Gnomon yordamida misrliklar nafaqat vaqtning belgilashgan, balki ibodatxonalarda diniy marosimlar ham o'tkazishgan. Ular vaqtning samarali boshqarishning muhimligini tushunganlar.

Qadimgi Xitoy va Hindiston: Bu sivilizatsiyalar ham vaqtning boshqarishda murakkab qo'l yozma kalendarlardan foydalanganlar va turli vaqt o'lchash vositalarini ishlab chiqishgan.

O'rta asrlar

- Mo'ymachi davri: O'rta asrlarda vaqtning boshqarish, asosan, diniy ibodatlarga bog'liq bo'lib, ibodatlar va diniy marosimlar uchun maxsus vaqtlar belgilangan.

- Avliyo Benedikt: Monastirlarda vaqtning boshqarishning asosiy qoidalarini belgilab bergan. Uning qoidalarida kunlik rejim va vazifalarning vaqt bo'yicha taqsimlanishi ko'rsatilgan.

Industrial inqilob

- 18-19 asrlar: Industrial inqilob davrida vaqtning boshqarish tushunchasi ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan. Taylorizm va Frederik Teyloring ilmiy boshqaruv nazariyasi vaqtning samarali boshqarishning asosiy nazariyalaridan biriga aylangan.

- Genri Gantt: Gantt diagrammasi ishlab chiqilgan bo'lib, bu vaqtning boshqarishda jadval va diagrammalardan foydalanishning ilk misollaridan biri bo'lgan.

Zamonaviy davr

- 20 asr: Vaqtning boshqarish tushunchasi har tomonlama rivojlanib borgan. Turli xil metodlar va texnikalar, jumladan, Eyzenxauer matritsasi, Pomodoro texnikasi, GTD (Getting Things Done) metodikasi va boshqalar paydo bo'lgan.

- Texnologiya va raqamli davr: Hozirgi kunda vaqtning boshqarishda turli mobil ilova va dasturlar, elektron kalendarlar va boshqa texnologiyalardan foydalanish keng tarqalgan.

Vaqtning boshqarishning har bir davrida o'zining o'ziga xos usul va yondashuvlari bo'lgan, va bu usullar har bir davrning talab va sharoitlariga mos ravishda rivojlanib borgan. Hozirgi kunda esa vaqtning boshqarish individual ehtiyoj va afzalliklarga mos ravishda turli xil metod va texnologiyalarni o'z ichiga

olgan murakkab tizimdir.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarini boshqarishda taym-menejmentning ahamiyatini ko'rib chiqamiz. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarini boshqarish kontekstida taym-menejment har bir direktor ishining ajralmas qismi bo'lgan ko'p vazifalarni samarali bajarish uchun zarur bo'lgan asosiy mahorat sifatida qaraladi. Direktorlar doimiy ravishda turli xil muammolarni hal qilish zarurati bilan duch keladigan sharoitda — ma'muriy boshqaruvdan tortib, ota-onalar bilan muloqot qilish va pedagogik jarayonni nazorat qilishgacha vaqtni samarali taqsimlash va nazorat qilish qobiliyati butun tashkilotning muvaffaqiyatini belgilaydigan asosiy mahoratga aylanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarini boshqarishda taym-menejmentning ahamiyatini ko'rib chiqamiz. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarini boshqarish kontekstida taym-menejment har bir direktor ishining ajralmas qismi bo'lgan ko'p vazifalarni samarali bajarish uchun zarur bo'lgan asosiy mahorat sifatida qaraladi. Direktorlar doimiy ravishda turli xil muammolarni hal qilish zarurati bilan duch keladigan sharoitda — ma'muriy boshqaruvdan tortib, ota-onalar bilan muloqot qilish va pedagogik jarayonni nazorat qilishgacha vaqtni samarali taqsimlash va nazorat qilish qobiliyati butun tashkilotning muvaffaqiyatini belgilaydigan asosiy mahoratga aylanadi.

Taym-menejmentning boshqaruv samaradorligiga ta'sirini tahlil qilamiz.

Vaqtni samarali boshqarish quyidagilarga yordam beradi:

— Hosildorlikni oshirish: direktorlarga ish oqimlarini optimallashtirishga imkon beradi va shu bilan ularning sifatiga putur yetkazmasdan bajarilgan vazifalar hajmini oshiradi.

— Stressni kamaytirish: taym-menejment faoliyatning turli jihatlaridagi ortiqcha yuk va manfaatlar to'qnashuvining oldini olish orqali stress darajasini pasaytirishga yordam beradi.

— Ta'lim jarayoni sifatini yaxshilash: aniq tashkil etilgan jadval va rejalarning mavjudligi direktorlarga to'g'ridan-to'g'ri ta'lim faoliyatiga ko'proq e'tibor berishga, uning samaradorligi va sifatini oshirishga imkon beradi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlari ta'lim muhitining doimiy o'zgaruvchan sharoitlariga moslashishlari kerak, bu nafaqat taym-menejment sohasida chuqur bilimlarni, balki ushbu bilimlarni amalda qo'llash qobiliyatini ham talab qiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ishlashning o'ziga xos xususiyatlariga mos keladigan va har bir bolaning to'liq rivojlanishi uchun sharoit yaratishga hissa qo'shadigan taym-menejment bo'yicha mavjud yondashuvlarni ishlab chiqish

va moslashtirish kerak. Dissertatsiyamiz zamonaviy maktabgacha ta'lim tashkilotlarida taym-menejmentni muvaffaqiyatli boshqarishning asosiy elementi sifatida ta'kidlab, boshqaruv samaradorligini oshirish usullarini yanada o'rganish uchun nazariy va amaliy asos yaratadi.

Zamonaviy ta'lim amaliyotida maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlari turli xil vazifalarni samarali boshqarish zarurati bilan bog'liq ko'plab qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. Ushbu vazifalar ma'muriy boshqaruv, ota-onalar bilan o'zaro hamkorlik va ta'lim dasturlarini ishlab chiqish kabi keng ko'lamli tadbirlarni o'z ichiga oladi. Shu nuqtayi nazardan taym-menejment oddiy rejalashtirish vositasidan tashqariga chiqadi va boshqaruv ishining yuqori ishlashi va sifatini ta'minlash uchun muhim omilga aylanadi. Vaqtni samarali boshqarish maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlariga nafaqat ish oqimlarini optimallashtirish, balki pedagogik faoliyat sifatini sezilarli darajada yaxshilash imkonini beradi. Taym-menejment texnikasini o'zlashtirish o'quv jarayonini yanada puxta tashkil etishga yordam beradi, bunga quyidagilar kiradi:

Aniq rejalashtirish: tashkilot faoliyatining barcha jihatlarini hisobga oladigan aniq va amalga oshiriladigan ish rejalarni ishlab chiqish direktorlarga resurslar va vaqtni samarali taqsimlashga yordam beradi.

— Vazifalarni ustuvorlashtirish: shoshilinch va muhim vazifalarni birinchi o'ringa qo'yish menejment va pedagogikaning asosiy jihatlariga e'tibor qaratish, ortiqcha yuk va charchoq xavfini minimallashtirish imkonini beradi.

— Vazifalarni topshirish: taym-menejment ko'nikmalari direktorlarni samarali delegatsiya qilishga o'rgatadi, bu nafaqat ularning ish jadvalini pasaytiradi, balki xodimlar o'rtasida kompetensiya va mas'uliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

— Monitoring va sozlash: rejalarning bajarilishini muntazam tahlil qilish va agar kerak bo'lsa, tez moslashishga tayyor bo'lish o'quv jarayonining uzluksizligi va izchilligini ta'minlaydi.

Modernizatsiya jarayonida axborot texnologiyalarining keskin rivojlanishi natijasida mutaxassis uchun kerakli bilm va ko'nikmalar talabi hajmining ortishi bois malaka oshirish tizimlarining vaqt chegaraliligi orasida vaqt mutanosibli mavjud.

Innovatsion taraqqiyotga erishish uchun bugungi kunning asosiy vazifalaridan biri insonlarda innovatsion loyihali faoliyatga tayyorgarlik malakalarini shakllantirish uchun qulay shart — sharoit yaratishdan iborat. Bu esa ta'lim tizimi oldiga maktabgacha ta'limdan boshlaboq analitik tahliliy fikrlovchi innovatsiyalarga intiluvchi mustaqil ta'lim olish ko'nikmasiga ega, kelajakda raqobatbardosh muhitda ishlay oladigan kreativ omilkor avlodni

tarbiyalash vazifasini yuklaydi.

Menejment (inglizcha soʻzdan olingan boʻlib - boshqaruv)-turli korxonalar faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan boshqaruvning zamonaviy texnologiyalari, tamoyillari, usullari, vositalari va shakllari majmuyi hisoblanadi.

Taym-menejment – (vaqtni boshqarish) — bu, ayniqsa, samaradorlik va samaradorlikni oshirish uchun muayyan tadbirlarga sarflangan vaqtni rejalashtirish va ongli ravishda nazorat qilish jarayoni.

Vaqtni boshqarish ish, ijtimoiy hayot, oila, sevimli mashgʻulotlar, shaxsiy manfaatlar va majburiyatlarga oid talablarni oʻz ichiga oladi. Vaqtdan unumli foydalanish odamlarga faoliyatni boshqarishda koʻproq tanlov imkoniyatini beradi. Vaqtni boshqarish bir qator koʻnikmalar, vositalar va texnikalar bilan yordam berishi mumkin, ayniqsa, belgilangan muddatga mos keladigan aniq vazifalar, loyihalar va maqsadlarni amalga oshirishda.

Dastlab, vaqtni boshqarish atamasi faqat biznes va mehnat faoliyatini oʻz ichiga olgan boʻlsa, vaqt oʻtishi bilan bu atama shaxsiy faoliyatni ham qamrab oldi. Vaqtni boshqarish tizimi — bu jarayonlar, vositalar, texnikalar va usullarning ishlab chiqilgan kombinatsiyasi. Vaqtni boshqarish odatda har qanday loyiha boshqaruvida zarurat hisoblanadi, chunki u loyihani yakunlash vaqti va hajmini belgilaydi.

Nima uchun maktabgacha taʼlim tashkilotida vaqtni boshqarish muhim?

Erta bolalik davridagi taʼlim va gʻamxoʻrlik (bola

parvarishi) sohasida ishlayotganingizda, baʼzida hamma narsani bajarish uchun yetarli vaqt yoʻqdek tuyulishi mumkin. Sizni band qilish uchun har doim muhim ishlar mavjud va tez-tez eʼtibor talab qiladigan shoshilinch vazifalar paydo boʻladi. Ammo vaqtingizdan unumliroq foydalanish uchun nima qila olasiz?

Yaxshi vaqtni boshqarish nima ekanligini va vaqtdan qanday unumli foydalanishni tushunishga yordam berish uchun biz vaqtni boshqarishning eng yaxshi koʻnikmalarini birlashtirdik.

Vaqt qanday boshqariladi?

Vaqtni boshqarish — bu muayyan tadbirlar, vazifalar yoki loyihalarga erishish uchun vaqtingizni samarali rejalashtirish va tashkil etish jarayoni. Vaqtni boshqarish qobiliyati samaradorlik, mahsuldorlik va muvaffaqiyatni maksimal darajada oshirishga yordam beradigan muhim mahoratdir. Vaqtni boshqarish ham oʻtkazib yuborilgan muddatlarni kamaytirish va stressni kamaytirishning kalitidir.

Shu bilan birga, vaqtni boshqarish bir kun ichida imkon qadar koʻproq vazifalarni bajarishga urinish yoki vaqtingizning har bir daqiqasidan unumli foydalanish emas. Buning oʻrniga, bu sizning vazifalaringiz roʻyxatidagi kundalik mashgʻulotlarni belgilashga imkon beradigan moslashuvchan jadval yaratish va shu bilan birga kun davomida paydo boʻladigan har qanday shoshilinch vazifalarni bajarish uchun aqliy farovonligingizni yoʻqotmasdan moslashish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Allen, Devid (2001). Ishlarni bajarish: Stressiz mahsuldorlik sanʼati. —Nyu-York: Viking. ISBN 978-0-670-88906-8.
2. Fiore, Neil A (2006). Hozirgi odati: Kechiktirishni engish va aybsiz oʻyindan zavqlanish uchun strategik dastur. — Nyu-York: Pingvinlar guruhi. ISBN 978-1-58542-552-5.
3. Le Blan, Raymond (2008). Maqsadlarga erishish oson! Amaliy maqsadlarni belgilash vositalari va tasdiqlangan vaqtni boshqarish usullari. Maarheeze: Cranendonck murabbiyligi. ISBN 978-90-79397-03-7.
4. Secunda, Al (1999). 15 ikkinchi tamoyil: uzoq muddatli maqsadlarga erishish uchun qisqa, oddiy qadamlar. —Nyu-York: Berkli kitoblari. p. 157. ISBN 0-425-16505-1.
5. <https://ontime.watch/news/istoriya-sozdaniya-chasov-chast-1-ot-drevnego-egipta-do-nashikh-dney/>
6. Rahimova S.S. Maktabgacha taʼlim tashkiloti pedagog xodimlarining malaka oshirish mazmunini takomillashtirish. Diss. 2021. 28-29.
7. Zuparova D.D. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar loyihalash kompetensiyasini dizayn asosida rivojlantirish. Diss. 2023.
8. <https://www.livemaster.ru/topic/2970883-drevnie-istoki-effektivnosti-ili-istoriya-tajm-menedzhmenta>
9. Burkeman, Oliver (2021). Toʻrt ming hafta. Mortals, Farrar, Straus va Giroux uchun vaqtni boshqarish. 978-0374159122
10. V.I.Andreeva (2013) Konkurentologiya. —Kazan: ISBN 5-93962-
11. <https://www.livemaster.ru/topic/2970883-drevnie-istoki-effektivnosti-ili-istoriya-tajm-menedzhmenta>

Madina AXMADJANOVA,
 Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
 Ona tili ta'limi kafedrasida tayanch doktranti
sadiya170420@gmail.com.

Ilmiy rahbar: ToshDO'TAU f.f.d. Klaraxon Mavlonova

XORIY STANDARTLARIDA GRAMMATIK MINIMUM HAJMI VA MAZMUNI (AQSH til ta'limi standarti asosida)

Annotatsiya: bizga ma'lumki butun dunyo davlatlarida ona tilini samarali, tushunarli hamda tizimli o'qitish bo'yicha o'quv dasturlar, darslik hamda standartlar ishlab chiqilgan va bu jarayon davom etmoqda. Ushbu maqolada O'zbekistonda til o'qitish va shu bilan birga ona tili grammatikasini yanada tushunarli o'qitish bo'yicha dunyodagi ilg'or davlatlarning til o'qitish standartlaridan foydalanish maqsadida AQSHning Florida universiteti olimlari tomonidan ishlab chiqilgan B.E.S.T (o'quvchilarning mukammal fikrlash mezonlari) standartini o'rganishni maqsad qilib oldik.

Til o'qitish, xususan ona tili o'qitish albatta grammatika bilan uzviy bog'liq bo'lib, tilning shakllanishi va qurilishida, ularni o'quvchilarga o'rgatishda uning ajralmas qismiga aylangan. Shuni ta'kidlash lozimki, grammatika bilimini egallamay turib, til malakalarini rivojlantirib bo'lmazligi barchaga ma'lum. Endi esa grammatikani o'qitish yoki o'qitmaslik emas, balki grammatikani o'qitishda til o'qitish metodologiyasi, dastur hamda darsliklar muhim ekanligi ma'lum bo'ldi va grammatikani o'qitishda o'quvchilar uchun grammatikaning qaysi qoidalari muhimligi, ular qaysi qoidalarga muhtoj ekanligi; ularni qanday usulda o'qitgan ma'qul, induktivmi yoki deduktivligi; qanday samarali usullar mavjudligi kabi savollarga javob izlanmoqda.[1] Ingliz tili mutaxassisi Maykl Sven aytganidek, nimani o'rgatayotganimiz va nima uchun uni o'rgatayotganimiz haqida mulohaza yuritish muhimdir. Ya'ni o'qitiladigan grammatik mavzular o'quvchining o'rganish maqsadlariga uyg'un holda tanlanishi kerak. Bu bilan mazkur mutaxassis grammatikani o'qitish o'quvchilarning ehtiyojlariga qarab tanlanishi kerakligini taqozo etadi. Shuningdek, ko'p ingliz olimlari grammatikani o'qitishda amaliyot va tushunishni rivojlantirishning qanchalik darajada muhim ekanligini ta'kidlashadi. [2.6] Yuqoridagi til hamda grammatikani o'qitish bo'yicha berilgan barcha fikrlar, albatta muhim ekanligi va o'quvchilar uchun eng muhimi tilni o'rganishda, uning imkoniyatlaridan – og'zaki hamda yozma usulda samarali va oson foydalanish uchun; ularning tafakkuri, dunyoqarashini o'stirish uchun, grammatikaning aniq va tushunarli qilib berilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun esa, albatta xorij tajribasidan, til bo'yicha ishlab chiqilgan yangiliklardan xabardor bo'lib, ularni o'rganib, amalda tatbiq qilinsa, samarali natijaga ega bo'lar edik. Bu maqsadlarni ko'zlagan holda, til o'qitishda, xususan, ingliz tilini o'qitishda quyidagi Amerika Qo'shma Shtatlarining Florida B.E.S.T (o'quvchilarning mukammal fikrlash mezonlari) standartlarining yaratilishi, qanday tuzilgani hamda grammatik jihatlarga qanday ahamiyat berilgani xususida o'rganib chiqamiz.

Kalit so'zlar: standart, B.E.S.T, ELA, til, grammatika, "O'qish", "Boshlang'ich asoslar", "Lug'at", "Muloqot", tarix, san'at.

Аннотация: как известно, в странах мира разработаны образовательные программы, учебники и стандарты эффективного, понятного и систематического обучения родному языку, и этот процесс продолжается. В данной статье В.Е.С.Т (критерии отличного мышления учащихся), разработанные учеными Университета Флориды в США, с целью использования стандартов преподавания языков передовых стран мира для преподавания языков в Узбекистане и одновременно более понятное преподавание грамматики родного языка, мы стремились изучить стандарт.

Обучение языку, особенно преподаванию родного языка, конечно, неразрывно связано с грамматикой и стало неотъемлемой частью формирования и построения языка, обучения ему учащихся. Следует отметить, что всем известно, что языковые навыки невозможно развить без приобретения знаний грамматики. Теперь стало ясно, что не преподавание грамматики или не преподавание грамматики, а в обучении грамматике важны методика преподавания языка, программа и учебники, и какие правила грамматики важны для учащихся при обучении грамматике, которые заключаются в том, что для этого нужны правила; как их учить, индуктивно или дедуктивно; ответы на такие вопросы, как доступны эффективные методы.[1] Как говорит эксперт по английскому языку Майкл Суэйн, важно думать о том, чему мы учим и почему мы этому учим. То есть преподаваемые грамматические темы должны выбираться в соответствии с целями обучения учащегося. Этот эксперт настаивает на том, что преподавание грамматики должно быть адаптировано к потребностям учащихся. Кроме того, многие исследователи английского языка подчеркивают, насколько важно развивать практику и понимание при преподавании грамматики. [2.6] Что все приведенные выше пункты относительно преподавания языка и грамматики, безусловно, важны, и самое главное для учащихся-

ся – это выучить язык, использовать его возможности – устно и письменно – эффективно и легко; для развития их мышления и мировоззрения уместно было бы сделать грамматику ясной и понятной. Для этого мы обязательно получили бы эффективный результат, если бы были в курсе зарубежного опыта и инноваций, разрабатываемых в области языка. Имея в виду эти цели, мы рассмотрим следующие стандарты B.E.S.T, Флорида, Соединенные Штаты Америки, их структуру и важность грамматических аспектов в преподавании языка, особенно в преподавании английского языка.

Ключевые слова: стандарты, B.E.S.T, ELA, язык, грамматика, Чтение, Элементарный, Словарный запас, Общение, История, Искусство.

Annotation: as we know, educational programs, textbooks and standards for effective, understandable and systematic teaching of the mother tongue have been developed in the countries of the world, and this process continues. In this article, B.E.S.T (criteria for excellent thinking of students) developed by scientists of the University of Florida in the USA in order to use the language teaching standards of the advanced countries in the world for language teaching in Uzbekistan and at the same time more understandable teaching of the grammar of the mother tongue we aimed to study the standard.

Language teaching, especially mother tongue teaching, is of course inextricably linked with grammar, and it has become an integral part of language formation and construction, teaching them to students. It should be noted that everyone knows that language skills cannot be developed without acquiring knowledge of grammar. Now it has become clear that it is not teaching grammar or not teaching grammar, but language teaching methodology, program and textbooks are important in teaching grammar, and which rules of grammar are important for students in teaching grammar, which are that it needs rules; how to teach them, inductive or deductive; answers to questions such as what effective methods are available. [1] As the English language expert Michael Swain says, it's important to think about what we teach and why we teach it. That is, the grammar topics to be taught should be chosen in accordance with the student's learning goals. This expert insists that grammar teaching should be tailored to the needs of students. Also, many English scholars emphasize how important it is to develop practice and understanding in grammar teaching. [2.6] That all the points given above regarding the teaching of language and grammar are certainly important, and the most important thing for students is to learn the language, to use its possibilities - orally and in writing - effectively and easily; in order to develop their thinking and worldview, it would be appropriate to make the grammar clear and understandable. For this, we would definitely get an effective result if we were aware of the foreign experience and the innovations developed in the field of language. With these goals in mind, we will examine the following United States of America Florida B.E.S.T. standards, how they are structured, and the importance of grammatical aspects in language teaching, particularly in English language teaching.

Keywords: standards, B.E.S.T, ELA, language, grammar, Reading, Elementary, Vocabulary, Communication, History, Art.

Кирish. 2019-yil 31-yanvarda Florida shtati bosh ma'muri De Santis 19-32-sonli farmon chiqardi, unda Florida uchun barchaga umumiy bo'lgan murakkab ta'lim o'zagini sayqallash orqali yangi mezonni ishlab chiqish hamda Florida o'quvchilari uchun kelajak kasblarini egallash, jahon darajasidagi ta'lim olishlari uchun yangi yo'l, ya'ni ta'lim standartini yaratish kerakligi ta'kidlandi. Bundan maqsad, Florida o'quvchilari uchun savodxonlik standartlarini yaratish ularning ta'limini shakllantirish bilan bir qatorda ularning o'zlashtirish darajasini yuqori pog'onalarga olib chiqish edi. Buning natijasida savodxonlik bo'yicha ekspertlar, o'qituvchilar va manfaatdor tomonlar Florida shtati o'quvchilarining mukammal fikrlash mezonlarini ishlab chiqdilar [3.5].

Ushbu standartlar o'quvchilarni adabiyot, til, tarix va san'at kabi fan sohalarini o'rganish, bilimga boy o'quv dasturlarini yaratish hamda foydalanish uchun juda muhimdir. Ushbu standartlarning o'ziga xosligi, tushuncha va ilovalar bilan bir qatorda maktab o'qituvchilari uchun dars mavzulari vertikal, fanlar esa gorizontal shaklda jadvalga joylashtirilgan. Shuning

uchun bu standartlar izchil va bilimga asoslangan o'quv dasturini yaratishni osonlashtiradi.

Standartlar tarix, san'at, til, musiqa kabi fanlardan o'quv dasturini yaratish uchun asosdir. Ushbu standartlar savodxonlikning kengroq ko'rinishini, turli sohalar integratsiyasini va o'qituvchilar o'rtasidagi hamkorlikni osonlashtiradi hamda fanlar bo'yicha bilimlarni shakllantirishga yordam beradi.

Mazkur standartlarning qanday tashkil qilinganligi, nimalardan iborat ekanligi va unda grammatik mavzular qanday berilganligi haqida matn davomida batafsil yoritamiz.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Avvalo, Florida standartlarining qanday tuzilganligi va nimalarga ko'proq urg'u berilganligini o'rganamiz.

Ushbu standart quyidagi afzalliklarni o'z ichiga oladi: [3.9]

– Ingliz tili san'ati muhim mazmunga ega bo'lgan bilimlar majmui bo'lib, uning bilimi barcha o'quvchilarning jamiyatda faol ishtirok etishiga yordam beradi;

– standartlar tushunarli va ixcham bo'lib, ular har

bir o'rganuvchi tomonidan oson tushuniladi;

– o'quvchilar o'qigan matnlar mazmunli va mushohadaga chorlovchi bo'lib, ularni o'z jamiyatining fikrli a'zolari bo'lishga tayyorlaydi;

– standartlar o'qitish uchun alohida yo'nalish sifatida foydalanilmaydi.

Standartlar uchun mavzular – o'quvchilar yil oxirigacha o'zlashtirishi kutilayotgan mavzular to'plamidir. O'zlashtirishni yaxshilash uchun o'quvchilar oldingi sinf darajasidagi mezon va ko'nikmalarni ko'rib chiqishadi, keyin esa amalda qo'llash bosqichiga o'tadilar. Agar ko'nikmalar o'zlashtirilmasa, o'quvchilarga oldingi sinflardagi ko'nikmalar kamchiliklarini bartaraf etish uchun ko'rsatmalar va amaliyot imkoniyatlari beriladi.

Ushbu standartdagi "Ingliz tili san'ati" mezoni o'zida tashkil qilish va kodlash tizimini ifoda etadi. O'zlashtirish standartlari o'quvchilar o'zlashtirishi kerak bo'lgan yil oxiridagi vazifalarni ifodalaydi va to'rtta yo'nalishga (ko'nikmaga) bo'lingan:

Boshlang'ich asoslar, o'qish, muloqot (nutq) va lug'at.

- Boshlang'ich asoslar. O'quvchilarning dastlabki til bo'yicha bilim hamda ko'nikmalar majmui hisoblanib, asosan, uning yozma hamda og'zaki (talaffuz) me'yorlarini o'rganadi. Shuning uchun bu ko'nikma tilshunoslikning fonetika va orfoepiya bo'limlari bilan

bog'langan.

– O'qish. Uch mezonga bo'linadi: nasr va she'r o'qish; matnni o'qish va janrlar bo'yicha o'qish. Barcha o'qish standartlari uchun matnning sinf darajasiga mos kelishi, matnning murakkabligini baholashda miqdor, sifat va talablar birgalikda hisobga olinishi kerak.

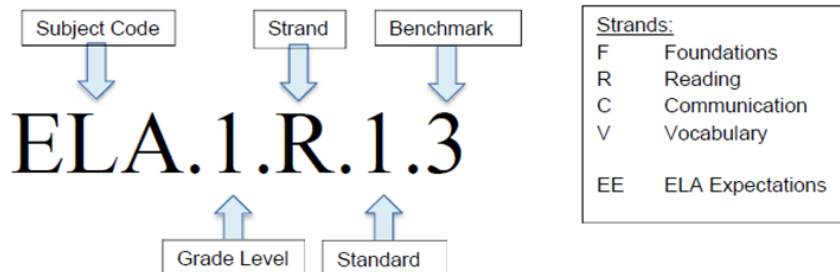
– Muloqot. Besh mezonga bo'linadi: yozma, og'zaki, nizomlarga rioya qilish, tadqiqot qilish va yaratish.

– Lug'at. Asosiy vazifasi ma'noni izohlash va matnda so'zlarning mazmunini tushunishdan iborat. Ushbu ko'nikma so'zlarning qanday paydo bo'lishi, qanday yasalanishini o'rganadi. Shuning uchun u tilshunoslikning morfologiya, morfemika bo'limlari bilan uzviy bog'liq.

Natija va muhokama. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, ushbu standart yuqorida aytilgan 4 ta ko'nikma (yo'nalish) bilan tilni o'quvchilarga o'rgatadi va katta e'tibor til o'qitishda o'qish qismiga, ya'ni ko'proq matn, adabiyotlar, hikoyalarga qaratilib, o'qish barobarida tilning barcha jihatlariga – lug'at boyligini oshirishga, so'zlarning tarkibini, ularning qo'llash shakllarini, o'quvchilarning dunyoqarashini, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini, o'z fikrini tilning barcha imkoniyatlaridan foydalangan holda amalda bildira olish qobiliyatlarini o'stirishga xizmat qiladi.

Kodlash tizimi [3.11] esa qaysi fan, nechinchi sinf, yo'nalish hamda mavzularni ixchamlashtirib, qisqartirilgan holda ifodalaydi. Masalan :

Coding Scheme

Shuningdek, ushbu mezonda umumiy xarita mavjud bo'lib, ya'ni boshlang'ich asoslarda, o'qish, muloqot (nutq) hamda lug'at qismlari qanday mezon hamda bo'limlarni o'z ichiga olganligini ifodalaydi. [3.10]

Uning davomidan ushbu yo'nalishlar, ya'ni o'qish yoki lug'atni sinflar kesimida, yil oxirigacha qanday mavzular aynan shu malaka bo'yicha egallanishi lozimligi va mavzular yana qismlarga ajratilgan holda keltirib o'tilganligini ko'rishingiz mumkin. [3.12,13]

Yuqorida ko'rib o'tilganidek, Florida ta'lim standarti juda mukammal tuzilgan bo'lib, har bir sinf darajasi uchun, ko'nikma va malakalarni hisobga olgan holda yaratilgan. Har bir ko'nikma o'qish, boshlang'ich asos, muloqot va lug'at bo'limlari nafaqat 1-sinfdan to 12-sinf gacha

R.3.4 Understanding Rhetoric	
ELA.12.R.3.4	Evaluate rhetorical choices across multiple texts.
ELA.11.R.3.4	Evaluate an author's use of rhetoric in text.
ELA.10.R.3.4	Analyze an author's use of rhetoric in a text.
ELA.9.R.3.4	Explain an author's use of rhetoric in a text.
ELA.8.R.3.4	Explain how an author uses rhetorical devices to support or advance an appeal.
ELA.7.R.3.4	Explain the meaning and/or significance of rhetorical devices in a text.
ELA.6.R.3.4	Identify rhetorical appeals in a text.

Communication Standards Communicating through Writing

C.1.1 Handwriting	
ELA.5.C.1.1	Demonstrate fluent and legible cursive writing skills.
ELA.4.C.1.1	Demonstrate legible cursive writing skills.
ELA.3.C.1.1	Write in cursive all upper- and lowercase letters.
ELA.2.C.1.1	Demonstrate legible printing skills.
ELA.1.C.1.1	Print all upper- and lowercase letters.
ELA.K.C.1.1	Print many upper- and lowercase letters.

yoritilgan, balki bog'cha yoshi davridagi bilimlarni ham o'z ichiga oladi. Ya'ni bog'cha davridagi bilimlarni eslash hamda keyingi darslarda nimalar o'rganilishi mumkinligi keltirilgan.

Ko'rib turganingizdek, grammatik mavzular nutq ko'nikmalari uchun ajratilgan bo'limlar tarkibida keladi. Masalan lug'at uchun ajratilgan qismida morfemika, morfologiyaga bog'liq mavzular, boshlang'ich asoslar qismida esa mavzular fonetika hamda orfoepiya bilan bog'liq holda o'rganiladi. Ushbu maqolada esa asosan muloqot, ya'ni nutq ko'nikmasining ichida "Following conventions" ya'ni quyidagi nizomlarga amal qilish qismida alohida keltirilgan grammatik mavzular xususiga to'xtalamiz. Unda mavzu hamda ko'nikmalar (bog'cha davrini ham hisobga olganda) 1-sinfdan to 12-singacha ELA (ingliz tili san'atini) o'qitishda quyidagi tartibda keltirilgan:

ELA.5.C.3 Following Conventions

Conventions

ELA.5.C.3.1: Follow the rules of standard English grammar, punctuation, capitalization, and spelling appropriate to grade level.

Benchmark Clarifications:

Clarification 1: Skills to be mastered at this grade level are as follows:

- Use principal modals to indicate the mood of a verb.
- Use appositives, main clauses, and subordinate clauses.
- Recognize and correct inappropriate shifts in tense and number.
- Use conjunctions correctly to join words and phrases in a sentence.

Skills to be implemented but not yet mastered are as follows:

- Use verbals including gerunds, infinitives, and participial phrases.
- Use comparative and superlative forms of adjectives
- Use pronouns correctly with regard to case, number, and person, correcting for vague pronoun reference.
- Vary sentence structure.

Clarification 2: See [Convention Progression by Grade Level](#) for more information.

ELA.5.C.4 Researching

Researching and Using Information

ELA.5.C.4.1: Conduct research to answer a question, organizing information about the topic and using multiple reliable and valid sources.

Yuqoridagi shaklda [3.74] 5-sinfda o'quvchilar qaysi mavzularni mukammal o'rganishi lozimligini va qaysi mavzular tanishtirilgan yoki hali mukammal egallanmaganligi keltirib o'tiladi. O'qituvchi ushbu yo'riqnoma asosida mavzuni tashkillashtiradi va o'quvchilar bilan ishlaydi.

Skill	K	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Begin each sentence with a capital letter and use ending punctuation.	I, M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Capitalize the days of the week, the months of the year, and the pronoun I.	I, M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Form regular plural nouns orally by adding /s/ or /es/.	I, M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Use interrogatives to ask questions.	I, M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Capitalize proper nouns.	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Form and use simple verb tenses for regular verbs by adding the affix -ed.	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Form plurals -y to -ies.	-	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Form and use complete simple sentences.	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Use possessives.	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Use subject-verb agreement in simple sentences.	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Conjugate regular and irregular verb tenses.	-	I	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Form and use regular and frequently occurring irregular plural nouns.	-	I	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Form and use the past tense of frequently occurring irregular verbs.	-	I	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Use apostrophes to form contractions.	-	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Use interjections.	-	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Appropriately use pronouns.	-	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Use commas in a series.	-	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Use plural possessives.	-	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Maintain consistent verb tense across paragraphs.	-	-	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Form and use irregular plural nouns.	-	-	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Form and use the progressive and perfect verb tenses.	-	-	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R
Use simple modifiers.	-	-	I	M	R	R	R	R	R	R	R	R	R

Conventions Progression by Grade Level

Standard Introduction Level	Symbol
The skill has not been introduced.	
The skill is introduced.	I
The skill is mastered.	M
The skill should be reviewed as students encounter and create more complex text.	R

Ushbu jadvalda grammatik mavzular sinflar kesimida juda mukammal joylashtirilgan, ya'ni jadvalda pushti rangda keltirilgan ramz hali tanishtirilmagan ekanligini; sariq rangda kelgan "I" harfi esa mavzuni tanishtirilishini; havorangda kelgan "M" esa mavzuni mukammal egallashlikni; ko'k rangda kelgan "R" esa mavzuni qayta ko'rib, murakkab matnlar yarata olishlari kerakligini bildiradi. Mazkur jadvalda mavzular bog'chadagi bilimlardan boshlanganligi, qaysi mavzular tanishtirilishi, mukammal egallanishi yoki aksincha, umuman tanishtirilmagligi ko'rinishida shakllangan. Masalan, "Sifatlarning qiyosiy hamda orttirma darajasining ishlatilishi" mavzusi 5-sinfda tanishtirilgan bo'lsa, unda u "I" harfi va "M" harfi 6-sinfda mukammal egallanishi kerakligi; 7-sinfdan to 12-sinfgacha bu mavzu qayta ko'rilishi, takrorlanishi hamda bular ishtirokida murakkab matnlar tuza olishi "R" harfi bilan keltiriladi. Yoki jadvalda berilgan "Ko'plik otlarni og'zaki "-es", "-s" qo'shimchalarini qo'shish orqali yasash" mavzusi bog'cha davridan boshlab tanishtiriladi, mukammal o'rganiladi, keyingi sinflardan to 12-sinfgacha takrorlanadi va ko'rib chiqiladi. Masalan, batafsil ushbu mavzularning o'zbekcha talqinida asosiy e'tibor 5 – 9 - sinflarga qaratilgan holda, qisqaroq shaklda ko'radigan bo'lsak, quyidagi jadvalda bunday tasvirlanadi:

Mavzu	B	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Bog'lovchilardan foydalaning		-	-	Y	M	T	T	T	T	T	T	T	T
Fe'llarning holatini belgilash uchun asosiy modallardan foydalaning				Y	Y	M	T	T	T	T	T	T	T
Zamon hamda sonlardagi nomuvofiq o'zgarishlarni aniqlang va to'g'rilang	-	-	-	Y	Y	M	T	T	T	T	T	T	T
Gapda so'zlar hamda birikmalarni to'g'ri qo'shish uchun bog'lovchilardan foydalaning.	-	-	-	-	Y	M	T	T	T	T	T	T	T
Gerundlar, infinitivlar va qatnashuvchi iboralarni o'z ichiga olgan fe'llardan foydalaning.	-	-	-	-	Y	M	T	T	T	T	T	T	T
Sifatlarning qiyosiy va orttirma shakllardan foydalaning	-	-	-	-	-	Y	M	T	T	T	T	T	T
Olmoshlarni hol, son va shaxsga nisbatan to'g'ri ishlating.	-	-	-	-	Y	Y	M	T	T	T	T	T	T
Ikki nuqtadan to'g'ri foydalaning.	-	-	-	-	-	-	Y	M	T	T	T	T	T
Ko'p nuqta (ellips)lardan to'g'ri foydalaning.	-	-	-	-	-	-	Y	M	T	T	T	T	T
Chiziqcha (defis)lardan to'g'ri foydalaning.	-	-	-	-	-	-	Y	M	T	T	T	T	T
Gap tuzilishini farqlash.	-	-	-	-	-	-	Y	M	T	T	T	T	T
Majhul va aniq nisbatdan to'g'ri foydalaning.								Y	M	T	T	T	T
Gaplar tuzish uchun nuqta verguldan foydalaning.	-	-	-	-	-	-	-	Y	M	T	T	T	T
Ovoz va kayfiyatga e'tibor qaratib, fe'llardan foydalaning.	-	-	-	-	-	-	-	Y	M	T	T	T	T
Parallel tuzilish va har xil turdagi iboralar va gaplardan foydalangan holda yozing yoki taqdimotlarga rang-baranglik qo'shing.	-	-	-	-	-	-	-	Y	Y	Y	M	T	T
Yozish hamda taqdimot qilishda parallel tuzilish va har xil turdagi iboralardan gaplarda foydalaning								-	-	Y	Y	M	T

Ushbu jadvalda punktuatsiya, fonetika, morfologiya, sintaksis va leksikologiyaga doir mavzular kiritilgan bo'lib, sinflar kesimida ular o'zlashtirishi, ya'ni yangi o'tilishi, mustahkamlanishi hamda takrorlanishi maqsad qilib olinadi. Jadvalning batafsil ta'rifiga keladigan bo'lsak, unda berilgan quyidagi: "Y" harfi – yangi mavzu; "M" harfi – mustahkamlash; "T" harfi – takrorlash degan ma'nolarni anglatib, ushbu mavzular o'quvchilar uchun qaysi sinfda qanday darajada egallanishi kerakligini anglatadi. 5-sinf uchun rejalashtirilgan yangi mavzularning ko'lamiga jadvalda e'tibor qaratilsa, juda minimal tarzda berilgan faqat ikkita yangi grammatik mavzu – sifatning qiyosiy va orttirma darajalari hamda olmoshning hol, son va shaxsga nisbatan qo'llanilishi kabi mavzularni tashkil qiladi. Qolgan mavzular esa asosan, mustahkamlash, takrorlash uchun mo'ljallangan. Ot, fe'l, son, sifat va bog'lovchilar haqida dastlabki bilimlar bog'cha davridan to 5-sinfgacha bo'lgan darslarda berib o'tilgan. 5-sinfdan to 12-sinfgacha esa ushbu grammatik mavzular keng o'rganilib, mustahkamlanishi ko'zda tutilgan.

Xulosa qilib aytganda, bunday usullar juda ham samarali bo'lib, o'quvchilar bog'cha davrida, boshlang'ich hamda yuqori sinflarda nimalarni o'rganishi, qanday mavzular qamrab olinayotganligi, mavzulardagi tushunarlilik ifodalanib turadi. Shu bilan

birga, mavzular ham izchillik, ham o'quvchilarning yoshi, ularning ehtiyojidan kelib chiqib, kontekst bilan birga o'rganilgani ahamiyatlidir. Bu xususda metodist ustoz K.Mavlonova aytgan fikrlari o'rindir, ya'ni "til ta'limi jarayonida lisoniy struktura emas, balki mazmun birlamchi ekanidan kelib chiqib, grammatik bilimlar spiralsimon shaklda berilishidir".[4,22] O'zbekiston ta'lim tizimida mazkur Florida ta'lim standartini til o'rgatishda, darslik hamda o'quv dasturlarimizda tatbiq qilinishi samarali bo'lishi mumkin. Bu mezonning afzalligi shundan iboratki, mavzular soddadan murakkabga qarab borilgani, o'quvchilarning yoshi hamda qiziqishlari ham hisobga olinganligidir. Shu o'rinda aytish joizki, ona tilida ta'lim mazmuni tilning barcha xususiyat va qonuniyatlari parallel ravishda, soddadan murakkabga tomon, amalda qo'llash ehtiyojidan kelib chiqqan holda o'rgatishga asoslangan, ya'ni belgilangan ko'nikma va malakalarni egallash uchun nutqiy mavzu doirasida qaysi grammatik bilimlarga zarurat bo'lsa, shundan o'quvchining yosh xususiyatlari va o'quv imkoniyatlarini hisobga olgan holda foydalaniladi. Bir mavzuga qayta-qayta murojaat qilinishi va uning doimiy murakkablashib borishiga e'tibor qaratiladi, ya'ni grammatika tildan ongli foydalanish maqsadidagina o'qitilishi asos qilib olinadi. Har bir mashg'ulot til o'zlashtirishning tabiiy laboratoriyasi sifatida tashkil etiladi.[4.22]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://shokiryuldash.medium.com/grammatikani-o-qitish-1-qism-d47d0d54de88>
2. Richards J.C., Renandya W.A. Methodology in Language Teaching. Volume 07. Cambridge University Press. 2002.
3. Florida's B.E.S.T. Standards: English Language Arts. Miami. 2019.
4. Mavlonova K. Ona tili ta'limida grammatik yondashuv mohiyati // "Lingvodidaktikaning dolzarb muammolari" mavzusidagi respublika anjumani materiallari. – Toshkent, 2024-yil.

Irodahon RAXIMOVA,

Andijon davlat chet tillari instituti o'qituvchisi

E-mail: rakhimova1974@gmail.com

NUTQIY KALIMALARNING O'ZBEK MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARINI IFODALOVCHI FENOMENLARINING TARJIMA MASALALARI

Annotatsiya: badiiy tarjima – badiiy ijod sohasidir. Chunki tarjimaning bo'lak sohasidan farqli o'laroq, badiiy tarjimaning o'z xususiyatlari mavjud. Bu xususiyatlar badiiy adabiyotning tabiatidan kelib chiqadi, milliy-madaniy fenomenlarni anglatuvchi birliklarning badiiy tarjimada berib ketish murakkab masala, buning uchun tarjimondan asarning qahramon obrazlariga kirib olishi, ya'ni har bir qahramonning hayotida alohida rol o'ynayotganday his qilishi va asar qahramonlarining nutqiy kalimalarini aynan qahramonlarga xos qilib o'girishi talab qilinadi.

Kalit so'zlar: tarjima, ijod, badiiy adabiyot, asarning qahramonlari, qahramonning hayoti;

Annotation: literary translation is a field of artistic creativity. Because, unlike other areas of translation, literary translation has its own characteristics. These features come from the nature of fiction, it is a difficult task to convey the units representing national and cultural phenomena in literary translation. For this, the translator needs to get into the characters of the work, that is, to feel as if they are playing a special role in the life of each hero, and to use the spoken words of the heroes of the work. it is required that the characters become likable.

Key words: translation, creativity, fiction, heroes of the work, life of the hero;

Аннотация: художественный перевод является областью художественного творчества. Поскольку, в отличие от других направлений перевода, художественный перевод имеет свои особенности. Эти особенно-

сти исходят из природы художественной литературы, передать единицы, представляющие национальные и культурные явления в художественном переводе, является сложной задачей. Для этого переводчику необходимо войти в образы персонажей произведения, то есть почувствовать, что они играют особую роль в жизни каждого героя, и использовать устную речь героев произведения. требуется, чтобы персонажи стали симпатичными.

Ключевые слова: перевод, творчество, художественная литература, герои произведения, жизнь героя;

“Badiiy tarjima – badiiy ijod sohasidir. Chunki tarjimaning bo‘lak sohalaridan farqli o‘laroq, badiiy tarjimaning o‘z xususiyatlari mavjud. Bu xususiyatlar badiiy adabiyotning tabiatidan kelib chiqadi. Chunonchi, agar fanda asosiy narsa fakt, tahlil, sxema bo‘lsa, badiiy asarda obraz, tasvir va hikoya qilinyotgan voqeaning ta’sirchanligi muhim rol o‘ynaydi. Xuddi shu omillar badiiy tarjima uchun ham muqarrardir”[2.176]. Darhaqiqat, milliy-madaniy fenomenlarni anglatuvchi birliklarni badiiy tarjimada berib ketish murakkab masala, buning uchun tarjimondan asarning qahramon obrazlariga kirib olishi, ya’ni har bir qahramonning hayotida alohida rol o‘ynayotganday his qilishi va asar qahramonlarining nutqiy kalimalarini aynan qahramonlarga xos qilib o‘girishi talab qilinadi. Biz bu bobimizda nutqiy kalimalarning o‘zbek milliy-madaniy xususiyatlarini ifodalovchi fenomenlari tarjima masalalarida bartaraf etish yo‘llarini tahlil qilib chiqishni o‘zimizga maqsad qilib oldik.

Endi esa tadqiqot obyektimizga tanlab olingan asar “Mehrobdan chayon” asarining nutqiy kalimalarining milliy-madaniy xususiyatlarini ifodalovchi fenomenlarni tahlildan o‘tkazmoqchimiz.

Asliy matn: Solih maxdum 1230-1290-nchi hijriy yillarda «Ho‘qandi firdavsmonand»da yashag‘an bir muallim va imom, o‘z zamonasining istilosi bilan aytqanda, “maktabdor domla”dir. Solih maxdum sinfi jihatdan ulamo oilasiga mansub bo‘lib, bobosi Olimxon va Umarxon davrlarida muftilik, qoziliq mansablarida xizmat qilg‘an, otasi ersa Qo‘qonning Madalixon (Muhammad Alixon) madrasasida necha yillar mudarris bo‘lgandir. Qisqasi maxdumning otabobolari xonlar qoshida mumtoz va xalq nazarida “sharafflik va muhtaram” mavqi’ni ushlab kelganlar. Biroq bu mumtoz silsila bizning maxdumgacha yetib kelalmay, Mamadalixonning qatli bilan birga kesilgan, buning mojarosi ersa quyidag‘ichadir:[1.10]

Matn tarjimasi: Solikh Mahdum was "teacher at school" during 1230-1290 of Hijra. According to his classification Mahdum came from an educated family. His grandfather was a mufti, and religious judge at Olimkhan and Umarchan's palaces and his father used to be a teacher in Muhammadalikhan's madrassah for many years. In short Mahdum's ancestors were honored and appreciated people

who used to work at the Khan's palaces. But his dignity and honor did not reach Mahdum because Muhammadalikhan was executed. It happened like this:[1.10]

Muallim[4.622] – o‘rgatuvchi, o‘qituvchi; ustoz. Dars beruvchi kishi; O‘qituvchi, pedagog. Matematika muallimi. Musiqa muallimi. Universitet muallimi. Sinfga muallim bo‘lib kiriyapsizmi yo o‘rta asrlar tarixi uchun ko‘rgazmali qurol bo‘libmi? S.Siyoyev, Yorug‘lik.

2 Ta’lim beruvchi, birovga biror narsa o‘rgatuvchi kishi; ustoz, ustoz

Teacher[7.3]- 1.one that teaches especially : one whose occupation is to instruct. 2. a Mormon ranking above a deacon in the Aaronic priesthood; Tarjimasi: o‘rgatadigan yoki o‘qitadigan: mashg‘uloti o‘rgatish (o‘qitsh) bo‘lgan; 2. Mormonlar Horun ruhoniyligida deakondan yuqoriroq

Imom[3.203] – boshliq; rahbar; peshvo; namozda oldinda turuvchi.1 Namozda jamoatning oldida turib, namozni boshqaruvchi, ularni o‘ziga iqtido etuvchi shaxs. Namoz shu yerda, mehmonxonada o‘qildi. Abdushukur imom bo‘ldi. Oybek, Tanlangan asarlar

2 Islom peshvolarining unvoni. Sizga kim aytdi, madrasadan chiqqanlarning hammasi imom yoki qozi bo‘ladi deb. M.Ismoilij, Farg‘ona t.o.

3 Imom (erkaklar ismi)

Muftilik[4.656] – fatvo beruvchi, din. Musulmonlarda oliy lavozimli ruhoni; shariat qonunlarini talqin qiluvchi, shariat va huquq masalalari yuzasidan hukm chiqaruvchi, fatvo beruvchi lavozimli ulamo. Boshqa qozi bilan amaldor bor safda, ularning ketidan rais bilan mirshab bir safda, ulardan keyin tuman muftisi...mirshab yigitlari yasov tortib keldilar. S.Ayniy, Qullar.

Qoziliq[5.322] – 1.qoziga xos ish, vazifa, lavozim. Qurbonniyoz tog‘am, qozi Abdulvohid qoziligini tashlab ketgandan keyin, mulozimlikni tark qilib, paxtakashlikka kirishgan. S.Ayniy, Esdaliklar

2 s.t.Oraga tushib, kimsalar o‘rtasidagi janjalni bartaraf qilish; hakamlik. Studentlar ongli odamlar bo‘lgani uchun, dehqonlar ularga ishonar...janjalli masalalar chiqib qolganda, qozilikka chaqirishar edi. Tursunqulov, Hayotim qissasi religious judge[7.5]- one who makes judgments: such as a public official authorized to decide questions brought before a

court; one who gives an authoritative. Tarjimasi: hukm chiqaradigan: masalan, sudga berilgan masalalarni hal qilish vakolatiga ega bo'lgan davlat amaldori; vakolat bergan kishi;

qozilik qilmoq[5.322]-s.t. qozilikka xos ish-vazifani ado etmoq. Afandi, Afandi qozilik qilib turganda, undan birov: -Afandi, sizning qancha do'stingiz bor?- deb so'rabdi. "Sharq yulduzi"

madrasa[6.72] – [maktab, o'quv yurti] Fandagi yo'nalish, maktab]1 tar. Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida, shuningdek, chor Rossiyaning ko'pchilik musulmonlar yashaydigan hududlarida diniy oliy o'quv yurti. Nodira Anvarni o'qitmoqchi, hatto madrasaga yubormoqchi. A.Qodiriy, Mehrobdan chayon

2 O'zbekiston musulmonlari idorasi qoshidagi diniy maktab

Mudarris[5.72] – [dars beruvchi; o'qituvchi, muallim] Madrasada dars beruvchi kishi. Madrasa O'qituvchisi. Katta amakisi Buxoroning "Ho'ja Porso" madrasasining mudarrisi bo'lib, Abdurahmon shu kishining tarbiyasiga kelgan edi. A.Qodiriy, Mehrobdan chayon. Noib mudarris oldida so'roq berayotgan mullavachchaday shoshib qoldi. S.Siyoyev, Avaz.

Silsila[5.72] – [zanjir; qator; saf; tizim] kt.1 Ma'lum tartibda ketma-ket tizilgan narsalar. Tog'lar silsilasi. Derazalardan qarg'a ko'milgan daraxtlar, taomlar, dala va uzoqda tog' silsilasi ko'rinadi. Uyg'un, Hurriyat. Bu-Ko'hisiyoh. Uning ostida yalang'och qo'ng'ir qoyalar silsilasi. Mirmuhsin, Me'yor

2 ko'chma. Birin-ketin sodir bo'luvchi hodisalar tizmasi, zanjiri. Hayot silsilasida oltin Halqa degudek, Odamlar, yosh onani qutlab qo'yingiz bu choq. A.Isroilov, Biz dunyo odamlari.Uning barcha romanlari, eng avvalo, tarixiy sotsiologik yo'sinda tadqiqotlar silsilasidir."O'ta"

3 Sulola; shajara. Bag'riga qon shimgan bu qadim tuproq. Ko'p ko'rgan avlodlar silsilasini. A.Isroilov, Biz-dunyo odamlari.

sharaflik va muhtaram – hurmatga ega bo'lgan; faxrli va ulug', qadrlil, aziz ma'nosini bildiradi.

dignity and honor[7.2] – "honour" is understood as a hierarchical measure of social value, and. "dignity" is understood as the inherent and equal worth of every individual. **Tarjimasi:** "sharaf" ijtimoiy qadriyatning iyerarxik o'lchovi sifatida tushuniladi va. "qadr-qimmat" deganda har bir shaxsga xos va teng qadriyat tushuniladi.

Yuqorida o'zbek tilida berilgan asliy matnning nutqiy kalimalaridan biri bo'lgan muallim leksemasiga ingliz tilida tarjimon teacher leksemasini berib o'tgan. Bizningcha ham teacher leksemasining izohi ning 3-bandida "a Mormon ranking above a deacon in the Aaronic priesthood: Mormonlar Horun ruhoniyligida deakondan yuqoriroq izohi ma'nosidan anglash mumkinki, ushbu leksema din ulamolariga ham dars beruvchi muallim sifatida qo'llanilishi mumkin. Tarjimon tarjimoni mohirona tarjima qila olgan. Tarjima matnida imom leksemasini bermay ketgan. Mufti leksemasini esa matnda tarjimon shundayligicha qoldirib ketgan, bizningcha ham tarjimon ushbu leksemani qoldirishi o'rinni bo'lgan, milliy madaniy maqomlarni tarjima qilinmagani ma'qul deb hisoblaymiz. Qoziliq leksemasini esa tarjimon ingliz tilida muqobilini religious judge frazemasiga o'g'irgan. Shu yerda bitta munozarali bahs paydo bo'lishi mumkin, chunki imom leksemasini bermay, qoziliq leksemasini ingliz tiliga o'girib qo'yg'an. Demak, tarjimon mufti leksemasini ham shundayligicha berib qoldirganda edi, munozarali bahs paydo bo'lmagan bo'lardi deb o'ylaymiz. Mudarris leksemasi dars beruvchi; o'qituvchi, muallim ma'nosini bildirib keluvchi leksemasi ham tarjimon tomonidan berib ketilmagan. Yana shuni ta'kidlab o'tamiz, ushbu leksemani ham shundayligicha umumiy planda berib ketilganda yaxshi bo'lardi. Sharaflik va muhtaram nutqiy kalimasiga ingliz tilida tarjimon dignity and honor nutqiy kalimasini mohirona keltirib qo'yg'an.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A. Qodiriy. "Mehrobdan chayon" / roman / "Abadiy barhayot asarlar" turkumi / Nashrga tayyorlovchi: Xondamir Qodiriy. – T.: "Navro'z", 2019. 10-b.
2. Ochilov Ergash. Badiiy tarjima masalalari (o'quv qo'llanma). – T.: 2014. 176-b.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. I-harfi. 203-bet.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. M-harfi. 622-bet.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. Q-harfi. 322-bet.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. T-harfi. 72-bet.
7. <https://www.merriam-webster.com>

Nilufar BULTAKOVA,
Samarqand davlat chet tillari instituti
ingliz tili fani o'qituvchisi

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA NUTQIY AKTNING AYRIM XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada nutqiy akt nazariyasi va uning guruhleri o'zbek va ingliz tillari qiyosi misolida atroflicha yoritiladi. Har ikki lingvomadaniyatda nutqiy aktning namoyon bo'lish xususiyatlari chuqur tadqiq qilinadi. O'zbek va ingliz tillaridagi nutqiy akt guruhleri ikki lingvomadaniyatning ijtimoiy hayoti, tarixi, an'analari, qadriyatleri, milliy-madaniy xususiyatlari asosida shakllanganligi to'g'risidagi ilmiy mulohazalar bildiriladi.

Kalit so'zlar: *nutqiy akt, lokutsiya, illokutsiya, perlokutsiya, assertiv, deklarativ, direktiv, ekspressiv, komissiv nutqiy aktlar.*

Annotation: in this article, the theory of the speech act and its groups will be covered in detail using the example of the comparison of the Uzbek and English languages. In both linguistic cultures, the characteristics of speech acts are deeply studied. Scientific comments on the formation of groups of speech acts in Uzbek and English languages on the basis of the social life, history, traditions, values, and national-cultural characteristics of the two linguistic cultures are presented.

Key words: *speech act, locution, illocution, perlocution, assertive, declarative, directive, expressive, commissive speech acts.*

Аннотация: в данной статье теория речевого акта и его групп будет подробно освещена на примере сравнения узбекского и английского языков. В обеих языковых культурах глубоко изучены особенности речевых актов. Представлены научные комментарии по вопросам формирования групп речевых актов в узбекском и английском языках на основе общественной жизни, истории, традиций, ценностей и национально-культурных особенностей двух лингвокультур.

Ключевые слова: *речевой акт, локуция, иллюкуция, перлокуция, ассертивные, повествовательные, директивные, экспрессивные, комиссивные речевые акты.*

Nutqiy akt – gaplarning ma'lum pragmatik vaziyatda ifodalanishi, mazmuni, kommunikativ vazifasi va natijasidir. Nutqiy faoliyatning pragmatik vazifasi va natijasi so'zlovchining nutqiy maqsadiga bog'liq tarzda amalga oshadi. Boshqacha qilib ta'riflaganda, nutqiy akt so'zlovchi va tinglovchining ma'lum nutqiy sharoitidan kelib chiqqan holda lug'aviy-pragmatik xususiyatlarni o'zida jamlagan verbal aloqa-aralashuv jarayoni birligidir. O'zbek va ingliz tillaridagi nutqiy akt guruhleri tahlilida qator o'xshashlik va tafovutlar ko'zga tashlanadi.

Deklarativ nutqiy aktlar. Deklarativ nutqiy aktlar inson hayotida katta o'zgarishlarga olib keladigan, hayotida tub burilishlar yasaydigan nutqiy ifodalardir. O'zbek tilida deklarativ nutqiy aktlar ko'pincha voqelikning o'zgarishi bilan bog'liq bo'ladi: "Sizlarni er-xotin deb e'lon qilaman", "Yig'ilishni ochiq deb e'lon qilaman", "Sud hukmini e'lon qilaman", "2024-yil O'zbekistonda "Yoshlar va biznesni qo'llab quvvatlash yili" deb e'lon qilindi". Ko'rinadiki, o'zbek tilida deklarativ nutqiy akt guruhleri ko'pincha "e'lon qilaman" so'zi orqali ifodalanadi.

Tilshunos olim Gilbert ingliz tilidagi deklarativlar esa mazmunan ijobiy va salbiy turlari mavjud ekanligi to'g'risidagi ilmiy xulosani beradi. Ijobiy mazmundagi deklarativlarga quyidagilar misol bo'la oladi: "What do you say, gorgeous? Marry me?!" (Nima deysan, sohibjamol? Menga turmushga chiqasanmi?), "Would

you like to get older with me by being my side till I die" (O'lgunimcha yonimda bo'lib, men bilan keksayishni xohlaysanmi?), "I pronounce you as a husband and wife" (Sizlarni er-xotin deb e'lon qilaman).

Salbiy mazmundagi deklarativ nutqiy aktlarga esa quyidagi misollarni keltirishimiz mumkin: "David let out a frustrated sigh, "That's why I'm calling. It's about my business trip. We have to load our wedding..." (Devid hafsalasi pir bo'lgan holda xo'rsinib dedi: "Xizmat sayohatim haqida aytish uchun qo'ng'iroq qilyapman. To'yimizni kechiktirishga to'g'ri keladi).

Assertiv nutqiy aktlar. O'zbek va ingliz muloqot etiketida bu nutqiy aktlarning ifodalanishida sezilarli farqlar ko'zga tashlanmaydi. *O'zbekistonning poytaxti – Toshkent, The Earth goes round the Sun* (Yer quyosh atrofida aylanadi).

Ayrim manbalarda so'zlovchining ma'lum holatga nisbatan ishonch, tasdiq va xulosa mazmunidagi nutqiy aktlari ham assertivlar ekanligi to'g'risida ma'lumot berilgan.

Ekspressiv nutqiy aktlar. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi hissiy-psixologik jarayonlar (shikoyat qilish, kechirim so'rash, xushomad (fatik birliklar), maqtov, xafa bo'lish, tabriklash, hayratlanish, ta'ziya bildirish, sevgi izhor qilish)ni aks ettiradi. Aynan ushbu nutqiy aktlarda biz qiyoslayotgan madaniyati, qadriyatleri, milliy mentalligi turlicha bo'lgan o'zbek va ingliz muloqot etiketida yorqin farqlar ko'zga tashlanadi. Masalan,

“Siz bugun judayam chiroylisiz” (xushomad), “Bu vaziyatdan afsusdaman”, “Attang, ertaroq kelsaydim” (xafa bo‘lish, afsuslanish), “Sizni o‘qituvchilar bayrami bilan qutlayman”, “Tug‘ilgan kuningiz bilan tabriklayman” (tabriklash), “Nahotki, men yutgan bo‘lsam” (hayratlanish), “Noqulay vaziyat uchun sizdan uzr so‘rayman” (uzr so‘rash) kabilar o‘zbek muloqot etiketida doimiy tarzda faol qo‘llaniladigan nutqiy ifodalardir. Biroq o‘zbek lingvomadaniyatida shikoyat qilish, xafa bo‘lish mazmunidagi nutqiy ifodalar tashqi nutqda oz miqdorda qo‘llanilishi va bunday ifodalarning ko‘proq ichki nutqqa xos ekanligi salbiy hissiyotlarni tashqariga chiqarish doim ham to‘g‘ri emas degan aqidaga borib taqaladi. Shuni alohida ta‘kidlash joizki, ta‘ziya bildirish mazmunidagi nutqiy akt ifodalari o‘zbek muloqot etiketining hamdardlik izhor etishdagi o‘ziga xos xususiyatlari namoyon bo‘ladi: “Alloh iymonini bersin”, “Oxirati obod bo‘lsin”, “Sabri jamil ato etsin”, “U dunyosini chiroyli qilsin”, “Bolalariga yoshini bersin”, “Yotgan joylari jannatdan bo‘lsin”, “U dunyosini obod qilsin” kabi ta‘ziya mazmunidagi nutqiy ifodalar xalqimizning milliy, diniy, ruhiy-psixologik holatini yorqin ifodalaydi. Shuningdek, “My deepest sympathies are with you during this time” (Shu vaqt ichida sizga chuqur hamdardlik bildiraman), “Sending love and peace to you in this hard time” (Ushbu qiyin paytda sizga sevgi va tinchlik yo‘llayman), “Extending my deepest sympathies for the loss of your [mother/father]” (Onangiz/otangizdan ayrilganingiz uchun chuqur hamdardligimni bildiraman), “I was deeply saddened to hear about your [mother’s/father’s] passing” (Sizning [onangiz/otangiz] vafot etganini eshitib, qattiq qayg‘uga tushdim), “My deepest sympathies to you and your family. God bless you and your family. My thoughts and prayers are with you in your time of grief” (Sizga va oilangizga chuqur hamdardlik bildiraman. Xudo sizni va oilangizni asrasin. Mening o‘ylarim va duolarim qayg‘uli vaqtingizda siz bilan), “I will always cherish the wonderful memories I have with your dad. He will be forever missed” (Dadangiz bilan bo‘lgan ajoyib xotiralarimni doim eslayman. Uni abadiy sog‘inamiz) kabi ta‘ziya bildirish ifodalari so‘zlovchining bu holatdan xafa ekanligini, vafot etgan insonning xotirasi abadiy yashashini ifodalaydi, o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan ta‘ziya nutqiy ifodalarning katta qismi esa so‘zlovchining vaziyatga hissiy bahosi emas, vafot etgan insonning oxiratini va narigi dunyosi go‘zal bo‘lishini tilash mazmunidagi hamdardlik ifodalari iboratdir. Tilshunos olim J.Gilbertning ingliz muloqot etiketida ekspressiv nutqiy aktlarning ochiq va yashirin tarzda namoyon bo‘lishi to‘g‘risidagi fikri o‘zbek tilidagi ekspressiv nutqiy ifodalarga ham xosdir.

Direktiv nutqiy aktlar – tinglovchini ma‘lum harakatga undovchi iltimos, buyruq, ogohlantirish, so‘roq mazmunlarini ifodalovchi nutqiy aktlardir. “Derazani oching”, “Iltimos, barcha ishlarni o‘z vaqtida

qiling”, “Yo‘lakning o‘ng tomonidan yuring”, “Bugun kechga nima ovqat yeymiz?”, “Mana shu qog‘ozlarni taxlashga yordam bera olmaysizmi?”, “Arzon qilib bera olmaysizmi?” kabi nutqiy ifodalarning aksariyati buyruq-iltimos kabi illokutiv maqsadni aks ettiradi va tinglovchini ma‘lum harakatni bajarishga undaydi. “Bugun kutubxonaga kela olmaysizmi?”, “Eshikni yopib yubora olmaysizmi?”, “Mana bu e‘lonni universitet hududida tarqata olmaysizmi, iltimos?” kabi direktiv nutqiy aktlarda so‘roq gap va fe‘lning bo‘lishsizlik shakli orqali xalqimizga xos bo‘lgan yumshoqlik va xushmuomalalik jihatlari yorqin ifodalangan. Biz qiyoslayotganingliztilshunosligidamuloqotningsituativ-pragmatik vaziyatiga qarab direktiv nutqiy ifodalarning qator darajalari ajratiladi: Kuchli: “go out” (tashqariga chiq), “out now” (hozir tashqariga), “boarding pass” (bortga chiq). Kuchsiz: “You go out” (sen tashqariga chiq), “You are going out” (sen tashqariga chiq), “Go out, will you” (tashqariga chiqyapsan, shunday emasmi?), “Go out, please” (iltimos, tashqariga chiq), “I order you to go out” (tashqariga chiqishingni buyuraman), “I command you to go out” (tashqariga chiqishingni buyuraman). An’anaviy bilvosita: “You must go out” (sen tashqariga chiqishing kerak), “Will you go out” (tashqariga chiqasanmi?), “Can’t you just go out” (tashqariga chiqmaysanmi?), “May I have you just boarding pass” (seni bortga chiqarsam maylimi?), “I am sure you would like to go outside” (tashqariga chiqishni xohlashingga aminman), “I wish you will go out” (tashqariga chiqishingni xohlayapman), “Don’t you mind If you go out” (tashqariga chiqishga qarshi emasmanmi?), “Would you like to go out?” (tashqariga chiqishga nima deysan?). Noan’anaviy bilvosita: “It is nice outside” (tashqariga chiqish qanday yaxshi), “I would go outside” (tashqariga chiqmoqchiman, sen ham chiq).

Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek va ingliz tillarida direktiv illokutsiyani ifodalovchi grammatik shakllar va vositalarda ma‘lum farqlar ko‘zga tashlanadi.

Komissiv nutqiy aktlar. Ushbu nutqiy akt va‘da berish, rozilik bildirish yoki rad etish mazmunini ifodalaydi.

“...*Bemorni davolar ekanman (muolajadan keyin ham), uning shaxsiy hayotiga oid ma‘lumotlarni sir sanab, hech qachon oshkor qilmayman...*”.

“Men, (familiyasi, ismi, otasining ismi), O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari safiga kirar ekanman, O‘zbekiston Respublikasini himoya qilishga, xalqimga, Prezidentimga sodiq bo‘lishga tantanali ravishda qasamyod qilaman!”

Garchi barcha tillarning muloqot etiketida nutqiy aktlarning ma‘lum umumiy xususiyatlari mavjud bo‘lsa-da, har bir nutq akti uchun mos bo‘lgan ma‘noviy ifodalar va ularning ma‘noviy qirralari turli madaniyatlarda mutlaqo farqli vazifalarni bajaradi.

O'zbek va ingliz muloqot etiketida nutqiy akt guruhlarini tahlil qilish, shu bilan birga, nutqiy aktning lingvokulturologik xususiyatlarini bilish globallashtirgan dunyoda millatlararo muloqotda ijtimoiy muvozanatni saqlashda, muloqotning samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Muloqot etiketida nutqiy aktlarning turli kategoriyalarini tahlil qilish tilning pragmatik va lingvokulturologik jihatlariga oid ko'plab ilmiy-nazariy bilimlarga ega bo'lish imkonini beradi.

Foydaniilgan adabiyotlar

1. Austin J. Speech acts theory in linguistics. – London: Oxford university press, 1980. – 268 p.
2. Baxronova D. Olam manzarasi: til, tafakkur va madaniyat. – Toshkent: GlobeEdit, 2023. 143-b.
3. Brown C. Understanding Other Cultures. – New Jersey: Prentice-Hall, 1963. – 354 p.
4. Формановская Н. Речевой этикет и культура общения. – Москва: Книга по требованию, 1988. – 172 с.
5. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2013. – 174 б.
6. Ҳақимов М. Нутқий акт назарияси. Ўқув-услубий қўлланма. – Т 2020, –169 б.
7. Кобозева И. «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва: Прогресс, 1986. – 159 с.
8. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филол. фанлари номзоди дисс.... автореф. – Самарқанд, 1993. – 23 б.
9. Кахаров Q. O'zbek va nemis nutqiy etiketlarining qiyosiy tadqiqi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Andijon, 2020. 132-b.

Malika AXMADJANOVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti,
malikaahmadjanova97@gmail.com*

XORIJIY TILNI O'RGANISHDA SO'ZLARNING O'ZLASHTIRILISHI BO'YICHA AMALGA OSHIRILGAN PSIXOLINGVISTIK TADQIQOTLAR

Annotatsiya: maqolada xorijiy tilni o'rganishda so'zlarning o'zlashtirilishi bo'yicha amalga oshirilgan psixolingvistik tadqiqotlar to'g'risida ma'lumotlar beriladi. Psixolingvistika qanday fan va uning kelib chiqish sabablari, shuningdek tilshunoslikka aloqador bo'lgan jihatlari, qolaversa, so'z o'zlashtirishda tutgan o'zni haqida qisqacha tushuncha va o'rganuvchilar lug'at egallash jarayonida qanday turdagi so'zlarni tez va oson o'zlashtira oladi va aksincha, qanday turdagi lug'atlarni nutqlariga olib kirishda qiyinchilikka duch kelishi haqidagi ayrim muhim natijalar yoritilgan. Namuna tariqasida "Qiyin" sifat so'z turkumiga oid va "Qiyinchilik" ot so'z turkumidagi so'zlar tanlab olinib, keng qamrovli tadqiq qilish orqali o'rganuvchilar psixikasida qay yo'sinda talqin etilishi aytib o'tilgan. Lug'atni taqdim etishdan oldin quyidagi psixik omillarga e'tibor qaratish kerakligi aniqlangan:

- o'quvchining saviyasi;
- o'quvchilarning berilgan so'z bilan tanishligi (ya'ni ushbu so'zga hayoti davomida duch kelganmi yoki yo'qligi);
- so'zlarni eslab qolish qay darajada qiyinligi va ular mavhum yoki konkret ma'nolarni ifodalashi;
- so'zlarning talaffuz qilinishi va ma'nosining tushuntirilishi oson yoki qiyinligi.

Kalit so'zlar: *psixolingvistika, psixika, lug'at, "Qiyinchilik", "Qiyin", saviya, mavhum, konkret, talaffuz.*

Аннотация: в статье представлена информация о проделанной работе по самосовершенствованию в изучении языка. Что такое психоллингвистика как наука и ее происхождение, а также участвующий в ней лингвист, краткое понимание роли усвоения слов и того, как учащиеся могут и действительно быстро и легко усваивают словарный запас, важный проект, в котором возникают трудности при внедрении словарей в речь выделено. Образец относится к прилагательной группе слов «Трудный», были выбраны слова из группы именных слов «Трудность», и в результате обширных исследований было отмечено, как они интерпретируются в психике студентов. Перед представлением словаря было определено, что медицинское внимание должно быть сосредоточено на:

- студенческий уровень;
- знакомство учащихся с данным словом (то есть встречали ли они это слово в своей жизни или нет);
- насколько сложно запомнить слова и выражают ли они абстрактный или конкретный смысл;
- легко или сложно произносить слова и объяснять их значение.

Ключевые слова: *психоллингвистика, психика, лексика, "Трудность", "Трудный", уровень, абстрактное, конкретное, произношение.*

Annotation: the article provides information on the psycholinguistic research conducted on the acquisition of words in learning a foreign language. A brief understanding of its role in acquisition and some important results about what types of words learners can quickly and easily acquire in the process of vocabulary acquisition and, conversely, what types of vocabulary they have difficulty bringing into their speech are highlighted. As an example, the words related to the adjective word group "Difficult" and the words from the noun word group "Difficulty" were selected, and through extensive research, it was mentioned how they are interpreted in the minds of students. It has been determined that the following psychological factors should be considered before introducing vocabulary:

- The student's level;
- Students' familiarity with the given word (that is, whether they encountered this word during their life or not);
- How difficult it is to remember words and whether they express abstract or concrete meanings;
- It is easy or difficult to pronounce words and explain their meaning.

Key words: psycholinguistics, psyche, vocabulary, "Difficulty", "Difficult", level, abstract, concrete, pronunciation.

Kirish. Bugungi kunda psixolingvistika fani O'zbekiston oliy o'quv yurtlarida o'qiyotgan talabalar va akademik olimlar orasida hozirda keng ommalashayotgan fandır. Shu sababdan hayotimizning har bir jabhasida biz psixolingvistikaga duch kelishimizni anglashimiz unchalik ham murakkab emas, ayniqsa, til o'zlashtirishda. Psixolingvistik tomondan xorijliklarga o'zbek tili lug'atini darajalab o'qitish o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish fani oldida turgan dolzarb masala hisoblanadi. Shu tufayli, so'zlarni o'rgatishda inson psixikasi bilan hamkorlikda ishlashni yo'lga qo'yishni takomillashtirish va lug'atlarni osondan qiyinga saralash va ularni darajalash fandagi yechimini kutib turgan muammodir. Ushbu maqolada lug'at boyligini qay yo'sinda inson ongida boyitish va bunda o'rganilayotgan so'zlarning qaysi jihatlariga e'tibor qaratish lozimligi to'g'risida fikr yuritiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Avvalambor, psixolingvistika terminiga to'xtaladigan bo'lsak, ushbu termin birinchi marta amerikalik psixolog N.Pronko tomonidan 1946-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan. Psixolingvistika so'zining ma'nosi yunoncha psyche "ruh" va lingvistika lotincha lingua "til" kesishgan nuqtadagi metafan, ya'ni psixologiya va lingvistikaning sintezi hisoblanadi. 1953-yilda Amerikaning Blumington shahridagi Indiana universiteti huzuridagi Lingvistika va Psixologiya qo'mitasi tomonidan tashkil etilgan universitetlararo seminarida psixolingvistika mustaqil fan sifatida e'lon qilingan. Psixolingvistika ba'zan til va tafakkurni o'rganadigan fan sifatida belgilanadi. Psixolingvistikaning asosiy maqsadi insonning so'zlash va tilni tushunish qobiliyati zamirida yotgan struktura va jarayonlarni aniqlashdir. Psixolingvistlarning kishilar orasidagi o'zaro til munosabatlari bilan qiziqishlari shart emas. Ular individning ichida kechayotgan hodisalarni tadqiq qilishga harakat qiladi. Psixolingvistika nutqiy faoliyatni nutq akti mazmuni bilan so'zlovchining maqsad-niyati orasidagi aloqadorlik nuqtayi nazaridan o'rganadigan fan. U nutqni idrok etish, tilni egallash kabi masalalarni o'rganadi. Psixolingvistikaning diqqat markazida individ va kommunikatsiya turadi.

Unga ko'ra, so'zlovchi nutqni yuzaga chiqarar ekan, o'zi o'ylagan niyatini ma'lum qoidalar asosida

aniq tilning nutq birliklariga uzatadi. Tinglovchi nutqni qabul qilar ekan, nutq ifodalarning tashqi shaklida o'z aksini topgan ma'noni chiqarib oladi.

Charlz Osgudning fikricha, "Psixolingvistika so'zlovchi niyatining muayyan madaniyat kodida (tilida) qabul qilingan signalga aylanishi va bu signallar tinglovchining interpretatsiyasida qaytadan namoyon bo'lishi jarayonlarini o'rganadi. Boshqacha qilib aytganda, psixolingvistika kommunikatsiyaning kodlash va dekodlash jarayonlari bilan shug'ullanadi". Shuni ta'kidlash joizki, psixolingvistikaning tadqiqot predmeti faqat kod (til) strukturasini va signal bo'lib qolmay, balki matn yaratish va uni tushunish bilan bog'liq jarayonlar, kishilar muloqotidagi barcha murakkab omillar hisoblanadi.

Inson tilni to'liq egallash imkoniyatiga ega bo'lib tug'iladi. Biroq bu imkoniyatni amalga oshirish kerak bo'ladi. Buning qanday yuz berishini tushunish uchun psixolingvistika bolalar nutqining rivojlanishini o'rganadi. Psixolingvistika shuningdek, nutqiy faoliyat va uning harakatga kelish jarayonining me'yordan chiqib ketish sabablarini tadqiq qiladi. Kattalar va bolalar nutqidagi buzilishlarni o'rganadi.

Psixolingvistika ba'zan til va tafakkurni o'rganadigan fan sifatida belgilanadi. Psixolingvistikaning asosiy maqsadi insonning so'zlash va tilni tushunish qobiliyati zamirida yotgan struktura va jarayonlarni aniqlashdir. Psixolingvistlarning kishilar orasidagi o'zaro til munosabatlari bilan qiziqishlari shart emas. Ular individning ichida kechayotgan hodisalarni tadqiq qilishga harakat qiladi.

Psixolingvistikaga qiziqish bildirgan tilshunoslarning maxsus adabiyotlar bilan tanishish jarayonida o'ziga xos psixik to'siqlarga duch kelishi tabiiy holdir. Chunki, muayyan "ilmiy paradigma" doirasida "tarbiyalangan" tilshunosning boshqa "ilmiy paradigma"ga kirishi, yangi terminologiya, tushunchalar, materiallar va noan'anaviy vazifalarni qabul qilishi qiyin kechadi. Shunda tilshunos o'zi uchun qulay bo'lgan yondashuvdan kelib chiqqan holda shunday xulosaga keladi: "Psixolingvistika shug'ullanadigan masalalar juda qiziqarli bo'lishi mumkin. Lekin bu tilshunoslik emas!". Bu o'rinda psixolingvist L.V.Saxarniy

tomonidan qayd qilingan zamonaviy nazariy tilshunoslikning quyidagi ziddiyatini keltirish o'rinli bo'ladi: "Tilshunos tilni kishilarning aloqa qilishi va fikrlash vositasi ekanligini e'lon qiladi, biroq tilni tadqiq etishda til egalarning umuman keragi bo'lmaydi. Til strukturasi uni yaratgan, undan foydalanayotgan inson faoliyatidan mustaqil ravishda tasvirlanadi. Boshqacha qilib aytganda, zamonaviy tilshunoslikning ziddiyati shundaki, inson tilini o'rganayotgan tilshunoslik insonsiz ish ko'radi". O'z davrida mashhur psixolog, nutq bo'yicha mutaxassis N.I. Jinkin shunday yozgan edi: "Agar lingvistika va psixologiya aniq tafakkur jarayonini tadqiq etishni rad etsa, ular juda katta yo'qotishga, ya'ni inson va uning nutqi tushib qolgan yo'qotishga uchraydi". Afsuski, bunday yo'qotishni tilshunoslik tarixida kuzatish mumkin. Binobarin, XX asrning boshida F. De Sossyur(1857-1913) va uning izdoshlari nutqiy faoliyatni "til" va "nutq", aniq va mavhum, ijtimoiy va individual hodisalarga ajratganda vaziyat murakkablashgan edi.

Psixolingvistikaning diqqat markazida inson turadi. Uning eng muhim xususiyati inson omili hisoblanadi. Binobarin, inson nutqni yaratadi va uni idrok qiladi. Psixolingvistika bu omilni nafaqat nutqning, balki eng muhimi – tilning o'zining ham xarakterini, mohiyatini aniqlaydigan majburiy omil sifatida o'z modellarining tavsiflari, asos qilib olingan hukmlariga faol tatbiq qiladi. Bunda qandaydir mavhum umuman "odam" emas, balki real harakatdagi xotiraga ega real odamlar, ularning yoshiga oid xususiyatlari, shaxsiy tajribasi, ijtimoiy roli va h.k. nazarda tutiladi.

Psixolingvistika nutqni F. De Sossyur tushunchasidek cheklab o'rganmaydi. Agar inson omili hisobga olinsa, nutqiy faoliyatdagi til tilshunoslar tasavvuridagidan butunlay boshqacha "g'aroyib olam" ekanligi ko'zga tashlanadi. Sossyur va uning izdoshlari tomonidan tuzilgan til modellarida yaxshi "ishlaydigan" til va nutqni farqlash nutqiy faoliyatni psixolingvistik modellashtirishda jiddiy tahrir talab qiladi.

Psixolingvistikaning o'ziga xos xususiyatlariga inson omilini kiritish – bu muhim, biroq u nutqiy faoliyatga psixolingvistik yondashuvni tavsiflovchi yagona jihat emas. Modomiki, so'zlovchi va tinglovchi omili kiritilgan ekan, o'z-o'zidan vaziyat omili ham kiritilgan sanaladi. Binobarin, kishi qandaydir vaziyatda gapiradi va eshitadi. Buning ustiga, shunchaki qandaydir vaziyatda emas, balki belgilangan, aniqlangan vaziyatda gapiradi va eshitadi. Agar til va nutqni klassik qarama-qarshi qo'yishda barcha vaziyatlar faqat nutqqa taalluqli, tilga esa vaziyatlardan holi, barqaror tizim sifatida qaralgan bo'lsa, psixolingvistik yondashuvda murakkab va harakatdagi vaziyat omili inson omilidek nafaqat nutqda, shuningdek, tilda ham mavjud bo'ladi.

Natija va muhokama. Hozirgi kunda ko'p tilshunoslar til faktlarini to'liq tushunish uchun

lingvistika ramkasidan chiqib, individning psixik jarayonlari doirasiga kirish lozimligini tan olishadi. Binobarin, til materiali kishi miyasida tashkil topadi va kerak paytda chiqariladi. Bunday psixik jarayonlar psixolingvistikaning predmeti hisoblanadi. Psixolingvistika va amaliy tilshunoslik bir-biridan lug'at o'zlashtirish jihatidan farq qiladi. Takach ta'kidlashicha, "Psixolingvistika lug'atni rivojlantirishda va lug'atni o'zlashtirishning rasmiy modellari tadqiqida alohida qiziqish uyg'otadi". Lekin boshqa tarafdin olib qarasak, amaliy tilshunoslik lug'atning tavsiflovchi jihatlari bilan shug'ullanadi, xorijiy til leksikasini o'zlashtirishda hech qanday mavjud psixolingvistik modellarga tayanmaydi. Lug'at o'qitishda psixolingvistikaning o'rniga to'xtaladigan bo'lsak, u beqiyosdir, chunki u lug'at obyektlarining turli tomonlarini aniqlashtirishdan ko'ra psixologiya, neyropsixologiya va kognitiv ilmfanga asoslangan tajribaviy metodlar bilan birga ishlashni afzal ko'radi. Namuna tariqasida "Qiyin" so'zi, biz asosan, sintaktik tahlil jihatdan sifat so'z turkumi tariqasida keng foydalanamiz, agar uni sintaktik jihatdan "Qiyinchilik" tarzida sifatdan kelib chiqqan mavhum otga o'zgartirsak, endi ushbu so'zning ma'nosi tushunilishi yoki hal qilinishi murakkab ekanligini anglatadi, shuningdek "Qiyinchilik" va "Qiyin" so'zlari hech qanday obyekt sifatida mavjud bo'lmaydi. Shunga ko'ra, ushbu leksiklar o'rganuvchi so'zning ma'nosini anglab yetishi uchun ma'lum tavsifni talab qiladi va o'rganuvchi psixikasi bilan o'zaro bog'liqlikda bo'ladi. Richards fikricha „so'zni bilish bu so'z bilan bog'liq sintaktik xatti-harakatni va so'zni semantik baholay olishni bilish demakdir, deb taxmin qiladi" va u "so'zning asosiy shakli va undan yasalishi mumkin bo'lgan hosilalarni bilishni nazarda tutadi". Shuningdek, Thornbury uchun so'zni eng oddiy darajada bilish uning shakli va ma'nosini bilishni o'z ichiga oladi. Murakkab darajada, bu so'z bilan bog'liq bo'lgan so'zlarni bilishni o'z ichiga oladi, ya'ni (uning birikmalari), shuningdek uning konnotatsiyalari, shu jumladan uning ro'yxatdan o'tgan madaniy birikmalari. Lekin bu orqali tangani faqatgina bir tomonlama anglaymiz xolos, uning inson ongida ma'lum ma'noga ega bo'lishi so'zning inson xotirasida muhrlanishiga zamin yaratadi. Aytish kerakki, so'zni bilish ham yozma va og'zaki shakllari o'rtasidagi muvofiqlikni tan olishni talab qiladi, eng muhimi so'zning ichki tuzilishini anglashga yordam beradi. Psixologiyadagi o'quv materialini o'rganishdagi qiyinchilik zarur bo'lgan vaqt yoki sinovlar soni nuqtai nazaridan aniqlanadi. Lug'atni o'rganishga qo'llanganda, agar A odam X so'zini Y so'ziga qaraganda qisqaroq vaqt ichida o'rgansa, oxirgi elementni qiyin deb hisoblash mumkin. Biroq, agar X so'zini B so'zini o'rganish uchun Y so'ziga qaraganda ko'p vaqt kerak bo'lsa nima bo'ladi? "Qiyinchilik" atamasi o'quvchilar tomonidan subyektiv ekanligi aniq tushuniladi. Shuning uchun bu

mutlaqda “qiyinchilik” degan narsa yo‘qligini anglatadi (Higa) . Har qanday o‘quv materialini oson yoki qiyin qilish individual farqlarga bog‘liq, chunki o‘quvchilar o‘zlarining hozirgi va o‘tmishdagi ta‘lim tajribalarini o‘quv muhitiga olib kirishadi. Ellis va Beaton “Nega ba‘zi chet tilidagi lug‘atlarni o‘rganish boshqalarga qaraganda osonroq?” . Nega inglizcha “olma” so‘zini o‘rganish oson, lekin “iymon” so‘zini o‘rganish ancha qiyin? Bizga mavhum so‘z aniq so‘zdan ko‘ra qiyinroq bo‘lishi mumkinligini aytadi. Ma‘lumki, “eng muhim dastlabki so‘zlar asosiy darajadagi atamalaridir. Inson ongi avtomatik ravishda mavhum darajadan emas, balki ana shu konkret asosiy darajadan boshlanadi”. Buning asosiy sababi shundaki, mavhum so‘z o‘z tabiatiga ko‘ra murakkabroq, konkret so‘z esa sodda. Shunga qaramay, “til o‘rganishda so‘zning murakkabligi mantiqiy emas, balki psixologik ko‘rinadi” . Shu nuqtai nazardan xulosa qilishimiz mumkin, so‘z psixologik jihatdan sodda bo‘lsa-da, tuzilishi va ma‘nosiga ko‘ra murakkab ko‘rinishi mumkin. Bular o‘rtasidagi farqni tekshirish yaxshiroqdir: psixologik va mantiqiy murakkablik. Masalan, banan murakkablikni mantiqiy tahlil qilish nuqtai nazaridan murakkab element bo‘lishi mumkin, chunki u juda ko‘p xususiyatlarga ega, masalan, shakli, rangi, ta‘mi va hidi. Boshqa tomondan, bu psixologik nuqtayi nazardan oddiy narsa bo‘lishi mumkin, chunki narsaning murakkabligi o‘quvchining qancha sifatlariga ega ekanligiga emas, balki uning xususiyatlarini qanday tan olishiga asoslanadi. Yule lug‘atni o‘rganishda konseptual ma‘noga haddan tashqari e‘tibor qaratish bilan bog‘liq holda, “tilshunoslar tildagi so‘zlarning ma‘nosini o‘rganayotganda, ular odatda, konseptual ma‘noni tavsiflashdan manfaatdor bo‘lishadi va so‘zlarning assotsiativ ma‘nosi bilan kamroq shug‘ullanishadi” deb shikoyat qiladi. Konseptual ma‘no ma‘noning asosiy komponentlarini qamrab oladi. Masalan, “igna” so‘zi uchun, og‘riqli yoki shunga doir so‘zlarni emas, balki konseptual ma‘noga misol sifatida nozik, o‘tkir asbob bo‘lishi mumkin. Biz so‘zni o‘rganganimizda, so‘zni biz o‘ylagan atributlar bilan bog‘lashga odatda moyil bo‘lamiz. O‘quv materialini o‘rganish uchun biz uning atributlarini hisobga olgan holda, ushbu element bilan bog‘liq assotsiativlarni shakllantirishga moyilmiz. Yuqoridagi ma‘no nima uchun mavhum so‘zlar biz uchun nisbatan qiyin ekanligini tushunishimizga oydinlik kiritadi. Bu so‘zlar bir nechta nomoddiy atributlar bilan

bog‘lanishi kerak, aniq so‘zlar esa osongina bog‘lanishi mumkin. Tajribada Rodjers boshqa so‘z turlari bilan solishtirganda aniq otlar, fe‘llar va sifatlarini o‘rganish qanchalik oson ekanligini kuzatdi, chunki ular moddiy atributlar bilan juda oson bog‘lanadi. Shuningdek, tasviriylik so‘zlarning ichki qiyinligiga ta‘sir qiladi va ichki tasvirlangan so‘zlar ongni o‘rganishga qaraganda tezroq va osonroq o‘rganiladi. So‘zning ichki qiyinligida asosiy rolga ega bo‘lgan yana bir omil - bu kodlash qobiliyatidir. Higa ta‘kidlaganidek, “Begona so‘z o‘quvchi uchun juda qiyin bo‘lishi mumkin, agar uning ona tili leksikasida munosib referenti bo‘lmasa, lingvistik kodlangan so‘z hisoblanadi” . Biror narsaning qanchalik yaxshi kodlanganligini tushunish, bu narsa o‘sha til foydalanuvchilari tomonidan qanchalik tez va qanchalik aniq tasvirlanganligi bilan hisoblanishi mumkin. 1954-yilda Braun va Lenneberg tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotga ko‘ra, ingliz tilidagi ranglarning kodlanishidagi farqlar ingliz tilida so‘zlashadigan odamlar tomonidan ranglarni tanib olishdagi farqlar bilan sezilarli darajada bog‘liq.

Xulosa. Psixolingvistika nafaqat lug‘atni o‘rganish, balki til o‘rganish bilan ham shug‘ullanadi, bunda inson ongi va uning o‘quv elementlarini qayta ishlash qobiliyatini hisobga oladi. Bundan tashqari, u inson ongining nomoddiy tarkibiy qismi bo‘lgan insoniyat psixologiyasiga to‘g‘ri keladi. So‘z boyligini o‘rganishdagi qiyinchiliklarga qoniqarli yechim topish uchun psixolingvistika va amaliy tilshunoslik o‘rtasidagi hamkorlikning hayotiy zaruratligini yuqorida keltirilgan misollar orqali ko‘rib chiqildi. Demak, shundan xulosa qilish kerakki, o‘zbek tili lug‘at boyligini xorijliklarga o‘rgatayotganda so‘zning ichki qiyinligiga e‘tibor qaratish lozim, ya‘ni o‘rgatilayotgan so‘zlar konkret yoki mavhum ma‘no anglatyaptimi, sintaktik jihatdan qaysi so‘z turkumiga aloqador. Albatta, ushbu so‘zlarni kontekstda boshqa atributlar bilan bog‘lash orqali uning asl ma‘nosidan farqli o‘laroq, boshqa ma‘no anglatishini ham ongimizda shakllantirishimiz lozim. Aksincha, so‘zlarni yuzaki yod olish, ularni chuqur tahlil etishdan ko‘ra, shunchaki vaqt sarflash ekanligini yuqoridagi tahlil orqali anglab yetdik. Xorijiy tilni o‘rganishda eshitish, yozish, o‘qish, gapirish kabi til ko‘nikmalarini egallashda lug‘at o‘zlashtirish beqiyosligini yuqoridagi tadqiqot va tahlillar orqali anglashimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmonova, Sh.. Psixolingvistika ma‘ruzalar uchun kitobi, 2014-yil 2-apreldagi 6-son.
2. Сахарний, Л.В.. Ведение в психолингвистику-Л., 1989-С. 17.
3. Жинкин, Н.И.. Психологические основы развития речи. 1998 год. О кодовых переходах во внутренней речи. 1964.
4. De.Sossyer, F. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. М., 1977.-С.52-55.
5. Takac, V.P.(2008). Vobulary Learning Strategies and Foreign Language Acquisition. Clevedon: Cromwell Press Ltd.

6. Richards, J.C. (1976). The role of vocabulary teaching. TESOL QUARTERLY, 10(1), 77-89.
7. Thornbury, S. (2004). How to teach vocabulary. Oxfordshire: Bluestone Press.
8. Higa, M. (1965). The Psycholinguistic concept of difficulty and the teaching of foreign language vocabulary. Language Learning, 15(3-4), 167-179.
9. Ellis, N.C. Beaton, A. (1993). Chet tili lug'atini o'rganishning psixolingvistik determinantlari.;
10. Kuk, V. (2001). Ikkinchi tilni o'rganish va til o'rgatish. London: Arnold Press.
11. Higa, M. (1965). The Psycholinguistic concept of difficulty and the teaching of foreign language vocabulary. Language Learning, 15(3-4), 167-179.
12. Yule, G. (1996). Til o'rganish. Nyu-York: Kembrij universiteti nashriyoti. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511757754>.
13. Rodgers, T.S. (1969). Lug'at qiyinligini o'lchash bo'yicha: rus- ingliz lug'at juftlarini o'rganishda element o'zgaruvchilari tahlili. IRAL- Xalqaro Review of Applied Linguistics in & Language Teaching, 7(4), 327-343. <https://doi.org/10.1515/iral.1969.7.4.327>.
14. Xiga, M. (1965). Qiyinchilikning psixolingvistik konsepsiyasi va chet tilini o'rgatish lug'ati. Til o'rganish, 15(3-4), 167-179. <https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1965.tb00799>.

Jamila YUNUSOVA,
 O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va
 folklori instituti 2-kurs doktoranti
Jamila2020_yunusova@mail.ru

SHAVKAT RAHMON SHE'RLARIDA FONETIK VOSITALARNING BADIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu ishda o'zbek tilining lingvistik boy imkoniyatlari shoir Shavkat Rahmon she'rlarida qo'llangan alliteratsiya va assonansning poetik xususiyatlari, ularning o'ziga xosligi lingvopoetik tahlillar orqali ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: *alliteratsiya, assonans, fonetik vosita, lingvopoetika, badiiy niyat, ironik mazmun.*

Аннотация: в данной работе посредством лингвопоэтического анализа показаны богатые языковые возможности узбекского языка, поэтические особенности аллитерации и ассонанса, использованные в стихотворениях поэта Шавката Рахмана, их своеобразие.

Ключевые слова: *аллитерация, ассонанс, фонетический инструмент, лингвопоэтика, художественный замысел, ироническое содержание.*

Annotation: in this work, the rich linguistic possibilities of the Uzbek language, the poetic features of alliteration and assonance used in the poems of the poet Shavkat Rahman, and their uniqueness are shown through linguopoetic analysis

Key words: *alliteration, assonance, phonetic device, linguopoetics, artistic intent, ironic content*

Dunyo va o'zbek tilshunosligida badiiy matnda tilning o'rni, til birliklarining turli estetik vazifalari, lingvopoetik xususiyatlari bo'yicha qator tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Bugungi kunda o'zbek lingvopoetikasi oldida turgan asosiy vazifalardan biri o'zbek adabiyotida o'z o'rniga ega bo'lgan ijodkorlar asarlarining lingvopoetik xususiyatlarini alohida tadqiq etish va o'ziga xos uslubini yoritishdir. Chunki muayyan ijodkor asarlarini umumiy tahlil etish lingvopoetikaning muhim jihati bo'lib, u orqali shoir yoki yozuvchining poetik olamiga kirib boriladi. O'zbek adabiy tili imkoniyatlaridan foydalanish mahorati kuzatiladi yoki tilni boyitishga qo'shgan hissiy aniqlanadi.

Adabiyotshunosligimizda noyob iste'dod sohibi

Shavkat Rahmon she'rlarini badiiy jihatdan chuqur tahlil qilib beruvchi ilmiy tadqiqotlar yaratilgan, ammo shoir asarlari tilining lingvopoetik xususiyatlari shu vaqtga qadar aktuallashtirilgan fonetik birliklar vositasida tadqiq qilinmagan.

Ushbu maqolaning ilmiy maqsadi Shavkat Rahmon she'riyatidagi poetik aktuallashtirilgan fonetik birliklarni aniqlash, tavsiflash, ta'riflash va shu asosda uning asarlarini lingvopoetik jihatdan tadqiq etishdan iborat.

Fonetik sath nutq tovushlarini o'rganadi, tildagi so'zlar, iboralar, gaplar nutq tovushlari vositasida shakllanadi va yuzaga chiqadi. Badiiy adabiyotda ko'proq lirik asarlarda tovushlar, urg'u va ohang hissiy ta'sirchanlikni oshirishda muhim poetik vositadir. She'riy matnda fonetik birliklarning aktuallashuvi

turli holatlarda voqelanadi. Ijodkor o'zi yaratayotgan asarga o'quvchi diqqatini tortish, uni hayajonga solish yoxud hissiy ta'sir qilish uchun tafakkurida paydo bo'lgan g'oyalar, tasavvurlarni nutqiy jarayonda rang-barang, jilolangan, she'riy intonatsiya, ritmlarni o'zining strukturasi qamrab olgan, talaffuzi va aytilishida ohangdoshlik, qofiyadoshlik kabi hodisalarni singdirgan tovush va tovushlar birikmasi orqali ham ifodalaydi. Natijada, badiiy matnda ayrim tovushlar qavatlanadi, tushib qoladi yoki ketma-ket takrorlanib ohangdoshlik hosil qiladi, shunday usullar bilan fonetik ekspressivlik ta'minlanadi.

Fonetik ekspressivlik tovushlar takroridan hosil bo'lgan ohanglarda yaqqol ko'rinadi. Tovushlar takroridan yaralgan badiiy ohanglar xalq qo'shiqlari, masallari, tez aytishlari va mumtoz adabiyotimiz namunalari orqali bizga ma'lum. Ularda takrorlar asosiy tasviriy vosita bo'lib kelgan. "Takrorlar she'riyatning ohangdoshlik va xushohanglik xususiyatlarini kuchaytirish orqali musiqiylikni maksimal darajada ta'minlaydi. Shu bilan birga ular fikr va ma'noning turli qirra darajalarini anglatadi". [1;386] S.Karimovning "Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari" kitobida takrorning o'ttizga yaqin, masalan, alliteratsiya, anafora kabi turlarining mavjudligi [2;44] haqida ma'lumot berilgan.

Alliteratsiya badiiy matnda tovushlarning poetik aktuallashuvida muhim vosita hisoblanadi. Alliteratsiya fonopoetik vosita sifatida she'riy matn intonatsion butunligi shakllanishida faol ishtirok etadi va ohangdorlikni kuchaytiradi. Tilshunos olim M.Yo'ldoshev alliteratsiya haqidagi "... badiiy tafakkur ifodasi, bu ifodaning ta'sir quvvatini kuchaytirishda undoshlar asosida yuzaga keladigan alliteratsiyaning favqulodda o'rni juda qadim zamonlardayoq anglab yetilganini ham alohida qayd etish lozim" ekanligini ta'kidlaydi. [6;165] Alliteratsiyaning she'riyatdagi o'rni o'zbek tilshunosligida bir necha tadqiqot ishlarida o'rganilgan. Jumladan, A.Shofqorovning "Mirtemir she'riyatida takrorning ma'noviy-uslubiy xususiyatlari" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasining "Mirtemir she'riyatida fonetik takrorlar" nomli I bobida hamda S.Umirovaning "O'zbek she'riyatida lingvistik vositalar va poetik individuallik" mavzusidagi filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasining "Poetik matnda takror usulini qo'llashning prosodik va kompozitsion tamoyillari" nomli II bobida fikr bildirilgan. Shuningdek, J.Yuldashevning "Usmon Nosir lingvopoetikasi" mavzusidagi filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) tadqiqotining III bobi, birinchi faslida alliteratsiya Usmon Nosir she'rlari misolida chuqur o'rganilgan.

Cho'ng shoir Shavkat Rahmon ijodida ham alliteratsiya matn mazmuniga mos shakliy turli poetik ma'no aks ettirgan go'zal namunalarni kuzatamiz.

Tog' xo'rsinib yubordi og'ir –

vodiylarga yugurdi shamol,
yuzlarini yashirdi hilol.

Tog' xo'rsinib yubordi og'ir,
Teran xobdan uyg'ondi yurak,
tog'lar kabi xo'rsinmoq kerak. ("Tog' xo'rsinib yubordi og'ir")

Vertikal alliteratsiyaning ajoyib namunasi bo'lgan ushbu parchada shoir o'quvchining nafaqat e'tiborini jalb qilishni, balki asar mazmunini tovushlar uyg'unligi orqali ham ifodalamoqchi bo'lganini ko'ramiz. Ya'ni Shavkat Rahmonning ushbu she'ri Vatanimiz hali mustaqillikka erishmagan paytda yozilgan bo'lib, unda xalq yuragida yillar davomida yetilib kelayotgan erk sog'inchini yanada yorqinroq, kuchliroq aks ettirish, kurashish payti kelganligi haqida yashirin da'vati aks etgan. Shoir ijodida uning badiiy niyatini to'liq gavdalantiruvchi bir necha poetik obrazlar bor. Ulardan biri "tog'" obrazidir. Bu haqida adabiyotshunos olim R.Mullaxo'jayeva "She'rda tog' obrazi sabr-toqatni kuch-qudratga aylantirgan bardoshning poetik ifodasi", deya ta'riflaydi. [3;117] She'rda tog' xo'rsinishi – bardoshning sinishiga mengzanadi. Shuning uchun ham shoir "tog'lar kabi xo'rsinmoq kerak"ligini ta'kidlaydi. "T" undoshi hosil bo'lishiga ko'ra portlovchi undosh, shoir bu tovushning takrori orqali qat'iylikni, barqarorlikni ifodalashga harakat qiladi. Shoir badiiy niyatini bu shaklda yetkazishi o'quvchida kuchli emotsionallikni qo'zg'atadi.

Nutqning fonetik "qiyofasi"ni yaratishda alliteratsiya muhim vositalaridan biri sanaladi. Masalan.

*Kelar qora rido kiygan tun,
sukunatning qushlarin suyar,
suronlardan horgan shaharni
silab-siyab uxlatib qo'yar.* ("Safsarlashar oqshomgi osmon")

Alliteratsiya asosida aloqalanib poetik yuk olgan ushbu parchadagi sukunatning, suyar, suronlardan, silab-siyab leksemalari tarkibidagi "s" tovushi tunning tasviriy ifodasi sokinlikni ifodalab, muhim poetik vazifa bajargan. Shoirning mahorati tunning mohiyatini tovushlar zamiriga joylab va matnning mazmun va shakl uyg'unligiga erisha olganida yaqqol seziladi, go'yoki ss jim tun deya otganday o'quvchi ongida tasavvur uyg'otadi.

Ijodkor voqea-hodisalarning nazarda tutilgan muhim tomoniga o'quvchi diqqatini tortish, uni bo'rttirib tasvirlash niyatida ham she'riy asarlarda ayrim tovushlarni takrorlaydi. Masalan, quyidagi she'rda erksiz xalq ruhiyati lirik qahramon ruhiyati misolida aks ettirilgan.

*Asov ko'ngil ...
ergashar andom,
qadim yo'ldan qayga yetaklar.
Qorong'ilik quyular qandoq,
qandoq titrar edi chechaklar.
O'sib borar qop - qora besh,*

sovib borar yo'llar tuprog'i.

Ko'ngil tashna

Qondiray desam,

qaynab turar g'amlar bulog'i. ("Qumaru")

Lirik qahramonning o'zlikni anglashga bo'lgan harakatsizlikka qarshi ruhiy isyoni tasviri bayonida "q" undoshi kuchli poetik aktuallashgan, shoir gorizontal va vertikal alliteratsiyadan talaffuzdagi uyg'unlik va matn mazmunini bo'rtib ifodalanishini ta'minlovchi fonetik vosita sifatida foydalangan.

Nutq tovushlari orasida unli tovushlarning ekspressivlikni ifodalash imkoniyati keng. Matnda bir xil yoki bir-biriga yaqin unlihar takrorlanib poetik vazifa bajaradi. "Badiiy nutqqa intonatsion butunlik, ohangdorlik va emotsional-ekspressivlik bag'ishlash maqsadida qo'llaniladigan fonetik usullardan yana biri assonansdir. Assonans she'riy misra, xususan, qofiyadosh so'zlar tarkibida kelib, poetik aktuallashadi, ana shu aktualligiga ko'ra she'riy nutqqa badiiy yaxlitlik va o'ziga xos musiqiylik baxsh etadi, she'ning estetik butunlik sifatida xotirada tez muhrlanishi ham ana shu ohangdorlik tufaylidir" [6;168].

Yog'iladi mayin sas sado,

yog'ar, yog'ar shomurut qori,

naqadar xush jodugar navo,

ozod, qora sochlar ifori. ("Bir kecha yodi")

Shoirning so'zga bo'lgan zakiy munosabatini uning ifodasidagi tovushlar tanlanishida ham sezamiz. Yuqorida keltirilgan parchada "o" tovushi poetik aktuallashgan bo'lib, tasviriylik, ifodalilikni nozik torlari bilan ta'minlashda va manzarani o'quvchi ko'z oldida jonlantirib, shoirning hayrat kechinmalarini-da kitobxoniga yuqtira olishida muhim vazifa bajargan.

"O'rinni tovush takrori ritmi bezab, emotsional zaryad(quvvat)ni oshiradi, ifodalilikni kuchaytirib, she'riy nutq madaniyatini bir darajada yuqori ko'taradi". [6;83] Shoir ijodini kuzatar ekanmiz, unilarning poetik imkoniyatlari naqadar keng ekanligiga guvoh bo'lamiz. Uning she'rlarida assonans emotsionallikni ta'minlash bilan birgalikda shoirning subyektiv munosabatini ham ko'rsatishga xizmat qilgan.

Joylashgansan shunchalar chuqur...

O'z tubiga yashirgan yurak.

Senga yetib bormaklik uchun

Uzun umrim yetmasa kerak. ("Vatan")

Barchaga ma'lumki, shoir ismi bilan Vatan so'zi yonma-yon yuradi, shoir ismi yangraganda ko'z oldimizga Vatan taqdirini o'z taqdiridan ustun qo'ygan, vatanparvar ijodkor gavdalanadi. Shavkat Rahmon Vatani shunchalik sevadiki, uning o'lchamlari imkonsiz. "U" cho'ziq unlisi matnda chuqur, yurak, tub, uzun so'zlari tarkibida kelib ularni o'zaro poetik aloqalantirgan va shoirning Vatanga bo'lgan cheksiz "uzun" muhabbatini aks ettirgan. Ayniqsa, she'rdagi O'z tubiga yashirgan yurak va Uzun umrim yetmasa kerak misralari ohorli va poetik yuki zalvorli bo'lib matn

mazmuniy strukturasi favqulodda muhim o'ringa ega.

Yuqorida biz u, o unilarning poetik aktualligiga guvoh bo'ldik. Bir she'r doirasida ba'zan shoir badiiyat talabi bilan she'ning ma'lum qismlarida turli unilardan foydalanib, badiiyati to'q misralar yarata olgan.

She'riyat,

xalajruh parizod,

uchdingmi, ko'ndingmi yolg'onga:

uchdingmi kichkina dunyoga,

ko'ndingmi kundalik yovg'onga.

Shavkat Rahmon nazdida shoirlik, she'riyat ilohiylikka daxldor bo'lish demakdir. Shoir o'z dardini emas, xalq dardini kuylovchi, ezgulikni ulashuvchi, ko'ngillarni pinhona bog'lovchi, tiyrak ruh sohibi. Ularga hayratlanish, his-tuyg'ularda dog'lanish xos. Shuning uchun shoir she'riyatni – xalajruh ya'ni bola ruhiday pok parizodga mengzaydi, ilohiy hisni kundalik yovg'on dardiga almashtirilib qo'yilishidan xavotirda. Ijodkorning mahorati "o" unlisi takrori orqali "achinish", "xavotir", kabi ruhiy kechinmalarini matn tarkibiga singdirib yuborganida ham ko'rinadi. She'r davomida dardning, naftratning o'kinchini quyuqlashib borishi "o" unlisi poetik faollashuvida seziladi, ohang ham yuqorilaydi, ayniqsa, "xo'rlangan, zo'rlangan go'zallik" misralari badiiy ifodaning cho'qqisi deyish mumkin.

She'riyat,

ko'zlaring qizargan,

xo'rlangan,

zo'rlangan go'zallik.

Og'irdir ko'zingga qaramoq,

Ko'zlaring,

O'ldirar ko'zlaring

Shavkat Rahmon "Endi jim turasiz" she'rida xuddi tovushlar panaramasini yaratganday. Dastlab kitobxon diqqatini tortish uchun "e" unlisidan foydalanadi. Har bir misra e unlisi orqali boshlangan. Yuqoridagi misollarda odatda qofiyada unililar uyg'unligiga guvoh bo'lgan bo'lsak, har misra boshida takrorlanishi kitobxon e'tiborini tortishga xizmat qilgan. Agar diqqat qilinsa, shoirning ironik kayfiyatini sezish qiyin emas.

Endi jim turasiz,

Eshiting elni,

El aslo demaydi: zog'lar kuylasin...

Endi kengliklarda haq so'ramasdan

Yerni bezab yotgan bog'lar kuylasin.

Matnda ohangni yuqorilab borishida alliteratsiyadan foydalangan.

Kuylasin,

Keldi – da kuylamoq gali,

kuylasin mangulik qo'shiqlarini,

buzsin-da siz kabi aqli qisqalar

xatarsirab qurgan to'siqlarini.

So'nggi baytda ham assonans ham alliteratsiyadan to'liq foydalanadi, bunda ohangdorlik, ham kuchli ekspressivlik ifodalangan, ayni damda matnning kuchli

darajadagi integratsiyasi yuz bergan. Matndagi biror bir til vositasini boshqasiga almashtirish imkoni yo'q. Barcha til vositalari bir estetik vazifa bajarishga safarbar etilgan.

Ana ...quloq soling...
Eshityapsizmi,
Kuylar shoir shamol, kuylar shoir qor,
Shoir qorong'ilik, shoir tog'larda
Shoir daryolarning shovullashi bor.

Umuman, Shavkat Rahmon o'z she'rlarida nafaqat matn mazmuniga, balki uning shakli va tovush qobig'iga ham e'tiborli bo'lib mos tovushlarni badiiy maqsad ifodasi uchun saralay bilgan, mazmun va shakl uyg'unligiga erishgan. Bu favqulodda holat bo'lib, she'rning o'ziga xos ohangini hosil qilgan. Shuningdek, alliteratsiya va assonansdan unumli foydalanib, badiiy niyatini yorqin, ta'sirli ifoda etishda ularga poetik vazifa yuklay olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adabiyot nazariyasi. Adabiy asar. Birinchi jild. – Toshkent: Fan, 1978. 386-bet.
2. Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. O'quv qo'llanma. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 1994. 44-bet.
3. Mullaxo'jayeva R. Tafakkur yangilanishi. – Toshkent: Muharrir, 2019. 117-bet.
4. Rahmon Sh. Saylanma. – Toshkent: Sharq, 1997. 384-bet.
5. Стеблева И.В. Происхождение и развитие тюркской аллитерационной системы в связи с историческим родством тюркских и монгольских языков // Советская тюркология. – Баку, 1971. – №6. – С. 83.
6. Yuldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. 165-bet.

Dilshodbek SODIQOV,
Andijon davlat chet tillari
instituti doktoranti

Sodiqov-Dilshod@gmail.com

O'ZBEK MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARINI IFODALOVCHI FENOMENLAR TARJIMA MASALALARI (O'tkan kunlar romani misolida)

Annotatsiya: o'zbek xalqi milliy durdona asarlaridan biri bo'lmish "O'tkan kunlar" romani haqida ozroq to'xtalib o'tsak, manbalarda berilishicha, mazkur asar "O'tkan kunlar" ba'zi manbalarda ko'rsatilishicha, 1920-yillar boshida yozilgan bo'lib, 1922-yil ilk bor „Inqilob“ jurnalida chop etilgan va 1926-yilda alohida kitob holida nashr etilgan. Asar o'zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriy qalamiga mansub bo'lib, o'zbek adabiyotidagi ilk roman hisoblanadi. 1969-yilda „O'zbekfilm“ kinostudiyasida ushbu roman asosida "O'tgan kunlar" nomli film suratga olingan. Adib romanni yozishda arab yozuvchisi Jurji Zaydon asarlaridan ilhomlangan. Roman 1926-yilda alohida kitob holida nashr etilgan.

Kalit so'zlar: milliy durdona asarlar, o'zbek adabiyotidagi ilk roman, lingvokulturologik tahlil, kirish so'z;

Annotation: let's talk a little about the novel "Gone Days", one of the national masterpieces of the Uzbek people. According to sources, this work "Gone Days", according to some sources, was written in the early 1920s, in 1922. It was first published in "Inqilob" magazine in 1926 and was published as a separate book in 1926. The work is written by the Uzbek writer Abdulla Qadiri and is considered the first novel in Uzbek literature. In 1969, the film "The Past Days" was shot at the "Uzbekfilm" film studio based on this novel. In writing the novel, Adib was inspired by the works of the Arab writer Jurji Zaydon. The novel was published as a separate book in 1926.

Key words: national masterpieces, the first novel in Uzbek literature, linguistic and cultural analysis, introduction;

Аннотация: «давайте немного поговорим о романе «Минувшие дни», одном из национальных шедевров узбекского народа. Согласно источникам, это произведение «Минувшие дни», по некоторым данным, было написано в начале 1920-х годов, в 1922 году. Впервые оно было опубликовано в журнале «Инкилоб» в 1926 году и издано отдельной книгой в 1926 году. Произведение написано узбекским писателем Абдуллою Кадыри и считается первым романом в узбекской литературе. В 1969 году был снят фильм «Минувшие дни». на киностудии «Узбекфильм» по мотивам этого романа. При написании романа Адиб вдохновлялся произведениями арабского писателя Джурджи Зайдона. Роман был издан отдельной книгой в 1926 году.

Ключевые слова: Национальные шедевры, первый роман в узбекской литературе, лингвокультурологический анализ, введение;

O'zbek xalqi milliy durdona asarlaridan biri bo'lmish "O'tkan kunlar" romani tarjimalari haqida ozroq o'tsakda, so'ngra asarning nemis tiliga o'girilgan nusxasini lingvokulturologik tahlilini qilishni boshlasak.

Manbalarda berilishicha, mazkur asar "O'tkan kunlar" ba'zi manbalarda ko'rsatilishicha, 1920-yillar boshida yozilgan bo'lib, 1922-yil ilk bor „Inqilob“ jurnalida chop etilgan va 1926-yilda alohida kitob holida nashr etilgan. Asar o'zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriy qalamiga mansub bo'lib, o'zbek adabiyotidagi ilk roman hisoblanadi. 1969-yilda „O'zbekfilm“ kinostudiyasida ushbu roman asosida „O'tgan kunlar“ nomli film suratga olingan. Adib romanni yozishda arab yozuvchisi Jurji Zaydon asarlaridan ilhomlangan. Roman 1926-yilda alohida kitob holida nashr etilgan.

Romanning boshqa tillarga tarjimasiga kelsak, 1931-yil Xolid Said va Abdulla Qamchinbek tomonidan ozarbayjonchaga o'girilgan. 1958-yil Lidiya Bat va Vera Smirnova tomonidan „Минувшие дни“ nomi bilan rus tiliga tarjima qilingan. 1959-yilda, Qozon shahrida, Tatariston Kitob Nashriyotida asarning tatarcha tarjimasini chop etiladi. Kitob „Ytken kɵnɵr“ deb nomlangan. Tarjimon va kirish so'zi muallifi M.No'mon (rus. Nogman). 2019-yil Islom Karimov fondi buyurtmasiga asosan „Days Gone By“ nomi bilan ingliz tiliga tarjima qilingan va Fransiyaning „Nouveau Monde Editions“ nashriyotida chop etilgan, tarjimon – Kerol Yermakova, muharrir – Juli Uikeden. Bu tarjimaga rassom Bobur Ismoilov illyustratsiyalar yaratgan. Shuningdek, 2019-yil amerikalik tadqiqotchi va tarjimon Mark Edvard Riz tomonidan «Bygone Days» nomi bilan ingliz tiliga tarjima qilingan. Mark Edvard Riz ushbu kitob tarjimasiga 15 yil vaqt sarflagan va asar amerikaliklarga tushunarli bo'lishi uchun 400 dan ortiq izoh va sharhlar yozgan. Ushbu nashr nusxasi AQSHning Kongress kutubxonasidan o'rin olgan.

Roman arab tilida ham „O'tkan kunlar“ „Turkistondagi achchiq sevgi qissasi“ nomi ostida 1000 nusxada chop etilgan. Romanning nemis tiliga tarjima qilingan nashri 1936-yilda ilk bor nashr qilingan.[6]

Hozirgi kunda millatlarning milliy madaniy meroslarini lingvokulturologik jihatdan tadqiqqa tortish, o'rganilayotgan xalq tilini bilmasdan amalga oshirish mushkul, shu sababli ham lingvokulturologiyani tarjimasiz amalga oshirish mumkin emas. Bilamizki, butun dunyo miqyosida turli xalqlarning o'zaro siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, madaniy hamkorligi borgan sari kuchayib bormoqdaki, bu aloqalarni tarjimasiz tasavvur ham qilib bo'lmaydi. Bugungi kunda tarjimaning ahamiyati haqida gapirish quyoshning ahamiyatini tushuntirishday gap bo'lib qoldi, ya'ni quyoshsiz yer yuzida hayot bo'lmagani kabi, tarjimasiz turli xalqlarning o'zaro aloqasi, o'zaro aloqasiz esa taraqqiyot bo'lmaydi. "Boshqa xalqlar hayotidan voqif bo'lmalik, g'ofillik, milliy mahdudlikka olib keladi.

Endi esa mazkur asarning II faslidagi "Xon qiziga loyiq bir yigit" nomli qismidagi asliy matnlarni nemis tilidagi muqobil tarjimalarini lingvokulturologik tahlilini o'tkazmoqchimiz.

Quyidagi asliy matnga e'tiborni qaratsak: – Ota qadrdonlari bilan tanishdirg'aningiz uchun rahmat, amak, - dedi va Akram hoji bilan Mirzakarim akaga tavozu'landi. – Otam sizlardek yaqin do'stlariga salom aytishni menga amonat topshirgan edilar.[2,269]

Tarjima matni: „Ich bin hocheerfreut, gute Freunde meines Vaters kennenzu-lernen“, sagte er ehrerbietig und fügte dann, an alle Anwesenden gewandt, hinzu: „Mein Vater bat mich, allen seinen Freunden einen Grüss zu entbieten.“

Ota qadrdonlari – otamni taniydigan qadrdonim, otamning do'sti. Ota qadrdonlarim bilan tanishtirganingiz uchun rahmat, amaki. A.Qodiriy, O'tkan kunlar[4,6333]

Nemis tilining Langenscheidt nomli izohli lug'atida Freund leksemasiga 11 ta izoh keltirilgan bo'lib, ularning 5 va 7 bandida ma'no jihatdan teng keluvchi frazemalari berilgan. Fikrimizning dalili sifatida 5-bandda berilgan izohni keltirib o'tsak: ein alter Freund jemand, der schon lange jemandes Freund ist[5]. Tarjimasini: avvaldan do'st bo'lib kelgan eski do'st; 7- bandiga ham berilgan izohga e'tiborni qaratamiz: alter/guter/mein Freund gespr; verwendet als vertrauliche Anrede für einen Mann: Na, wie gehts, mein Freund? [5] Tarjimasini: avvaldan chin do'st bo'lib kelgan shaxsga nisbatan murojaat shaklidir. Yuqorida berilgan matnning gute Freunde meines Vaters frazemasiga biz o'zbek tilida berilgan matndan kelib chiqib, nemis tilidagi muqobiliga gute sifatlanmishi oldiga ma'noni yana ham kuchaytirish maqsadida, alter sifatini qo'yib qo'yishni o'zimizga lozim deb topdik. Yuqoridagi o'zbek tilida berilgan asliy matnning tarjimasini nemis tiliga quyidagicha qilib berilishini

taklif qilmoqchimiz: alte gute Freunde meines Vaters leksik ma'no gradatsiyasi hosil bo'ldi deb hisoblaymiz. tavozu'lanmoq - tavoze bildirmoq, tavoze ko'rsatmoq – Xudoga shukur, davlatlari ko'lankasida – deb qo'rboshi tavozelandi va qo'l qovushtirib, Qushbening yaqiniga cho'kkaladi. A.Qodiriy. "O'tkan kunlar" [4,631]

ehrerbietig sagen – mit Respekt und Hochachtung sagen (hurmat va hayrat bilan aytmoq)[5]

salom aytishni omonat topshirmoq – aytmoq, salom yo'llamoq yoki topshirmoq. Biror shaxs yoki noma orqali salom aytib yubormoq. Hammalari sog'-omon, -dedi Nizomiddinxo'ja. - Sizga manbaa, gazetalardagi muharrir, musahhih do'stlaringiz salom yo'llashdi. K.Yashin, Xamza.[4,269]

– einen Grüss entbieten – jemandem einen Gruß/Grüße entbieten geschr veraltend; jemanden (be) grüßen [5]. Tarjimasi: salom yoki shunga o'xshash narsalarni yetkazmoq, yubormoq yoki taklif;

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, yuqorida berilgan salom aytishni omonat topshirmoq frazemasini tarjimon tomonidan o'g'irilgan einen Grüss entbieten frazemasini bizningcha ham muvaffaqiyatli chiqqan deb hisoblaymiz.

Qutidor nimanidir Otabekdan so'ramoqqa og'zini jo'plab tursa ham, Akram hoji bilan Ziyo shohichining allanarsa to'g'risidagi gaplari keti uzilmay davom etar edi. Ularning ko'zi uchinchi to'qnashishida Qutidor kulimsirab qo'yib so'radi.[2]

Der Kaufherr schien den jungen Mann etwas fragen zu wollen. Doch fand er keine Gelegenheit dazu, weil Akram- Hadschi und Sijo-Schohitschi ihn in ein längeres Gespräch verwickelten. Endlich paßte Mirzakarim einen günstigen Augenblick ab, und fragte Otabek lächelnd

Og'zini juftlab turmoq- gapirish uchun tayyorlanmoq, harakat qilmoq. Opa bir-ikki marta gapga og'iz juftladiyu, gapirolmadi. S. Ahmad, „Ufq“.[4,186]

- schien fragen zu wollen- Aneinanderreihung von Wörtern, die nicht unmittelbar einen klaren Sinn ergeben

O'zbek tilida berilgan asliy matnning nemis tiliga o'g'irilgan tarjimasiga biroz o'zgartirish kiritish kerak deb o'ylaymiz. Bunga sabab, Qutidor nimanidir Otabekdan so'ramoqqa jumlasini Qutidor Otabekdan nimanidir so'rash ilinjida og'zini ochish denotativ ma'noni anglatayotganligini payqashimiz mumkin. Shu jumlaning yana ham mustahkamlash maqsadida quyidagi jumlagina "Der Kaufherr schien den jungen Mann etwas fragen zu wollen." matniga "den Mund öffnete" frazemasini izohlovchi vazifasida qo'shib ketilganda maqsadga muvofiq bo'lardi deb o'ylaymiz. Matndan kelib chiqib, Qutidorni maqsadi ifodalangan gap ketayotganligini bemalol tushunishimiz mumkin bo'lar edi.

Yuqorida keltirilgan matndagi konnotativ ma'noni anglatib kelayotgan og'zini juftlab tursa ham frazemasining denotativ ma'nosi so'zma-so'z tarjimasini orqali ifodalangan: „Den Mund öffnete“. Bizningcha, nemis tilidagi „zusammenpressen“ yoki „schürzen“ fe'llarini o'zbek tilidagi „juftlab“ leksemasiga ma'no jihatdan mos keluvchi leksema deb olishimiz mumkin edi, kontekstdan kelib chiqqan holda, biz nemis tilidagi „den Mund öffnete“ frazemasini ishlatishni afzal ko'rdik. Bunga sabab qilib, shuni ko'rsatish mumkinki, matnda bu ibora ko'proq biron nima deyishga shaylanib, ammo hech ham gapira olmayatganini anglatadi. Asliy matnda ham, o'g'irilgan matnda ham og'zini juftlab tursa ham frazemasini o'zbek milliy madaniy nuqtayi nazardan kimdir gapirayotganda gapiruvchi xoh to'g'ri gapirsin, xoh yolg'on gapirsin suhbatdosh hurmat yuzasidan uning gapini bo'lolmaydi, agar ma'qul ko'rsa keyinroq suhbatdoshning o'ziga aytib qo'yishi mumkin.

Yuqorida berilgan asliy matnning ko'rinishi shunday: Der Kaufherr schien den jungen Mann etwas fragen zu wollen berilgan edi. Biz ushbu matnni qilgan tahlillarimizdan kelib chiqib, Der Kaufherr schien den jungen Mann etwas fragen zu wollen, auch wenn er den Mund öffnete, um etwas zu sagen sabab ergash gapli qo'shma gap tariqasida berishni taklif qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hidayberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati. –Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015. 33-b.
2. A.Qodiriy. "O'tkan kunlar". www.ziyouz.com kutubxonasi
3. Abdulla Kodiriy, Die Liebenden von Taschkent. Im Verlag Kulturobund Fortschritt Berlin. 1968.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. Madvaliyev tahriri ostida
5. Langenscheidt KG, Berlin und München
6. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

Farangiz TURSUNOVA,
QDPI tayanch doktoranti

TUYG'ULAR NAZARIYASI VA SEMIOTIKASI NUQTAYI NAZARIDAN YUZ IFODASINING KATEGORIK EMOTSIONAL VAZIYATI

Annotatsiya: ushbu maqola turli tizimli tillarda lingvokulturologiya, his-tuyg'ular va yuz ifodalarining o'zaro bog'liqligini o'rganadi. Unda turli madaniy kontekstlar til va og'zaki bo'lmagan signallar orqali his-tuyg'ularning ifodasi va talqinini qanday shakllantirishi ko'rib chiqiladi. Turli tillarda his-tuyg'ularni ifodalashga ta'sir qiluvchi lingvistik va madaniy nuanslarni o'rganishga bag'ishlangan ushbu tadqiqot til va madaniyatning inson aloqasini shakllantirish orqali o'zaro ta'sirini tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: *kategorik hissiy holat, yuz ifodalari, hissiyotlar nazariyasi, hissiyotlar semiotikasi, og'zaki bo'lmagan muloqot, hissiy aloqa, madaniy semiotika, hissiyotlar nazariyasi, ikoniklik*

Annotation: facial expressions serve as a universal medium for conveying emotions across different cultures and societies. This article explores the concept of the categorical emotional situation of facial expressions through the lens of the theory and semiotics of emotions. By integrating theoretical frameworks with semiotic analysis, the study examines how facial expressions function as signs within emotional communication and how they are categorized in different cultural contexts. The article aims to deepen the understanding of the relationship between emotions and facial expressions, emphasizing their role in nonverbal communication and cultural symbolism.

Key words: *categorical emotional situation, facial expressions, theory of emotions, semiotics of emotions, nonverbal communication, emotional communication, cultural semiotics, emotion theory, iconicity*

Аннотация: мимика служит универсальным средством передачи эмоций в различных культурах и обществах. В этой статье рассматривается концепция категориальной эмоциональной ситуации, связанной с мимикой, через призму теории и семиотики эмоций. Объединяя теоретические основы с семиотическим анализом, в исследовании рассматривается, как выражения лица функционируют как знаки в эмоциональной коммуникации и как они классифицируются в различных культурных контекстах. Статья направлена на углубление понимания взаимосвязи между эмоциями и мимикой, подчеркивая их роль в невербальной коммуникации и культурной символической.

Ключевые слова: *категориальная эмоциональная ситуация, мимика, теория эмоций, семиотика эмоций, невербальная коммуникация, эмоциональная коммуникация, культурная семиотика, теория эмоций, иконичность*

Zamonaviy psixolingvistikaning kommunikativ paradigmasi hissiyotlarni tilda asosiy inson omili sifatida o'rganishni kuchaytirdi. Buning sababi shundaki, odamning har qanday interaksiyasi dastlab hissiyot bilan zaryadlanadi, hatto u aniq ifoda etilmagan yoki bilvosita ifoda etilgan bo'lsa ham. Har qanday interaksiya-bu nutq sherigiga va ma'lum bir kommunikativ vaziyatga hissiy moslashuv. Muayyan tuyg'u har doim o'ziga xos kommunikativ vaziyatdan kelib chiqadi, uni odatiy yoki kategorik deb atash mumkin. Haqiqiy aloqadagi har bir IES o'ziga xos hissiy profilga ega bo'lib, u badiiy aloqada stilizatsiya va tipifikatsiyadan o'tadi, unda haqiqiyning tan olinishi va yetarliligini saqlaydi.

Tegishli hissiy rezonans uchun KEV o'ziga xos til belgilari (hissiy) tufayli saqlanib qoladi va badiiy kommunikatorlar va kommunikatorlar-o'quvchilar xotirasida ushbu KEV kommunikatorlarining hissiy tajribasi natijasida olingan tushunchalar yoki tasvirlar bilan bog'liq bo'lgan ma'lum hissiy izlar paydo bo'ladi. Arieti, Averill, Nunley tadqiqotchilari bu tasvirlarni endoseptlar deb atashgan. Kommunikatorlarning ongi va hissiy xotirasida ularning yetarli darajada faollashishi tufayli ma'lum bir KEV, uning og'zaki

semiotikasi va ushbu KEVDA kommunikatorlarning hissiy profili bilan hissiy rezonanslash amalga oshiriladi. Har bir IESda obyektiv lingvistik belgilar mavjud bo'lib, ular unda namoyon bo'ladigan his-tuyg'ular turi (yoki ularning klasteri) haqida xabar beradi. Kristof Burgelning so'zlariga ko'ra, ma'lum bir KEVda ifodalangan (yoki tavsiflangan) belgilarni yetarli darajada aniqlash bir vaqtning o'zida ong-fikrlashning ikkita kanali (deduktiv va induktiv) orqali sodir bo'ladi. Buning uchun kommunikatorlar o'zlarining hissiy qobiliyatlarida hissiyotlar nazariyasi va hissiyotlar semiotikasi to'g'risida tuzilgan bilimlarga ega bo'lishlari kerak. Ushbu ikkita bilim tizimi boshdan kechirgan, tarjima qilingan, qo'zg'atilgan his-tuyg'ularni aniqlash - anglashda (tushunishda) bir-birini to'ldiradi. Ulardan biri, qoida tariqasida, ushbu IESda mavjud bo'lgan hissiyotni aniqlash uchun yetarli — hissiyotlar nazariyasi yoki semiotikasi.[1, b. 128]

Ammo ushbu hissiyotning ozmi-ko'pmi o'ziga xos haroratini (gradatsiya va intensivlik) aniqlash uchun ushbu IESning barcha ishtirokchilari: faol badiiy sheriklar, badiiy kuzatuvchi va haqiqiy (o'quvchi) uchun ikkala bilim tizimining sinxron ishlashi zarur. Tuyg'ular bugungi ommaviy axborot vositalari, siyosatchilar,

yoshlar va boshqalar dunyosida aniq hukmronlik qilganligi sababli va insonning uning mavjudligining tobora ortib borayotgan xavfiga moslashuvining eng muhim elementiga aylanganligi sababli, biz E bilan rozi bo'lmashimizga imkon beramiz. Sepir o'zining "til" klassik asarida hissiy tarkibiy qism so'zning o'ziga xos emasligini va his-tuyg'ularni namoyish qilish tilshunoslikda hech qanday qiziqish uyg'otmasligini ta'kidlagan. Buyuk tilshunoslar ham adashadilar: butun fan subyektivdir. Inson his-tuyg'ularini o'rganishning kognitiv kaliti, hozirda aniq ma'lum bo'lganidek, ularni va ular haqidagi barcha bilimlarni og'zaki, toifalarga ajratadigan tildir. Badiiy adabiyot inson his-tuyg'ularining depozitariysi bo'lib, KEV orqali shaxs, jamiyat, etnos, xalqning hissiy tajribasini modellashtiradi, bu ularning dunyoning hissiy manzarasini shakllantirishiga ta'sir qiladi. [2, b.225]

Yuz ifodalari inson muloqotining asosiy jihati bo'lib, ko'pincha til to'siqlarini yengib o'tadigan his-tuyg'ularni ifodalashning og'zaki bo'lmagan vositalarini ta'minlaydi. Tuyg'ular nazariyasi va semiotika bu iboralar qanday paydo bo'lishi, talqin qilinishi va tasniflanishini tushunish uchun ikkita qo'shimcha nuqtayi nazarni taklif qiladi. Tuyg'ular nazariyasi his-tuyg'ularni ifodalashning psixologik va fiziologik asoslari haqida tushuncha bergan bo'lsa-da, semiotika bu iboralarning qiymat tizimlari ichida qanday qilib belgi sifatida ishlashini tahlil qilish uchun asos yaratadi.

Ushbu maqolada biz yuz ifodalarida aks ettirilgan hissiy vaziyatlarning kategorik tabiatini o'rganishga harakat qilamiz. Xususan, u yuz ifodalari ular ifoda etgan his-tuyg'ularga ko'ra tizimli ravishda qanday tasniflanishini va bu toifalar madaniy, ijtimoiy va biologik omillar bilan qanday belgilanishini ko'rib chiqadi. Ham his-tuyg'ular nazariyasi, ham semiotikasi haqidagi bilimlarni birlashtirgan holda, maqola yuz ifodasi va hissiy aloqa o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni har tomonlama tushunishni ta'minlashga qaratilgan. [3, b. 97]

Tuyg'ular nazariyasi inson xatti-harakatlaridagi hissiyotlarning tabiati, kelib chiqishi va funksiyalarini tushunishga turli yondashuvlarni qamrab oladi. Ma'lum bo'lgan nazariyalardan biri bu his-tuyg'ularni baxt, qayg'u, g'azab, qo'rquv, hayrat va nafrat kabi turli toifalarga bo'lish mumkinligini ta'kidlaydigan kategorik yondashuvdir. Ushbu asosiy his-tuyg'ular turli madaniyatlarda tan olingan universal yuz ifodalariga ega deb ishoniladi. Tuyg'ular nazariyasi doirasidagi yana bir nuqtayi nazar - bu hissiyotlarning qo'zg'alish va valentlik kabi doimiy o'lchovlarda mavjud deb hisoblaydigan fazoviy yondashuv. Shu nuqtayi nazardan, yuz ifodalari alohida toifalarga aniq mos keladigan emas, balki ushbu o'lchovlardagi turli nuqtalarni ifodalovchi sifatida qaraladi.

Semiotika, belgilar va belgilar haqidagi fan, aloqa jarayonida yuz ifodalarining belgi sifatida qanday

ishlashini tahlil qilish uchun asos yaratadi. Semiotik nazariyaga ko'ra, belgi, belgi (yuz ifodasi kabi belgi shakli) va belgi (u ifodalaydigan tushuncha, masalan, hissiyot)dan iborat. Shunday qilib, yuz ifodalarini ma'lum hissiy ma'nolarni bildiruvchi belgilar sifatida tushunish mumkin. Tuyg'ular kontekstida semiotika turli madaniy va ijtimoiy kontekstlarda yuz ifodalari qanday talqin qilinishini o'rganadi. Shuningdek, u ushbu iboralarga hissiyotlarni yetkazish va tushunish usullarini shakllantiradigan madaniy kodlar va konvensiyalar qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqadi. [4, b. 55]

Kategorik hissiy vaziyat tushunchasi ma'lum bir hissiyotni boshdan kechiradigan va yuzning tegishli ifodasi bilan ifodalanadigan ssenariyni anglatadi. Ushbu holatlar hissiyotlarning qanday tasniflanishi va uzatilishini tushunish uchun nazariy va semiotik nuqtai nazardan tahlil qilinishi mumkin. Hissiyotlarning yuz ifodalari orqali qanday tasniflanishi va ifodalanishini aniqlashda madaniy omillar muhim rol o'ynaydi. Asosiy his-tuyg'ular universal ifodaga ega bo'lishi mumkin bo'lsa-da, bu his-tuyg'ularning talqini va namoyon bo'lishi madaniyatlarda juda farq qilishi mumkin. Masalan, ba'zi madaniyatlarda g'azabni ifoda etish boshqalarga qaraganda ancha cheklangan bo'lishi mumkin, bu hissiyotlarni ifoda etish bilan bog'liq turli xil madaniy me'yorlar va qadriyatlarni aks ettiradi.

Semiotik tahlil shuni ko'rsatadiki, madaniy kodlar yuz ifodalari orqali his-tuyg'ularni yetkazish usulini belgilaydi. Ushbu kodlar ma'lum his-tuyg'ularni qachon va qanday qilib to'g'ri ko'rsatish kerakligi, shuningdek, ma'lum yuz ifodalariga tegishli ma'nolarni o'z ichiga oladi. Ushbu madaniy kodlarni tushunish turli kontekstlarda yuz ifodalarining hissiy mazmunini talqin qilish uchun zarurdir.

Madaniy omillardan tashqari, biologik va psixologik omillar ham hissiy vaziyatlarni tasniflashga ta'sir qiladi. Tuyg'ular nazariyasi shuni ko'rsatadiki, ba'zi yuz ifodalari inson miyasiga singib ketgan va ba'zi hissiy ogohlantirishlarga tug'ma javob bo'lib xizmat qiladi. Ushbu iboralar universal deb hisoblanadi, chunki ular turli madaniyatlarda tan olinadi va tushuniladi. Psixologik nuqtai nazardan, hissiyotni boshdan kechirish yuzning tegishli ifodasini keltirib chiqaradi, bu esa boshqalar uchun og'zaki bo'lmagan signal bo'lib xizmat qiladi. Bu jarayon hissiy holatlarni yuz mushaklarining muayyan harakatlari bilan bog'laydigan neyron mexanizmlar orqali amalga oshiriladi. Natijada paydo bo'lgan yuz ifodasi hissiy aloqaning asosiy tarkibiy qismi bo'lib, atrofdagilarga insonning hissiy holati to'g'risida signal beradi.

Semiotik tahlil yuz ifodalari hissiy aloqada qanday belgi sifatida ishlashini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Ushbu tahlil ma'noning asosiy tuzilishini ochish uchun belgi (yuz ifodasi) va belgi (hissiyot) o'rtasidagi munosabatni o'rganishni o'z ichiga oladi. Semiotikada ikkita muhim tushuncha ikoniklik va indekslanishdir.

Ikoniklik belgi va belgi o'rtasidagi o'xshashlikni anglatadi, indeksatsiya esa ular orasidagi sabab yoki kontekstual aloqani anglatadi. Yuz ifodalari bo'lsa, ikoniklik ma'lum iboralar ular ifoda etgan his-tuyg'ularga (masalan, baxtni eslatuvchi tabassum) o'xshashligida namoyon bo'ladi. Boshqa tomondan, indekslik yuz ifodalari hissiy holat mavjudligini ko'rsatadigan signal sifatida xizmat qilishda aks etadi.

Yuz ifodalari ramziy va indeks ma'nolaridan tashqari, madaniyatga xos bo'lgan ramziy ma'nolarni ham o'z ichiga olishi mumkin. Ushbu ramziy ma'nolar ko'pincha hissiyotlarning ifodalanishi va talqin qilinishiga ta'sir qiluvchi madaniy konvensiyalar va ijtimoiy me'yorlar ta'sirida shakllanadi. Masalan, ko'tarilgan qosh madaniy kontekstga qarab ramziy ma'noda shubha yoki hayratni ifodalashi mumkin.

Xulosa. Yuz ifodasi bilan bog'liq kategorik hissiy vaziyatlarni his-tuyg'ular nazariyasi va semiotikasi prizmasi orqali o'rganish hissiy aloqada biologik,

psixologik va madaniy omillar o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni ochib beradi. Yuz ifodalari universal va madaniyatga xos omillar tomonidan shakllangan turli xil hissiy ma'nolarni yetkazadigan kuchli og'zaki bo'lmagan signallar bo'lib xizmat qiladi. Nazariy bilimlarni semiotik tahlil bilan birlashtirib, ushbu maqola hissiy aloqada yuz ifodalarining madaniy va ramziy jihatlarini tushunish muhimligini ta'kidlaydi. Globallashuv madaniyatlararo hamkorlikni kuchaytirishda davom etar ekan, bu jihatlarni chuqurroq tushunish samarali muloqot va madaniy chegaralarni kesib o'tuvchi empatiyani rivojlantirish uchun juda muhim bo'ladi. Kelajakdagi tadqiqotlar turli madaniy kontekstlarda yuz ifodalarini tasniflash va talqin qilish usullariga e'tibor qaratib, hissiyotlar nazariyasi va semiotikaning kesishishini o'rganishni davom ettirishi kerak. Ushbu tadqiqot hissiy aloqani va uning odamlarning o'zaro ta'sirini shakllantirishdagi rolini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ekman, P. (1992). An Argument for Basic Emotions. «Cognition and Emotion», 6(3-4), 169-200. DOI: 10.1080/02699939208411068.
2. Fridlund, A. J. (1994). «Human Facial Expression: An Evolutionary View». Academic Press.
3. Keltner, D., & Ekman, P. (2000). Facial Expressions of Emotion. «Handbook of Emotions» (2nd ed., pp. 236-249). Guilford Press.
4. Peirce, C. S. (1991). «Peirce on Signs: Writings on Semiotic» (J. Hoopes, Ed.). University of North Carolina Press.
5. Wierzbicka, A. (1999). «Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals». Cambridge University Press.
6. Jack, R. E., & Schyns, P. G. (2015). The Human Face as a Dynamic Tool for Social Communication. «Current Biology», 25(14), R621-R634. DOI: 10.1016/j.cub.2015.05.052.

Shoxida NAZAROVA,
Qarshi DU doktoranti
nazarova.shoxida@mail.ru

XXI ASR NEMIS ADABIYOTIDA BILVOSITA NUTQNING IFODALANISHI

Annotatsiya: mazkur maqolada bilvosita nutqning XXI asr nemis zabon yozuvchilar asarlarida qanday ifodalanishi, ularning sintaktik va semantik xususiyatlari haqida fikr boradi. O'zga nutqining bog'lovchili, bog'lovchisiz ifodalanishi, so'roq mazmunidagi bilvosita nutqning turli shakllarda berilishi, ularning qanday ma'no ifodalashiga ko'ra muallif gaplarining tuzilishi, ularda turli mazmundagi fe'llarning keltirilishi atroflicha ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *bilvosita nutq, o'zga nutqi, muallif gapi, semantik xususiyat, sintaktik tahlil;*

Аннотация: в данной статье рассматривается, как выражается косвенная речь в произведениях немецкоязычных писателей XXI века, их синтаксические и семантические особенности. Тщательно рассматриваются выражение чужой речи с союзами или без них, косвенная речь в вопросительном содержании в разных формах, построение авторских предложений по их смыслу, употребление глаголов различного содержания.

Ключевые слова: *косвенная речь, иная речь, авторская речь, семантический признак, синтаксический анализ.*

Annotation: this article discusses how indirect speech is expressed in the works of German-speaking writers of the 21st century, and their syntactic and semantic features. The expression of other's speech with or without conjunctions, indirect speech in question content in different forms, the structure of the author's sentences according to their meaning, and the use of verbs with different content are carefully considered.

Key words: *indirect speech, other speech, author's speech, semantic feature, syntactic analysis.*

Bilvosita nutq bu – turli xil semantik xususiyatlarni namoyish etadigan ajoyib lingvistik qurilish. Nemis tilida u boshqa odamlarning bayonotlari yoki fikrlarini ularning aniq soʻzlarini ishlatmasdan yetkazishda muhim rol oʻynaydi [1]. Ushbu maqola bilvosita nutqning nemis adabiyotida berilishini koʻrib chiqadi va uning sintaktik-semantik xususiyatlarini tahlil qiladi.

Bilvosita nutqning asosiy xususiyati “aytmoq”, “tushuntirmoq”, “xabar bermoq”, “demoq”, “buyurmoq”, “soʻramoq”, “qiziqmoq” kabi feʼllardan keyin bildirilgan gap yoki fikrdan foydalanishdir. Masalan, “U charchaganini aytdi”. Bu yerda toʻgʻridan toʻgʻri “Men charchadim” iborasi bilvosita nutqda takrorlanadi, “aytmoq” feʼli kiritma soʻz hisoblanadi.

Sintaktik nuqtayi nazardan, bilvosita nutq koʻpincha zamon va olmoshlarning oʻzgarishiga duchor boʻladi. Asl gapning vaqti va hisobot vaqtiga qarab zamonlar oʻzgarishi mumkin. Masalan: “Men charchadim”- dedi u. Bunda gap egasi ayni damda charchagani aytayotgan boʻlsa, “U charchaganini aytdi” (oʻtgan zamon) gap avvalroq aytilganini ifodalayapti. Olmoshlar soʻzlovchining nuqtayi nazarini aks ettirish uchun ham oʻzgartirilishi mumkin. Masalan: “Men charchadim” 1-shaxs birlikda, “U charchaganini aytdi” 3-shaxs birlikda berilyapti.

Bilvosita nutqning yana bir muhim semantik xususiyati soʻzlovchining yetkazilayotgan gapdan uzoqlashishidir. Quyidagi “demoq”, “aytmoq”, “shivirlamoq”, “baqirmoq”, “qiziqmoq” kabi fikrni turli darajada ifodalovchi feʼllar va bilvosita nutq konstruksiyalarining qoʻllanilishi gapning toʻgʻridan-toʻgʻri soʻzlovchining oʻzidan emas, balki boshqa shaxsdan kelganligidan dalolat beradi. Bu soʻzlovchiga uzatilayotgan gap mazmunidan uzoqlashish yoki oʻz talqinini kiritish imkonini beradi: Der Arzt hatte gemeint, es komme vor, dass Vorschulkinder noch gelegentlich einnässten, man solle dem nicht zu viel Gewicht beimessen, das würde es nur schlimmer machen[4].

Bundan tashqari, bilvosita nutq xushmuomalalik yoki hurmatni taʼkidlash uchun ham ishlatilishi mumkin. Boshqa odamlarning bayonotlarini hurmat bilan takrorlash maʼruzachilar oʻrtasidagi munosabatlarni mustahkamlashi va nizolarning oldini olishi mumkin. Masalan: “Ketsam boʻladimi?”- dedi u” deb emas, balki “U muloyimlik bilan ketishga ijozat soʻradi”.

Nemis tilida bilvosita nutqni tavsiflovchi turli xil sintaktik va semantik xususiyatlar mavjud. Fikrni bayon etuvchi feʼllardan foydalanish, zamon va olmoshlarni moslashtirish, masofa va hurmatni bildirish orqali bilvosita nutq samarali muloqot qilish va boshqa odamlarning fikrlari va bayonotlarini

yetkazish imkonini beradi.[4]

“Einmal hatte der Drache Schlagseite bekommen, weil ich zu viel wog, jedenfalls behauptete der Avatar das, während wir trotz der geringen Schwerkraft des Planeten rasend schnell an Höhe verloren” [4]. Ushbu gapda oʻzganing, yaʼni avatarning gapi “Du wogst zu viel”. Gapning qolgan qismlari muallif, yaʼni Anabelga tegishli. Asar qahramoni oʻzganing gapini voqea jarayoni, oʻsha vaqtdagi holat bilan birga tasvirlab, gap orasida oʻzganing fikrini ham bayon etgan. Bu gapda bogʻlovchi ishtirok etmagan, gaplar oʻzaro mazmun jihatdan bogʻlangan, fikr oʻtgan zamon Indikativ – xabar maylida ifodalangan. Olmoshlar almashinuvi natijasida feʼlning shaxs-son kategoriyasi ham oʻzgargan: Weil du zu viel wogst – weil ich zu viel wog. Oʻzganing gapi esa “behaupten” – “taʼkidlamoq” feʼli orqali bayon etilgan, chunki oʻzga, yaʼni avatar Anabelning nooʻrin harakati natijasida noqulaylik yuzaga kelganini taʼkidlab oʻtgan.

Bilvositalik nutqning tor va keng maʼnosida ham namoyon boʻladi. Nutqning tor maʼnosida ifodalanishi, odatda, bilvosita nutq deb ataladigan boshqa birovning nutqining vositachilik yordamida uzatilishi tushuniladi. Nutqning keng maʼnosida esa, asl maqsadi aniq ifodalanmagan har qanday kommunikativ nutq va nutq tartibini bilvosita deb atash mumkin.

Meine Freundin Berit meinte, wenn ich weiter solche Albträume hätte, müsste ich in Betracht ziehen, mich in Therapie zu begeben. Bu gap nemis tilida bilvosita nutqning ifodalanishini oʻziga xos jihati – Konjunktiv – shart maylida berilishiga yaqqol misol boʻla oladi. Bunda bosh va ergash gaplar har ikkisi shart maylida berilgan, wenn – agar bogʻlovchisi yordamida bogʻlangan, meinen – aytmoq, demoq, fikrini bayon etmoq feʼli orqali oʻzganing gapi ifodalangan.

Nemis va oʻzbek tillarida bilvosita nutqning ergash gap yoki sodda gap shaklida muallif va oʻzga gapining oʻzaro bogʻlanishi kuzatilishi mumkin. Xuddi shu darajada bu tillarda qoʻshma gaplarning qoʻllanilishi bilvosita nutq orqali yetkaziladigan gapning semantikasiga bogʻliq. Agar bu deklarativ jumla boʻlsa, unda nemis tilida “dass” bogʻlovchisi qoʻllaniladi:

Ich hatte ihm das Knarren erklärt und es sogar vorgeführt, doch er blieb dabei, dass Geister ihre Hände im Spiel hatten.

Das hatte ich getan, aber die Kindergartentante aus der Pustebumen-Gruppe, zu der Timo gehörte, hatte behauptet, dass alles ganz supi wäre mit Timo.

Er war davon überzeugt, dass diese Geister in den Türangeln wohnten. Bu gap nemis tilida sintaktik tahlil qilinsa, u ergash gapli qoʻshma gapning toʻldiruvchi ergash gap turiga mansub. Bosh va

ergash gaplar “dass” (...ki) bog'lovchisi yordamida bog'langan. Bosh gap uzoq o'tgan zamonda, ergash gap o'tgan zamon hikoya shaklida berilgan. Bosh gap muallif gapini, ergash gap esa o'zga gapini ifodalaydi. Muallif gapida “überzeugt sein” – komil ishonch bilan aytmoq fe'li qatnashgan. Semantik tahlilga ko'ra o'zga o'zi bildirayotgan fikrning haqiqat ekanligiga to'la ishonchi komil ekanini ifodalayapti. O'zganing nutqi muallif nuqtayi nazaridan nechog'liq haqiqat ekanligi aniq ifodalanmagan.

Nemis tilida bilvosita nutqining mazmun qismidagi predikat, ya'ni kesim ham indikativ (xabar mayli), ham konyunktiv (shart mayli) bilan rasmiylashtirilishi mumkin va nega u yoki bu imkoniyatdan foydalaniladi, degan savol haligacha nemis filologiyasida hal etilmagan:

Timo war der Meinung, wir hätten Geister im Haus, die nichts anders zu tun hätten, als den ganzen Tag die Türen knarren zu lassen.[4] Bu gapda muallif gapi xabar maylida, o'zganing nutqi esa shart maylida ifodalangan. Bunda muallif o'zganing fikriga u qadar ishonchi komil emasligi, uning fikriga shubha bilan qarashi seziladi. Muallif gapi “der Meinung sein” – “fikrda bo'lmoq” fe'li orqali ifodalangan. Guvohi bo'lganimizdek, nemis tili adabiyotida bilvosita nutq turli fe'llar yordamida ifodalanadi va bu asarning rang-barangligi, mazmunning chiroyli bo'lishiga xizmat qiladi.

Bundan tashqari olmon adabiyotida savolni bildiruvchi qo'shma gapning so'z tartibi o'ziga xosdir [6]. Savolni bildiruvchi bog'lovchi bilvosita nutq bilan ifodalangan tobe gapning so'z tartibi deklarativ gapni bildiruvchi bilvosita nutqdan farq qilmaydi. Agar asl gap so'roq olmoshlarisiz berilgan bo'lsa, u bilvosita nutqda “ob” bog'lovchisi qo'llaniladi: Wie lang die Anfahrtswege waren, interessierte niemanden, auch nicht, ob man vielleicht gerade krank oder der Laptop kaputt war. Shuningdek, bilvosita nutq shaklidagi so'roq bog'lovchi vazifasini bajaruvchi so'roq olmoshlarini bog'lash orqali rasmiylashtirilishi mumkin.[3] Bu hodisa nemis tili uchun xosdir. Bunda to'g'ridan-to'g'ri savol so'roq so'zi bilan boshlanganda, uni bilvosita savolga aylantirganda, quyidagi o'zgarishlar kiritiladi:

1. Kirish gap, ya'ni muallif gapi o'zga nutqidan avval kelsa so'z tartibi to'g'ri so'z tartibida kelib, undan so'ng so'roq olmoshi, ega, ikkinchi darajali bo'laklar, gap oxirida kesim turadi.

2. Bu hodisa teskari ifodalansa, so'roq olmoshi, ega, ikkinchi darajali bo'laklar, gap oxirida kesim (mavjud bo'lsa yordamchi kesim), so'ng bosh gap kesimidan boshlanib, ega va ikkinchi darajali bo'laklar bilan davom etadi. Danach fragte sie, ob ich Schmerzen habe, was ich bejahte, worauf sie an

dem Infusionsapparat herumhantierte [4].

Nemis tilida bilvosita nutq motivatsiyani ifodalashi mumkin. Bu shakl teng ravishda bir nechta turlarda ifodalanadi: bu bilvosita nutqning ham konyunktiv (shart mayli), ham konyunktiv bo'lmagan shaklidir. Rag'batni bilvosita gapning qo'shma shaklida ko'rib chiqamiz. Bunda bilvosita gap ergash gap bilan rasmiylashtiriladi. Ich hatte ihm das Knarren erklärt und es sogar vorgeführt, doch er blieb dabei, dass Geister ihre Hände im Spiel hatten [4].

Ayni damda, uzatilgan impuls ma'lumotlarining paydo bo'lish tendensiyasiga e'tibor qaratish qiziqarli, albatta: maslahat berish, so'rash, buyruq berish, majburlash, rag'batlantirish, iltimos qilish, ta'qiqlash, taklif qilish, buyurtma berish, ishontirish, tavsiya qilish, eslatish, aytish, undash, ogohlantirish va boshqalar: raten, fragen, befehlen, auffordern, motivieren, bitten, verbieten, vorschlagen, bestellen, glauben lassen, empfehlen, erwähnen, sagen, anregen, warnen va boshqalar kabi ma'lum bir semantik yo'nalishdagi motivatsiya fe'llari o'z-o'zidan to'g'ridan-to'g'ri ergash gap shaklida bevosita nutqning shakllanishiga imkon berishi mumkin, bu yerda sollen va mögen modal fe'llari ham ishlatilishi mumkin. Sogar Frau Schmalenberg, die drei Häuser weiter wohnte, hatte neulich erst gesagt, dass sie demnächst, wenn sie in Rente ging als erstes einen Roman schreiben wollte! [4].

Nemis tilida bilvosita nutqning tarkibiy qismining tuzilishi o'zbek tilidan predikatni – kesimni belgilashda farq qiladi [6]. Agar bu bog'lovchi bo'lsa, unda predikat bilvosita nutqni o'z ichiga olgan ergash gapning oxirida turadi. Bog'lovchisiz bilvosita gap hosil qilganda bosh gap ikkinchi o'rinda bo'ladi, ergash gapning tuzilishi mustaqil gap tuzilishidan farq qilmaydi, lekin ergash gap bog'lovchida bo'ladi: Sie hatte mir unaufgefordert geschworen, dass ihr Freund nicht die Kleine schlug, sie wusste genau, dass ich anderenfalls das Jugendamt informiert hätte.

Yana shuni ta'kidlash lozimki, nemis tilida boshqa bironing nutqi bog'lovchisiz shaklida tuzilishi ham mumkin, u boshqa sintaktik shakllar bilan bir qatorda bironing nutqini uzatishning mustaqil turini – qayta aytilgan nutqni tashkil qiladi: Benedikt hatte gemeint, es liege am Vergaser, und er hatte schon angekündigt, es sich zusammen mit einem Kumpel ansehen zu wollen.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, nemis adabiyotida bilvosita nutqning eng ko'p tarqalgan shakli – dass bog'lovchisi yordamida bog'langan shakli hisoblanadi, bu esa o'zbek tilidan farq qiluvchi jihat bo'lib, sintaktik tahlilda bu yaqqol namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Der deutsche Indirektheitskonjunktiv: Semantik und Pragmatik. Frank Sode. 2022;
2. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: 1965.
3. Hukumjonova S.R. Ko'chirma gap va uni o'zlashtirma gapga aylantirish. Konferensiya materiallari. 2022
4. Leg dich nicht mit Mutti an. Eva Völler. Köln. 2012
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: 2006.
6. Indirekte Rede in der deutschen Grammatik. Lingolia deutsch. Internet materiallari.

Dildora SHARIPOVA,

Navoiy davlat pedagogika instituti doktoranti

“MA’NAVIYAT” UMUMIY SEMALI OKKAZIONAL BIRLIKLAR SINONIMIYASI

Annotatsiya: ushbu maqola “ma’naviyat” umumiy semali atov birliklarga oid okkazional birliklar hamda okkazional birliklar tadqiqiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarning mohiyati, ularning o'rganilishi, okkazional so'zlarning leksik-semantik xususiyatlari, okkazional sinonimiya haqida tushunchalar keltirilgan. Mazkur tushunchalar “ma’naviyat” umumiy semali atov birikmalarning semantik xususiyatlari asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: *okkazional birlik, umumiy ma'no, xususiy ma'no, okkazional sinonim, tilla, parda, avliyo.*

Annotation: this article presents the occasional units related to general noun units of "ma'naviyat", the essence of scientific research devoted to the occasionalism, the study of occasional units, lexical-semantic features of occasional words, and occasional synonymy. Semantic properties of occasional combinations of common lexemes of "ma'naviyat" are shown on the basis of analysis.

Key words: *occasional unit, general meaning, specific meaning, occasional synonym, gold, curtain, saint.*

Аннотация: в статье представлена суть научных исследований по изучению окказиональных единиц, окказионализма, лексико-семантических особенностей окказиональных слов, окказиональной синонимии. На основе анализа показаны семантические свойства окказиональных сочетаний лексем с общим термином «маънавият».

Ключевые слова: *окказиональная единица, общее значение, видовое значение, окказиональный синоним, золото, занавес, святой.*

Ma'naviyat jamiyat va davlatning rivojlanishida, millatning ravnaq topishida muhim omildir. Ma'naviyat go'zal axloqiy tushunchalarni o'zida jamlagan insonning ichki ruhiy olamining namoyon bo'lishidir. Ma'naviyat shaxsda muayyan tarbiyaviy, axloqiy, ruhiy, insonning jamiyatda yashashi uchun zarur ijobiy xususiyatlarga ega bo'lishini ta'minlovchi vositalar yig'indisidir. Bugungi axborot va g'oyaviy xurujlar kuchayib borayotgan, “ommiy madaniyat” targ'ib qilinayotgan, g'oyasizlik, sifatsizlik, milliyligimizga yot tushunchalar keng tarqalayotgan bir davrda milliy ma'naviyatimizni yuksak darajaga ko'tarish, uni yoshlar ongiga singdirish davrning dolzarb masalalaridan biridir. Ma'naviyati boy xalq jamiyatning rivoji va vatan taraqqiyotida sababchi bo'ladi. Ma'naviyatni yuksaltirish, xalqni ma'naviyatli qilish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan yurtimizda bugungi kunda bu mavzuda ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Insonlar nutqida shaxslarning ma'naviy sifatlarini anglatuvchi bevosita va bilvosita

qo'llanuvchi so'zlar borki, ular nutq talabi yoki matn talabi asosida, shaxslarning ma'naviy qiyofasini aks ettirish maqsadida qo'llanadi.

Quyidagi maqolada ham “ma'naviyat” umumiy ma'noli atov birliklariga oid okkazional sinonimlar haqida fikr yuritilgan. Okkazionalizm tilshunosligimizda to'liq tadqiq qilinmagan nutqiy hodisabo'lib, xususiylik kasbetadi. U har birmuallifning individual o'ziga tegishli so'z tanlash mahoratidir. Muallif o'zining fikrini tushuntirish, maqsadini o'quvchiga anglatish uchun erkin yaratilgan, til normalariga bo'ysunmaydigan hodisadir. Okkazional so'zlar kontekstda va nutq talabi bilan anglashilishi mumkin bo'lgan so'zlardir. Tilshunos olimlar okkazionalizmlarga bir necha ta'riflar keltirishgan va bu ta'riflar bir-birini to'ldirishga xizmat qilgan desak yanglishmaymiz. Azim Hojiyevning “Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati”da okkazionalizmga “mahsuldor bo'lmagan model asosida yasalgan va faqat shu nutqiy matnning o'zida qo'llangan so'z,

individual uslubiy neologizm ” deya ta’rif beriladi. Okkazonalizmlarga oid ilk nomzodlik dissertatsiyasi S.Mo’minov tomonidan tadqiq etilgan bo’lib, “Okkazonal nutqiy nominatsiyada motivatsiyaning roli ” fikr yuritib quyidagicha ta’riflaydi: “Okkazonallar – konkret nutq jarayonida individ tomonidan faqat bir martagina qo’llanadigan, ko’pincha emotsional ekspressiv bo’yoqqa ega bo’lgan nutq birligi ekanligi bilan ham keyinchalik turg’un til birligiga aylanib ketadigan neologizmlardan farqlanadi” degan ilmiy xulosaga kelgan. S.Toshaliyeva esa o’z tadqiqotlarida okkazonal birliklarning yasashini ilk bor monografik tarzda o’rgangan bo’lib, bunday birliklarni leksik okkazonalizmlar, semantik okkazonalizmlar, okkazonal yasalmalar, okkazonal iboralar kabi turlarga bo’ladi va ilmiy tadqiqotida okkazonal so’z yasash usullarini atroflicha, batafsil yoritadi. O.To’xtasinova esa ilmiy maqolasida “okkazonal so’zlar tilning vaqt jihatiga daxldor emas, ya’ni uni paydo bo’lgan vaqtdan qat’iy nazar, na yangi so’z, na barqaror so’z deb atab bo’lmaydi” deya ma’lumot beradi. M.Qurbonova “Milliy uyg’onish davri yozma manbalari tilida okkazonal birliklarning qo’llanishi ” dissertatsiyasida jadid namoyondalari asarlaridagi okkazonal birliklarni tahlil qilar ekan, okkazonallar xususida quyidagicha ta’rif beradi: “Okkazonal birliklarda vaqt mezoni muhim emas. Ular har doim, vaqtlar o’tsa ham, yangilik bo’yog’ini saqlab turaveradi. Lekin okkazonal so’zlarning ayrimlari neologizmlilik maqomiga o’tishi ham mumkin ”. Yuqoridagi ta’riflardan shuni anglashimiz mumkinki, okkazonalizm jonli nutqda boshqalar tomonidan ishlatilmaydigan, lug’atlarda mavjud bo’lmagan semaga va yangilik bo’yog’iga ega, ijodkorning individual uslubiga xos, kontekstda nutqiy ehtiyoj tufayli vujudga kelgan birliklardir. Ammo o’zbek tili juda boy tildir. Tilimizda shunday polisemantik leksemalar borki, ular matnda turli so’zlar bilan sintagmatik munosabatga kirishib, ma’lum bir sinonimik qatorga tegishli okkazonal birliklarni hosil qilishi mumkin. Bunday birliklar boshqalar tomonidan qo’llanishi va okkazonal ma’noni berishi mumkin.

Quyida shu okkazonal birliklardan ayrimlarini tahlilga tortamiz. Okkazonalizmlar jonli muloqotda o’z ma’nosidan tashqaridagi ma’noni ifodalab ma’lum bir sinonimik qatorga okkazonal sinonim hisoblanadi. Badiiy adabiyotlarda esa ijodkorlar tomonidan yaratilgan okkazonal so’zlar shaxsning ma’naviy sifatlarini ta’riflashga, uning ma’naviy qiyofasini “chizish”ga qo’l keladi.

Tilshunoslikda sinonim so’zlar nutqiy jarayonlarda takrorlarning oldini olish, uslubiy xoslash, kontekstda matn badiiyatini oshirish maqsadida biri ikkinchisining o’rnida qo’llanadi. Ular bir-biriga yaqin ma’noli leksemalar bo’lsa-da, ular orasida farqlovchi semalar ham mavjud bo’ladi. Ba’zi sinonimik qator

kiritilmagan, okkazonallik belgisi bilan ajralib turuvchi jonli nutqda faol bo’lgan so’zlar ham mavjud. Quyida shu okkazonal birikmalardan ayrimlarining tahliliga e’tibor qaratamiz.

“O’zbek tilining izohli lug’ati”da “tilla” leksemasi “oltin, qimmatbaho buyum, tilla tanga, eng yaxshi, qimmatli narsa yoki sevimli kishi” kabi ma’nolarini anglatadi. Bundan anglaymizki, bu leksema asosan, moddiy tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi. Biroq nutqiy va lisoniy hodisalarda “tilla bola”, “tilla odam”, “tilla qiz” kabi birikmalari lingvistik presuppozitsiya orqali shaxs ma’naviy sifatlarini ifodalovchi okkazonal birlik sifatida qo’llanadi. Masalan, “Dadang bilan birga ovga chiqqanmiz, tilla odam edi”, – dedi o’sha cho’pon. (S.Anorboyev, Oqsoy.) Mazkur gapdagi “tilla odam” birikmasidagi “tilla” o’zining moddiylik semasidan uzoqlashib, shaxs ma’naviyatining barcha tushunchalari mavjud ekanligini ko’rsatyapti. Ya’ni ushbu birikma “halol inson”, “xushmuomala”, “samimiy”, “yaxshilik qiluvchi”, “ezgulik ulashuvchi” ma’nolarini yuzaga keltirib, “ma’naviyat” leksik kategoriyasining ma’nosini kengaytirishga xizmat qiladi va sifat so’z turkumiga oid birikma yasalgan.

“Parda” leksemasi ham “O’zbek tilining izohli lug’ati”da asosan moddiy tushunchalarni ifodalab quyidagi ma’nolarda kelgan:

1. Xonani quyosh nuri, shamol va hokazolardan to’sish yoki bezak uchun deraza, eshik va shu kabilarga tutiladigan gazlama, mato.
2. Ko’chma borliqni ko’zdan berkitib, to’sib turgan narsa, masalan, qorong’ulik, tuman, bulut, ko’z yoshi.
3. Kino ekrani.
4. Organizmda ayrim a’zolari qoplab, o’rab yoki bir-biridan ajratib turadigan yupqa to’qima.
5. Sahna asarining yoxud filmning mustaqil voqelikdan iborat tugal bir qismi.
6. Teatrdan tomosha boshlangunga qadar sahnaga ilingan mato.
7. Ko’chma biror holatni yashirish vositasi, to’sib turuvchi niqob.
8. Tovush paychalari.
9. Parda (erkaklar ismi).

Mazkur leksema polisemantik ma’noga ega bo’lsa ham, bularning hech birida “ma’naviyat” semali tushunchalar ifodalanmagan. Leksema matnda ma’naviyat leksik-semantik kategoriyasidagi “hayo” leksemasi bilan sintagmatik munosabatga kirishib ijobylik bo’yog’iga ega shaxsning axloqiy sifatlarini ifodalashga qaratilgan birikmani hosil qiladi. Ya’ni “hayo pardasi” birikmasida, “andishali”, “or-nomusli”, “hayoli”, “iboli” kabi semalarni ifodalaydi. “Pardasiz gapirmoq”, “pardasiz nigoh tashlamoq” birikmalarida esa bu leksema ma’naviyatsizlik ma’nosida kelib, salbiylik bo’yog’iga ega bo’ladi,

“qo‘pollik”, “dag‘allik”, “hayosizlik”, “hirs bilan qaramoq” semalarini ifodalab, “ma‘naviyat” umumiy semali atov birliklar yadrosidan uzoqlashgan sifat va fe‘l so‘z turkumiga oid so‘z birikmalarni tashkil qiladi. Ular nutqiy va lisoniy imkoniyatlar asosida “ma‘naviyat” leksik kategoriyasining leksik ba‘zasini shakllantirishga xizmat qiladi. Ikkala birikmada ham shaxsning ma‘naviy sifatlariga oid tushunchalarni yuzaga keltiradi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “avliyo” leksemasi “valiyalar, e‘tiqodli, dindor kishilar, ruhoniylar, Allohga yaqin kishilar, karomat, bashorat qila oladigan, ulug‘, zo‘r fahmlanuvchi, darveshsifat odam” ma‘nosida kelgan. Xoja Bahouddin Naqshbandiyning Buxoroda avliyo sifatida shuhrat topishida bir voqea sabab bo‘lgan ekan. (Gazetadan) G‘or og‘zida baland yassi tosh ustida, Yalang‘och avliyo – oriq bir kekxa odam gulxan yoqib o‘tirardi. (Mirmuhsin, Me‘mor). Misollardan anglashiladiki, mazkur leksema, asosan, dindorlar, karomatgo‘y, mo‘jizalar ko‘rsata oladigan tushunchalar bilan bog‘langan holda keng qo‘llanadi. Biroq ayrim nutqiy va lisoniy hodisalarda lingvistik presuppozitsiya orqali “ma‘naviyat” leksik kategoriyasiga oid ma‘nolarni yuzaga keltiradi. Masalan, otangiz ko‘pni ko‘rgan avliyo odam ekan gapidagi “avliyo” odam birikmasidagi “avliyo” leksemasi o‘z ma‘nosidan uzoqlashib, “donishmand”, “uzoqni ko‘ra oladigan”, “ma‘naviy barkamol”,

“yetuk”, “tajribali” ma‘nolarini yuzaga keltirib, biror bir xalqning ma‘naviy timsoli darajasiga yetgan insonlarga nisbatan qo‘llangan. Hamda “ma‘naviyat” leksik kategoriyasining ma‘nosini kengaytirishga xizmat qiladi. Ma‘naviyatning “mukammallik” ma‘noviy guruhiga mansub “yetuk”, “barkamol”, “raso”, “mukammal”, “komil” sinonimik qatoriga mansub okkazonal sinonimlikni vujudga keltiradi. – Yo‘q, ayolimiz yetti pushtigachayin palagi toza ayol! (T.Murod, Otamdan qolgan dalalar)

Mazkur birikmalar tarkibidagi “palagi toza ayol” birikmasi tarkibida shaxs ma‘naviy sifatlarining barcha tushunchalari mavjud ekanligini nutqiy va lisoniy qo‘llanishlar orqali bilish mumkin. Ya‘ni ushbu birikmada “palagi toza” birikmasi “urug‘-aymog‘i”, “avlodi va oila a‘zolari ibrat olsa bo‘ladigan”, “namunali, ulug‘ zotli, shaxsdagi barcha ijobiy xususiyatlari jamlangan inson”larga nisbatan aytilgan. Biroq bu leksemalar alohida-alohida kelganda, umuman boshqa-boshqa ma‘nolarni ifodalaydi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, kundalik hayotda jonli muloqotda, badiiy asarlarda faol bo‘lgan, o‘z ma‘nosidan tashqaridagi ma‘noni ifodalab okkazonallik hosil qilgan so‘zlarning ayrimlari “ma‘naviyat” umumiy semali atov birliklar yadrosida birlashadi va sinonimik qatordagi so‘zlarni hosil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. 74-bet.
2. Мўминов С. Окказионал нутқий номинацияда мотивациянинг роли: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1990.
3. Мўминов С. Окказионал нутқий номинацияда мотивациянинг роли: Филол. фанлари номзоди дисс. – Тошкент, 1990. – Б. 82.
4. Тошалиева С. Ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 1998. – Б. 5.
5. Tuxtasinova O. Leksik okkazonalizmlar va uning yondosh hodisalarga munosabati. // Comparative Turkish Dialects and Literatures 1(2). 2022. 32-33-b.
6. Qurbonova M. Milliy uyg‘onish davri yozma manbalari tilida okkazonal birliklarning qo‘llanishi: falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi. – Farg‘ona, 2023.
7. Qurbonova M. Milliy uyg‘onish davri yozma manbalari tilida okkazonal birliklarning qo‘llanishi: falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. –Farg‘ona, 2023. 24-bet.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. J. III. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022. 623-bet.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. J. V. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022. 263-bet.
10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. J. V. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022. 263-bet.

Raxima ODILOVA,
 ToshDO'TAU O'zbek adabiyoti mutaxassisligi
 2-kurs magistranti
rohilaodilova78@gmail.com

REALISTIK HIKOYALARDA BOLA OBRAZI ("Uloqda" va "Mening o'g'rigina bolam" hikoyalari misolida)

Annotatsiya: maqoladagi mavzuning mazmuni shundan iboratki, ikki hikoya misolida bola obrazlarining xarakter jihatidan yoritish, umumiylikini va farqli jihatlarini tahlil qilish. Zamon va makondagi jarayonlarning borishi va obrazlardagi aksini o'rganish, realistik xosliklarini hikoya matnidan foydalanib yoritish maqsad qilingan. Hikoya haqida mualliflarning o'z iqrorlariga va o'rganilayotgan manbalarga tayanamiz. Ijtimoiy, maishiy va ma'naviy munosabatlarining realizmdagi talqini haqida atroflicha fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: bola obrazi, bola, obraz, urush, poetika, detal, reallik, davr, muammo, uloq, buvi, o'g'ri.

Annotation: the article delves into illuminating the essence of children's characters through the analysis of two stories, aiming to highlight both their similarities and disparities. It seeks to explore the evolution of these characters across time and space, emphasizing their realistic traits drawn from the narratives. The study draws upon the authors' personal insights and extensive research, providing a nuanced interpretation of social, familial, and spiritual dynamics within the realm of realism.

Keywords: image of a child, child, image, war, poetics, detail, reality, period, problem, goat, grandmother, thief.

Аннотация: содержание темы в статье заключается в выяснении особенностей детских персонажей на примере двух рассказов, анализе их общих черт и различий. Она направлена на изучение хода процессов во времени и пространстве и их отражения в образах, освещение их реалистических особенностей с помощью текста рассказов. Автор в статье опирается на собственные признания авторов по поводу повести и исследование источников. В статье подробно рассматривается трактовка социальных, бытовых и духовных проблем в реалистических рассказах.

Ключевые слова: образ ребенка, ребенок, образ, война, поэтика, деталь, действительность, период, проблема, копкари, бабушка, вор.

O'zbek adabiyotida bola obrazi qatnashgan asarlar talaygina. Bugungi kunda avtobiografik hikoya tarzida o'rganilib kelinayotgan "Uloqda" hamda voqeyiy "Mening o'g'rigina bolam" hikoyalari o'zbek realistik hikoyasining ilk namunalaridan hisoblanadi. Ma'lumki, o'zbek realizm namunalarini boshlab bergan adibimiz Abdulla Qodiriyning o'g'li Habibulla Qodiriy o'zining "Otam haqida" asarida shunday fakt keltiradi: «Bu hikoya 1915-yilda yozilgan edi. Bolalik davrimning yodgori bo'lgani uchun ortiqcha o'zgartirishlar kiritmadim» (A. Q.). Shu o'rinda, G'. G'ulomning "Mening o'g'rigina bolam" voqeyiy hikoyasi ham o'zining xarakteri, asar tili bilan real voqelik ekanligini bildirib turadi. Real jarayonlarda fantastik manzaralar tasvirlamaydi (agar tush motivi kiritilmagan bo'lsa). Xayoliy hodisalar tasviri ham asosan ijtimoiy, maishiy muammolar ustiga quriladi.

Naim Karimov o'zbek realistik hikoyachiligining tadrijiy takomiliga omillardan biri sifatida rus yozuvchisining hissasi borligini ta'kidlaydi: «O'zbek adabiyotida realistik hikoya janrining maydonga kelishi va Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Abdulla Qahhor hikoyanavislik ijodining shakllanishida Chexov an'analari ham muayyan omil bo'lib xizmat qilgan». Hech bir nazariya bir zarb ikkinchisiga turtki bo'lishini

rad etmaydi. Zero, bir voqeaning ta'siri ikkinchisida o'zgacha aks etishi tabiiy holatdir. Abdulla qodiriy o'zining "Baxtsiz kuyov" dramasi Behbudiyning "Padarkush" dramasi ta'sirida yozganini e'tirof etadi.

«Badiiyati yuksak hikoyaning maydonga kelishi soddagina — xuddi ot va chavandoz munosabatiga o'xshaydi. Xalqimiz orasida bor-ku, ot o'ziga munosib chavandozni topsa, maydon uniki. Xuddi shunday iste'dod, haq so'z, mos voqea, shunga munosib kayfiyat, ayniqsa, fikr va amal uyg'unlashgan nuqtada hatto romanlarni dog'da qoldiruvchi hikoya dunyoga kelishi mumkin».

Asarlarning qaysi davrda yaratilishidan qat'iy nazar, insoniyat bilan bog'liq voqealar rivojini qamrab oladi. Shu xususiyati asar umri uzayishi yoki qisqa bo'lishining omillaridan biri hisoblanadi. Urush davrida yaratilgan bir qancha asarlar bor, o'z davrining mashhur namunalari bo'lgan. Shunga qaramay, bugungi kun kitobxonlariga (nomutaxassis yoki havaskorlar nazarda tutilmoqda) bu kabi mavzular qiziqarli bo'lmasligi mumkin. Ushbu hikoyada asosiy, yorqin chiroq insonlar obraziga tushganidadir. Ya'ni bu "Uloq" kabi o'yinlarni bugun o'quvchilar bilmasligi mumkin, lekin uloq boshlanguncha bo'lgan insonlarning suhbat muhokamalari doim bo'lgan.

Hozirda, ancha zamonaviy uslubda davom etmoqda.

Ikkala hikoyaning qahramonlarining biri 12, biri 15 yoshlardagi bolalar bo'lishiga qaramay, ular ikki xil davr sharoitini tasvirlashadi. Qodiriyning bolaligidan esdalik hisoblangan "Uloqda" hikoyasida, tinchlik zamonida (hikoyada bola xizmatchi go'sht keltirganini, yangi liboslar kiyishi, umuman, uloq o'yinlari borligini o'zi bunga dalil) sodir bo'lgan bir epizodni xabarini bersa, G'. G'ulomning "O'g'rigina bolam" hikoyasi qahramoni orqali esa urush va uning asoratlarining aholiga ta'sirini anglaymiz: «Otamizning o'lganiga anchagina yil o'tib ketdi. Bu yil – o'n yettinchi yilning ko'klamida onamizdan ham ajralib, shum yetim bo'lib qoldik».

Ikki hikoyaning asosiy mavzusi ijtimoiy muammolarga borib taqaladi. Ushbu hikoyalar syujeti xronologik tartibda kechadi. Asardagi dialogning o'ziga xos xususiyati ham uni kimning tilidan bayon qilinishiga bog'liq edi. Ushbu hikoyaning yosh tanlamay o'qilishining sababi ham uning sodda, ammo tafakkurni uyg'otadigan misralarida seziladi. Asar ikki bosqichli jarayonni yuzaga keltirgandek edi. Birinchi (sodda) bosqichda, kitobxonning mutolaa zavqini oshirsa, xulosalash ko'nikimasini shakllantirsa, aksincha, ikkinchi (murakkab) bosqichda, asl voqelikdan (ma'lum davrlarda mavjud senzuraning niqoblanishidan) qisqacha darak beradi va xulosani kengroq olishni ta'minlaydi.

Hikoyalardagi bolalarning va atrofdagi insonlarning maishiy turmushidan darak beradigan o'y-fikrlari yanada mohiyatga yaqinlashtiradi. "Uloqda" hikoyasining ilk jumlasidan kompozitsiyaning tugun qismi hosil bo'ladi: «Kecha dadamdan so'rab qo'yganim uchun bugun akam ham «kerak emas, borma» degan jerkishini qilmadi». Shundan keyin voqealar rivoji birin-ketin rivojlanib boraveradi. Yosh Turg'un ko'nglidan: «Shuning bilan mening ko'nglimga: «Xudo xohlasa, kelasi yilga bir uloqlar chopayki, hamma meni: «Turg'un chavandoz», deb atasin degan orzular tushadi», – degan fikr o'tkazadi. Bola xizmatchi uni chavandoz deganida ham, ariq bo'yida uchratib qolgan akasining chavandoz akalaridan: «— Barakalla, chavandoz! Barakalla, Turg'un chavandoz! — deyishdi ular. Ayniqsa, meni «chavandoz» deb atashlari juda ham kayfimni keltirib, ichimdan: «Otangga rahmat», — deb qo'ydim», – deganida ham juda sevinadi.

Maydonida hali uloq boshlanmayoq odamlarning o'yin va uning ishtirokchilari haqidagi munozaralari boshlanib ketganini roviy shunday tasvirlaydi: «Bahslashadilar, har kim o'z yonidagi bilan talashadi. Men ham shu to'g'rida o'ylab, ularning aytgan nishonlarini qora qashqamdan qidirib topsam suyunib, topmasam kuyunib turaman». Bolalar ham o'zaro suhbat quradilar va unda ham har bir bola

obrazi Turg'un tilidan qisqacha tasvir etiladi: «Biz to'rtovimiz otlarimizni qator qo'yib, u yoq bu yoqdan gaplashib turdik. Nurxon dadasidan ola yo'rg'ani so'raganda qilgan bahonasini aytib kuladi. Haydar soqov saman otining yo'lda Shokir mishiqligining baytaliga qarab kishnaganini aytib, Shokirni masxara qiladi. Kulishamiz. Shokir bo'lsa burnini torta-torta: «Uyalib ketdim, bundan so'g'un biya minmayman», — deb qizarib-bo'zardi. Otimning umuldirig'iga ularning havaslari kelib, bahosini so'rashdilar, men: «o'n besh tanga», — deb kumush qamchini ham ko'rsinlar uchun o'ynagansimon egarning qoshiga «taq-taq» urib qo'yaman. Ular: «Qani, qani, kumushmi?» — deb qamchinni qo'lmdan olib ko'radilar. Men sekingina boshimni qimirlatib, o'zimda allanima sezinaman. Ularning otlariga, o'zimiznikiga, kiyimlariga, kiyimimga qarab, o'zimni ulardan allaqancha yuqorida ko'raman» (bu nutqda bolaning bolalarcha ustunlikdan zavqlanish sezilib turadi va real xarakterni namoyish qiladi).

Hikoyadagi olomon ham nazardan chetda qolmaydi. Hikoyaning maqsadi ham muallif ijodiy poetikasida yanada ochiqlanib boraveradi: «Otasi bolasini, akasi ukasini tanimaydi, chang-to'zon, terlangan, pishilgan, har kim uloqni taqimiga bosish qayg'usida. Bosh yorilib, ko'z chiqqan bilan, otdan yiqilib qo'li singan bilan parvoyi-falak... Ishqilib, uloqni taqimga bosilsa bo'ldi... Taqimga bosish o'zi juda ham nash'alik-da!» Insonlarning sodir bo'layotgan voqealarga munosabati (uloq sababli o'z hayoti xavfiga, jamiyat rivojiga, taraqqiyotga befarqligi, boshqalarning o'limi ularni ko'zini ochish o'rniga doim bu o'yinning takrorlanishi) bola nutqidan ma'lum bo'ladi. Yagona voqea kesimidagi obrazlar, detallar, dialoglar muallif ijod psixologiyasidan uning ijodiy niyati oydinlashadi. Bola obrazi esa voqeani xolis bayon etuvchi obraz sifatida namoyon bo'ladi. Hikoyaning fojiasiga bola: «Ular jo'nagandan keyin uloq yana boshlanib ketdi. Men uloq tugaguncha tomosha qilib turdim. Lekin yaxshiki, endi hech kimni ot bosmadi», – deya fikr bildiradi». Bola o'yinda bunday fojia borligini endi bilishi mumkin, lekin uloqni katta yoshdagilar tashkillashtiradi. Hikoyaning so'nggi satrlari shunday tugaydi:

«Men uyquli ko'zim bilan: «Dadam bozor ketmadimi?» — deb so'ragan edim, oyim:

— Esonboyning janozasida! — deb javob berdi. Mening uyqum o'chdi».

Sir emaski, G'afur G'ulom o'zining ijod psixologiyasi bilan ham she'riyatda, ham prozada o'zgacha uslubi bilan ajralib turadi. U haqida uning shogirdi va taniqli o'zbek yozuvchisi Said Ahmad shunday deydi: "G'afur akaning bola tabiatini yaxshi bilardim. Sal narsadan quvonib, sal narsaga mo'ltmo'lt yosh to'kkanini ko'rganman".

Asarlari orasida “Shum bola” obrazida muallifning o‘z xarakteri akslanib turadi. Qissada bola obrazining yorqinroq tasvirlash imkoniyati ko‘proq va muallif xarakterini ham chuqurroq singdirishi mumkin, albatta. Shunga qaramay, hikoyalarini ham kitobxon zavqlanganidan tezda o‘qib qo‘yadi. “Bolali uyda sir yotmas, Bolasiz uyda kir yotmas”, – deganlaridek ushbu hikoyada bola xalqimizning shu maqoliga munosib harakat qiladi:

«Buni qarang-a, bizning uyimizga o‘g‘ri kepti. Bizni ham odam deb yo‘qlaydigan kishilar bor ekan-da, dunyoda? Ertaga o‘rtoqlarimga toza maqtanadigan bo‘ldim-da: «Bizning uyga o‘g‘ri keldi». G‘urur bilan aytilsa bo‘ladi. Lekin ishonisharmikan?». Yumorga sug‘orilgan ushbu monologda bolaning g‘urur bilan maqtanishi bolalarcha dunyosining payhon bo‘lmaganini va voqeaning xolisroq bayonini ta‘minlagan. “Bolalar adabiyotini ko‘p o‘qigan kishi bir xususiyatga e‘tibor bermasligi mumkin emas: bolalar asarlarida o‘yin-kulgi, hazil-mutoyiba, hayotsevarlik mana man deb ko‘rinib turadi. Bu xususiyat ulardagi tabiiy tuyg‘u, xislatlardan kelib chiqadi. Yana ham aniqrog‘i, bola-o‘smir hamma narsaga ajoyibot, o‘yin, havas deb qaraydi. Mana shu tabiiy asos bolalar adabiyotining tug‘i, bayrog‘i, madhiyasidir. Ba‘zi siymolar bolalarcha tabiiylikdan umr bo‘yi judo bo‘lmaydilar. Tabiiyligi aniq ko‘rinib turadigan inson yorqin, betakror xarakterdir”. Buvisining ham soddagina, ammo bir vaqtning o‘zida dono ham ekanligi uning o‘g‘riga murojaatida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ya‘ni o‘g‘rilik kasb ekanligini emas, zamonada ro‘y berayotgan sharoitdan darak beradi.

«O‘g‘rigina bolam, hoy o‘g‘rigina bolam, hoynahoy biror tiriklikning ko‘yida tomga chiqqan ko‘rinasan, axir kasbing nozik, tumov-pumovingni yozib chiqsang bo‘lmaydimi, - debdilar». G‘afur G‘ulom asarlarida mehribon, nasihatgo‘y qariyalar obrazlari ko‘plab uchraydi. Muallifning hayotida muhim rol o‘ynagan buvisi balki asosiy sabablardandir.

O‘g‘rining tomdan turib buviga javobi ijtimoiy muammolarning maishiy turmushga ta‘sirini yanada yorqinroq tasvirlashga xizmat qilgan: «Axir, buvijon, siz ham birorgina kecha tinchingizni olib uxlasangiz bo‘maydimi, bizning tirikchiligimizning yo‘lini to‘saverasizmi?, – debdi».

Voqea bola tilidan hikoya qilinsa hamki, to‘liq

voqeani shaxsan guvohi emasligini uning “debdi” kabi izohlaridan anglasa bo‘ladi. Bu ham uning realligini ta‘minlagan desak mubolag‘a bo‘lmaydi: «Men gap shu yerlarga kelganda uyg‘onib ketgan bo‘lsam kerak. Qolgan gaplarni eshitganimcha qilib yozaman».

Muallifning hikoyasida poetik tasvirlarini e‘tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi, foydalanilgan so‘z manbasi ham yozuvchining xalq og‘zaki ijodidan yaxshigina xabardorligini bildirib turadi:

“Zamoni o‘zing ko‘rib turibsan, tiriklik toshdan qattiq, tuyaning ko‘ziday non anqoga shapig‘”, “Turib yeganga turumtog‘ chidamas”, “Bu oqshom uch xo‘roz o‘tgandan keyin, yetti qaroqchi yulduzi tik kelganda”, “Hali ham zamon-zamon o‘sha iligi to‘qlarniki” (zamon haqida o‘g‘ri nutqi).

Hikoyaning bir epizodinigina yoritish imkoniyatidan muallif shunday foydalanganki, unda urushning xalqqa ta‘siridan tashqari, xalqning soddaligini ham, mehribonligi-yu, mehnatsevarligi, umuman, o‘zbek xalqiga xos chizgilarni ko‘rsatib bergan. O‘g‘rining birgina gapi ikki muammoni o‘rtaga tashlaydi: «Bultur uni-buni sotib, sakson uch so‘m pul jamg‘arib: «Topganimiz shu, ellikboshi ota», deb pora bergan edim, rabochiyga* ketishdan olib qoldi». Birinchidan, poraxo‘rlilik illati, ikkinchidan, mardikorlikka olish, nomustaqillikning sharofatidan ekani og‘riqli nuqtadir.

Ikki hikoyaning roviysi bolaning o‘zi edi. Hikoyalarning mazmun-mohiyatini ochishdan tashqari, uning voqealar rivojini “bir nafasda” o‘qilishini ta‘minlagan dialoglar va detallar (endi foydalanilmayotgan “yarim pudlik qozon”, “uvunto‘da ko‘rpa-yostiqlar” kabilar) muhim funksional hodisa bo‘lib xizmat qilgan.

Xullas, “Uloqda” hikoyasining qahramoni ya‘ni Turg‘un hikoyaning ham ishtirokchisi, ham roviysi. Endigina 12 yoshdagi Turg‘unning bergan axborotlari uning ayni bola obrazini jonli va samimiyligi darajasini oshirgan. G‘afur G‘ulomning “bolasi” nafaol harakatda, roviylik vazifasini bajargan. Shu bilan birgalikda, muallifning quv ekani, poetik tasviri 15 yoshli bola obrazini biroz murakkablashtiradi (ya‘ni unda muallifning hikoyaga aralashuvi poetikasida sezilib qoladi). Bola obrazi esa o‘zining olamidan turib, uni soddaroq yo‘sinda kitobxonga yetqazib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Naim Karimov. “Anton Chexov” maqolasi.
<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/jahon-nasri-onlayn-antologiyasi/anton-chexov-1860-1904-rossiya>
2. U. Jo‘raqulov. “Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop. – Toshkent: «G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi», 2015. (234-b)
3. Abdulla Qodiriy. “Uloqda” hikoyasi.

<https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/abdulla-qodiriy-1894-1938/abdulla-qodiriy-uloqda-hikoya>

4. Said Ahmad. "Yo'qotganlarim va topganlarim". 3 jildlik. – T.: "Sharq" nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati, 2000. 39-b.

5. Abdug'afur Rasulov. "G'aroyib saltanat" maqolasi. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/abdugafur-rasulov-garoyib-saltanat/>

6. G'. G'ulomning "Mening o'g'rigina bolam" voqeiy hikoyasi.
<https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/g-afur-g-ulom-1903-1966/g-afur-g-ulom-mening-o-g-rigina-bolam-hikoya>

Mohigul ERGASHEVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti*

Mohigulergasheva24@gmail.com

BEGALI QOSIMOVNING FITRAT HAQIDAGI TADQIQOTLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada adabiyotshunos Begali Qosimovning Fitrat haqidagi tadqiqotlari tahliliga keng o'rin berildi. Shuningdek, boshqa fitratshunos olimlarning asarlari ham Begali Qosimov asarlariga qiyosan tahlil qilindi. Fitratshunoslikning ba'zi qirralari haqida xulosalar chiqarildi.

Kalit so'zlar: *Fitrat, fitratshunoslik, oktabr inqilobi, dorulmuallim, Voizin madrasasi.*

Аннотация: в данной статье большое место удалено анализу исследований Бегали Касимова о Фитрате. Также были проанализированы работы других естествоиспытателей в сравнении с работами Бегали Касимова.

Ключевые слова: *Фитрат, октябрьская революция, фитратшunoslik, гимназия, медресе Войзин.*

Annotation: this article is devoted to the analysis of literary critic Begali Kasimov's research in Fitrat. Also, the works of other scientists were compared to the works of Begali Rasimov. Conclusions have been drawn.

Key words: *Fitrat, fitratshunoslik, october revolution, gymnasium, Voizin madrasa.*

Kirish. O'tgan asrning boshlarida shaxs darajasiga ko'tarilgan 10-30-yillar ilmiy-adabiy muhitida katta o'ringa ega bo'lgan ijodkorlardan biri Abdurauf Fitrat hisoblanadi. O'zining murakkab shaxsiyati tufayli noma'lumligicha qolayotgan Fitrat hayotlik chog'laridanoq asarlarda shoir sifatida keltirildi. Zero, u haqidagi ma'lumotlar ham hayotligida e'lon qilingan. Hozirga qadar Fitrat hayoti, ijodi va faoliyati juda ko'plab adabiyotshunoslar tomonidan o'rganib kelinmoqda. Bular orasida dunyo adabiyotshunoslaridan tortib, o'zbek olimlarigacha mavjud.

Begali Qosimov ham o'zining darslik, gazeta va jurnal maqolalari, alohida asarlarida A. Fitrat haqida tadqiqotlar olib borgan. Olim eng avvalo Fitrat ijodini o'rganishdan oldin uni xalqqa tanitish yo'lidan borish kerakligini aytib o'tadi. Begali Qosimovning so'zlariga ko'ra "...Darhaqiqat ishni Fitratni tanitishdan boshlash kerak. Hozir ko'proq shu xil ishlar qilinmoqda. Negaki, uni ko'rgan, bilgan kishilar juda kam qoldi. Orada undan butunlay uzilgan uch avlod o'sib voyaga yetdi. Ikkinchidan, Fitratga o'xshagan xalq dushmanlarining asarlarigina emas, ular bilan bog'liq har qanday hujjat materiallar, hattoki xotiralar ham qatag'on qilingan ediki, bu bilan ham hisoblash kerak bo'ladi." [1. 69.] Shu sababdan

bo'lsa kerak Begali Qosimov Fitrat haqidagi tadqiqotlarda o'zi aytganidek gapni oldinroqdan boshlaydi. Shoir hayoti, faoliyati, safarlari, uning asarlari kabilarga alohida to'xtalib o'tadi. Yuqorida ta'kid qilinganidek, Fitrat shaxsiyati murakkabligi bilan ajralib turadi. Uning asarlari haqida ham xuddi shunday deyish mumkin. Fitrat eng avvalo, jadid edi. Uning hayoti yo'li va asarlaridagi g'oyalar shunday deyishimiz uchun yetarlicha bizningcha. Olim faoliyatini o'rganish bo'yicha nafaqat o'zimizda balki, dunyo adabiyotshunosligida ham sezilarli yutuqlar mavjud. O'zbek adabiyotshunoslaridan B.Qosimov, B. Do'stqorayev, U. Jo'raqulov, H. Boltaboyev I. G'aniyev kabilar o'z tadqiqotlarida Fitratning shaxsi va ijodini tadqiq qilishgan. Xuddi shunday tadqiqotlar chet ellik olimlar ijodida ham ancha samarali hisoblanadi.

Asosiy qism. Fitrat hayoti yo'li va faoliyatini o'rganish Amerika adabiyotshunosligida o'tgan asrning 50-70-yillarini o'z ichiga olgan holda Edvard Olvort tomonidan keng miqyosda tadqiq qilingan.

Yevropa adabiyotshunosligida ham Abdurauf Fitrat haqida ma'lumot beruvchi tadqiqotlar mavjud. Masalan, I. Baldaufning "XX asr o'zbek adabiyotiga chizgilar" deb nomlanuvchi kitobi bor. Mana shu kitobda olim Fitratning asarlari haqida

fikr yuritadi. Xususan, olimi “Shaytonning tangriga isyoni” asariga keng to‘xtalib uni “O‘zbek xudosislik adabiyoti o‘zining haddi a‘losiga ko‘tarilganligini inkor qilib bo‘lmaydi” [2. 58.] deb ta‘kidlaydi. Xuddi, shu asarni adabiyotshunos Begali Qosimov ham o‘zining “Maslakdoshlar” asarida tahlil qilgan. Shuni aytish kerakki, bu ikki tahlilda farq juda katta. Sababi, Begali Qosimov asar tahlilida umuman boshqa yo‘ldan nemis olimasi esa umuman boshqa yo‘ldan borganligini ko‘ramiz. “Shaytonning tangriga isyoni” kichik dramatik doston. Ayrim tadqiqotchilar unda ateistik ohanglar ko‘radilar. Bu bizningcha to‘g‘ri emas. Adibning hayoti ham ijodi ham bunday deyishga imkon bermaydi. U dinga emas, dinsizlikka, iymonsizlikka, e‘tiqodsizlikka qarshi. Ayni paytda u mutaassiblikning ham dushmani.” [3.127.] Begali Qosimov mazkur asarni Oktyabr inqilobiga bog‘lab tushuntiradi. Ya‘ni asardagi asosiy gap inqilob haqida ekanligiga ishora qiladi. “Bu jihatdan u Oktyabr inqilobini diniy rivoyat va asotirlar vositasida ifoda etgan Aleksandr Blok va Muhammad Iqbolni esga tushiradi.” [4.127.] Adabiyotshunos A.Aliyev ham bu masalaga to‘xtalar ekan “fan va dinni bir-biriga qarama qarshi qo‘yish orqali badiiy tahlil qiladi” [5. 48] deb ta‘kidlaydi.

Fitratning Turkiyada o‘qish masalasida ham adabiyotshunosligimizda turli xil fikrlar o‘rtaga tashlanadi. Bu mavzuni o‘rganishda ham adabiyotshunosligimizda turlichalik ko‘zga tashlanadi. Buni quyidagi misollar yordamida tushuntirishga harakat qilamiz. Masalan: Begali Qosimov o‘zining “Maslakdoshlar” asarida Fitratning Turkiyadagi tahsilini 1909–1913-yillar deb ko‘rsatadi. Xususan, olim yozadi: “Fitrat Istanbulda 1909–1913-yillarda o‘qidi”. [6. 74.] Oradan sakkiz yil o‘tib yozilgan asari hisoblangan “Milliy uyg‘onish” asarida ham shu yillarni keltirib o‘tadi. Faqatgina o‘qish joyi masalasida turli joylarni aytib o‘tadi. Chunonchi: “Maslakdoshlar”da “Fitrat Istanbul dorilfununida o‘qigan” deb ta‘kid etsa, “Milliy uyg‘onish” asarida esa, “Fitrat Istanbulda 1909–1913-yillarda Dorilmuallimda o‘qigan” deb ta‘kidlaydi. Shuni ham qayd etish kerakki, Fitratning tahsili haqida ham turli-tumanliklar borligi

aytilgan. Masalan, ayrim tadqiqotchilar Istanbul universitetida tahsil olganini aytishsa, ba‘zilar muallimlar gimnaziyasida tahsil olgan deyishadi. Yana bir qator olimlar esa “Voizin” madrasasida tahsil olganligini aytib o‘tishadi. Begali Qosimov ham bu kabi ma‘lumotlarni keltirib o‘tadi. Keyingi yillar fitratshunosligida ham bu borada bir qancha fikrlar o‘rtaga tashlandi. Masalan: Zaynobiddin Abdurashidov Fitratning Turkiyadagi tahsili masalasida ya‘ni yili haqida “1910-yil bahorida Fitrat do‘sti Muqimiddin bilan Buxorodan Istanbulga Eron orqali jo‘nab ketdi”[6.] deb ta‘kidlaydi. Bu borada adabiyotshunos Hamidulla Boltaboyev 1909-yilni Fitratning Istanbul safari uchun boshlanish yili deb qayd etadi. Xuddi shunday ishlar A. Aliyev, N.Karimov, I.G‘aniyev kabilar tadqiqotlarida ham kuzatiladi. Aynan qat‘iy qilib olim Begali Qosimov o‘z tadqiqotlarida ham 1909-yilni aytib o‘tganligini kuzatish mumkin. 1910-yilni belgilovchi olimlar ham mavjudki, ular E. Olvort, A. Beningsen, T. Xo‘ja hisoblanadi. Shuni ham qayd etish kerak, yaponiyalik olim Xisao Komatsu bu boradagi qarashlarini oddiy yilni keltirish bilan chegaralanmay, Buxorodagi diniy voqealarni keltirish bilan izohlaydi.

Ma‘lumki, XX asr Turkiston, xususan, Buxoro tarixida o‘zining turli xil munozarali voqealari bilan tarixda qoladi. 1910-yilda esa Buxoroda yangi g‘alayon ya‘ni sunniy va shialar o‘rtasidagi tortishuvlar yuzaga kelgan. X. Komatsu aynan A. Fitratning mazkur voqealardagi ishtiroki va ishtirok etmagani sababli ham o‘z fikr mulohazalarini bildirib o‘tgan.

Xulosa. Xulosa qilinsa, fitratshunoslik degan soha yildan yilga yangi ilmiy ma‘lumotlar bilan boyib bormoqda. Adabiyotshunos olimlar Abdurauf Fitrat hayot yo‘li va ijodi hamda faoliyati haqida takrorlanmas fikrlarni isbot etishda davom etmoqda. Shu bilan birga adabiyotshunos Begali Qosimovning ham mazkur sohaga qo‘shgan hissasi benihoya qimmatlidir. Zero, Begali Qosimov tomonidan yaratilgan ilmiy ishlar keyingi yillar fitratshunosligi uchun tayanch bo‘lgan desak ham mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қосимов Б. Маслакдошлар. Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. – Т.: Шарк нашриёт матбаа консернининг бош таҳририяти, 1994 й.
2. Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. – Т.: Маънавият, 2001 й.
3. Алиев А. Истиклол ва адабий мерос. – Т.: Ўзбекистон нашриёти, 1997.– Б.48.
4. Z. Abdurashidov. Abdurauf Fitrat va Buxoroda jadidchilik. O‘zbekiston til va madaniyat. 2021/3.

Muyassar BAXRIDDINOVA,
TDYU xorijiy tillar kafedrasida filologiya bo'yicha
falsafa doktori v.b. dotsent
bumuyassargmail.com

YURIDIK MATBUOT XUSUSIYATLARINI TADQIQ ETISH MUAMMOLARI

Annotatsiya: maqola O'zbekistonda yuridik matbuotning xususiyatlari va uni o'rganish bilan bog'liq muammolarni tahlil qiladi. Huquqiy bilim va huquqiy savodxonlikni oshirish orqali fuqarolarni jamiyatdagi islohotlarga faol jalb etish yuridik matbuotning asosiy maqsadi sifatida ko'rsatib o'tiladi. "Inson va Qonun", "Huquq" kabi yuridik gazeta va jurnallar paydo bo'lishi va ularning huquqiy masalalarni jamiyatga yetkazishdagi o'rni muhimligi ta'kidlanadi. "Yuridik matbuot" atamasi tilshunoslikda nisbatan yangi bo'lishiga qaramasdan, uning huquqiy nashrlarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega ekanligi aytiladi.

Kalit so'zlar: yuridik matbuot, yuridik jurnalistika, huquqiy ong, ijtimoiy islohotlar, huquqiy ta'lim, OAV nashrlari, tilshunoslik, yuridik terminologiya, O'zbekistonda huquqiy masalalar.

Annotation: the article explores the features and challenges of legal journalism in Uzbekistan. It emphasizes the importance of legal media in promoting legal awareness and education among citizens as part of the broader social, political, and legal reforms in the country. The emergence of legal newspapers and journals, such as "Inson va Qonun", "Huquq", and others, is discussed in relation to their role in shaping public understanding of legal issues. The term "legal press," though relatively new in linguistic and academic contexts, is highlighted as a significant concept in the study of legal publications and their impact on society.

Key words: Legal journalism, Legal press, Legal awareness, Social reforms, Legal education, Media publications, Linguistics, Legal terminology, Uzbekistan Legal issues.

Аннотация: статья исследует особенности и проблемы юридической прессы в Узбекистане. Особое внимание уделяется роли юридических СМИ в повышении правовой осведомленности и образованности граждан в рамках проводимых в стране социальных, политических и правовых реформ. Рассматривается появление таких юридических газет и журналов, как «Inson va Qonun», «Huquq» и других, в контексте их роли в формировании общественного понимания правовых вопросов. Термин «юридическая пресса», хотя и относительно новый в лингвистике и академических кругах, подчеркивается как значимое понятие в изучении юридических изданий и их влияния на общество.

Demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish sharoitida fuqarolarni ayni shu jarayonlarning faol ishtirokchisi va himoyachisiga aylantirish, bu mas'uliyatli vazifani ado eta borib, ozod so'z, ozod fikr, erkin xatti-harakat orqali jamiyat erkinligi va ozodligini shakllantirish respublikamizda olib borilayotgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy-ma'rifiy islohotlarning pirovard maqsadidir. Vatanimiz taraqqiyoti, islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan xalqning huquqiy bilimi, madaniyati darajasiga bog'liq bo'lib, shaxsning siyosiy faolligi, uning chinakam fuqaroviy munosabati, demokratik islohotlarga intiluvchanligi belgilangan maqsadlarga erishishning muhim omili hisoblanadi. Binobarin, davlat, jamiyat o'z fuqarolarining siyosiy va huquqiy bilimlarini oshirib borishdan manfaatdor bo'lib, ularning huquqiy savodxonligini yuksaltirishga, huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga mas'uldir. "Odamlarni huquqiy madaniyat, huquqiy ong, huquqiy bilimlar bilan qurollantirish asosiy vazifalardan biri bo'lishi shart, – deb ta'kidlaydi Prezidentimiz. – Toki jamiyatning har qaysi a'zosi o'z

huquqi, o'z burch va mas'uliyatini puxta bilmas ekan, uni hayotiy ehtiyoj sifatida anglamas ekan, bizning islohot, yangilanish haqidagi barcha so'zlarimiz, sa'y-harakatlarimiz besamar ketaveradi".

Ana shu ijtimoiy zaruratni hisobga olib, respublikamizda mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ommaviy axborot vositalarida huquqiy yo'nalishdagi masalalarni yoritishga jiddiy e'tibor berildi. Gazeta-jurnallarda fuqarolar huquqiy ongi, siyosiy va huquqiy madaniyatini oshirishga bag'ishlangan maqola, tadqiqotlar e'lon qilish amaliyotga kiritildi. Matbuot maydonida ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-falsafiy, ijtimoiy-publitsistik, adabiy-badiiy, ma'naviy-ma'rifiy, ommaviy nashrlar bilan bir qatorda ijtimoiy-huquqiy, yuridik nashrlar paydo bo'ldi. Hozirgi vaqtda respublikamiz miqyosida mazkur yo'nalishda qirqqa yaqin gazeta, o'ndan ortiq jurnal chop etilmoqda. Bugungi kunda respublikamiz axborot tizimida faoliyat yuritayotgan "Inson va Qonun", "Postda," "HIMOYA-JARAYON", "HUQUQ", "VAQT-VREMYA", "Kuch-adolatda", "Adolat ko'zgusi" kabi gazetalari va "Huquqshunos",

"Demokratlashtirish va inson huquqlari", "Fuqarolik jamiyati", "HUQUQ VA BURCH", "Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari", "Falsafa va huquq", "Jamiyat va boshqaruv", "Xalqaro munosabatlar: siyosat, iqtisod, huquq", "Advokat", "Huquq. Pravo. LAW", "Xo'jalik va huquq" singari jurnallarning vaqtli matbuotda o'z mavqeyi, o'z o'rniga egaligini ta'kidlash mumkin.

Binobarin, "yuridik matbuot" – mazkur ishda ilk bor qo'llanayotgan yangi atamalardan biri bo'lib, tilshunoslik hamda bu sohada yaratilgan lug'at, darslik, qo'llanma va boshqa adabiyotlarda shu paytga qadar foydalanilmagan. G'.Ahmedov, U.Bozorov va boshqalarning "Yuridik atamalar va iboralar lug'ati", G'.Ahmedov, H.Bektemirovlarning "Ruscha-o'zbekcha yuridik atamalar lug'ati" va mualliflar jamoasi yaratgan "Yuridik ensiklopediya"da ham yuridik matbuot atamasiga izoh berilmagan. Holbuki, "yuridik gazeta", "yuridik jurnal", "yuridik nashr", "yuridik adabiyot" kabi atamalarning tilimizdagi faol leksik qatlamda ishlatilayotganiga ancha bo'ldi. Faqat bu o'rinda "yuridik matbuot"ga sinonim bo'lgan "huquqiy matbuot" birikmasini ilk marta "Huquq" haftanomasining 2003-yil 12-noyabr sonidagi ruknlardan birida qo'llanganini e'tirof etish lozim. Unda D.Halilovning "Jamiyat ko'zgusi" maqolasida keltirilgan "Huquqiy matbuotimizda nima gap?" so'roq gap shaklidagi ruknda ushbu atama ishlatilgan. Mazkur gazetaning 2004-yil 2-iyun sonida "Huquqiy matbuotga bir nazar" rukni qo'llanib, "Izlanish davom etadi" sarlavhali materialda Sirdaryo viloyati prokuraturasining davriy nashri – "Adolat ko'zgusi" gazetasi faoliyati haqida hikoya qilingan.

Umuman, yuridik matbuot – ijtimoiy-huquqiy, yuridik yo'nalishda chop etilayotgan gazeta-jurnallar va ular faoliyatini umumlashtiruvchi yangi so'z birikmasi bo'lib, bugungi kunda mazkur

yo'nalishdagi matbuotning respublikamiz OAVlari orasida tutgan mavqeyi katta ekanligi yuqorida eslatildi. Buning o'ziga xos sabablari bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1. Demokratlashtirish va erkin fuqarolik jamiyati barpo etishning huquqiy asoslarini yaratish jarayonida shunday vaziyat yuzaga keldiki, ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-falsafiy, ilmiy-ma'rifiy, ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishlarda chop etilayotgan nashrlar sahifalaridagi huquqiy mavzularda berilayotgan materiallar fuqarolarni qoniqtirmay qoldi, ya'ni qabul qilinayotgan qonunlar va ularga sharhlar, qonunchilik, qonun ijodkorligi, falsafa va huquq sohalaridagi yangilik va izlanishlar, huquqiy muammolar, yuridik terminologiya masalalari hamda huquqshunoslik fanidagi o'zgarishlar to'g'risida keng ma'lumot beruvchi nashrlarga ehtiyoj tug'ildi.

2. Jamiyatdagi islohotlar vujudga keltirgan ana shu ijtimoiy-siyosiy, huquqiy-ma'rifiy ehtiyoj natijasida mazkur soha masalalarini talab darajasida yoritishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan gazeta-jurnallarni chop etish yo'lga qo'yila boshlandi va ular haqli ravishda "yuridik gazeta", "yuridik jurnal", "yuridik nashr" deb atala boshlandi.

Tabiiyki, ushbu nashrlar faoliyatida yildan-yilga sifat o'zgarishlari yaqqolroq ko'zga tashlanmoqda va bu jarayonda ularning tili uslubiyatida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganishga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Modomiki, matbuot yozma nutq an'anasini davom ettiruvchi, shuningdek, og'zaki nutq xususiyatlarini o'ziga singdiruvchi vosita ekan, o'z navbatida, matbuot ham og'zaki va yozma nutq madaniyatining yuksalishida, yozma nutqqa xos bo'lgan tartib va izchillikning takomillashuvida muhim rol o'ynaydi – "jamiyat sanitari" vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуазизова Н. Матбуот ва сўз эркинлиги. – Т.: Академия, 2006.
2. Абдувалиев М. Тўсиқсизлик майдони ва ташкил этувчи синтактик бирликлар// Ўзбек тили ва адабиёти, 1998. № 4.
3. Baxriddinova M.R. "ON THE PROCESS OF THEMATIC CONSOLIDATION OF LEGAL TERMS".
4. Baxriddinova M.R. NEMIS YURIDIK TERMINLARINING MAVZUVIY GURUHLARI.

Гулижахон АБДУБАННООВА,
 магистрант Узбекского государственного
 университета мировых языков

ИЛЛЮЗОРНОСТЬ КАК ПОЛИВАРИАТИВНОСТЬ РЕАЛЬНОСТИ В МАЛОЙ ПРОЗЕ ВИКТОРА ПЕЛЕВИНА

Аннотация: статья посвящена рассмотрению иллюзорности как одного из способов создания художественных произведений в творчестве современного русского писателя Виктора Пелевина. Данное исследование включает в себя анализ рассказов «Девятый сон Веры Павловны», «Нижняя тундра», «Принц госплана», в которых наиболее четко проявляется указанный способ создания произведений писателя.

Ключевые слова: рассказ, малая проза, иллюзорность, герой, мотив.

Annotatsiya: maqola zamonaviy rus yozuvchisi Viktor Pelevin ijodida illyuziyani badiiy asar yaratish usullaridan biri sifatida ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Ushbu tadqiqot "Vera Pavlovnaning to'qqizinchi orzusi", "Quyi tundra", "Davlat rejasi shahzodasi" hikoyalarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi, unda yozuvchining asarlarini yaratishning ushbu usuli eng aniq namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: hikoya, qisqa nasr, illyuziya, qahramon, motiv.

Annotation: the article is devoted to the consideration of illusoryness as one of the ways of creating works of art in the work of the modern Russian writer Viktor Pelevin. This study includes an analysis of the stories "Vera Pavlovna's Ninth Dream", "Lower Tundra", "Prince of the State Plan", in which this method of creating the writer's works is most clearly demonstrated.

Key words: story, short prose, illusion, hero, motive.

Творчество русского писателя В. Пелевина, как одного из самых талантливых прозаиков современности, отмечено многочисленными литературными премиями, среди которых «Золотой шар» (1990), «Малый Букер» (1993), «Национальный бестселлер» (2004), «Большая книга» (2010), премия Андрея Белого (2017). В. Пелевин начал свою литературную деятельность как рассказчик. Этому свидетельствует литературный дебют автора – рассказ «Колдун Игнат и люди», вышедший в журнале «Наука и религия» в 1989 году, и последовавшие затем пятьдесят рассказов, написанных в период с 1989 по 2019 год и объединенных в сборники: «Синий фонарь», «Желтая стрела» (1998), «Встроенный напоминатель» (2002), «ДПП (NN)» (2003), «Relics. Раннее и неизданное» (2007), «П5: прощальные песни политических пигмеев Пиндостана» (2008), «Ананасная вода для прекрасной дамы» (2010), «Искусство легких касаний» (2019).

В. Пелевин в своих рассказах создает иллюзорный мир как поливариативность реальности, который конструируется несколькими способами: сон и галлюцинации героев, переход в виртуальную реальность – компьютерную, переход в другой мир – ирреальный посредством употребления определенных средств. На это указывают и литературные критики. Так, литературный критик Е. Некрасов считает, что проза Пелевина вышла из фантастики как жанра в фантастику и как литературный прием. Критик отмечает, что автор стремится «изогнуть зеркало так, чтобы человек увидел искаженные, но свои черты, не привлекавшие

прежде внимания оттого, что были привычны» [4, С.18]. Есть и такие критики, которые усматривают в прозе В. Пелевина фантастику, но фантастику нового типа. П. Басинский отмечает, что тексты Пелевина – звено, соединяющее прежнюю фантастику с новой письменностью, не очень сложнее, но действующая модель сознания» [1, С.6].

Многие критики отмечают иллюзорность миров, создаваемых В. Пелевиным в первых произведениях. Так, рассуждая о характерных для Пелевина многослойных иллюзиях, Д. Володихин говорит: «Вот, например, почти непобедимая иллюзия, что вы ведете луноход по поверхности спутника Земли. На самом деле вы крутите велосипедные педали в железной консервной банке на четырех парах колес» [2, С.12].

Так, создание иллюзорного мира воплощено во многих рассказах писателя, но особенно ярко воплощено в рассказах «Девятый сон Веры Павловны», «Нижняя тундра», «Принц госплана».

Рассказ «Девятый сон Веры Павловны» (1991) повествует о судьбе уборщицы общественного туалета Веры Павловны, увлекшейся идеями солипсизма. Идея солипсизма позволяет создать в сознании героини другой мир, ирреальный, куда героиня уходит с головой. Основной задачей своего существования героиня считает попытку разобраться в законах бытия, своего земного существования.

В рассказе созданы два мира – реальный, связанный с конкретно-историческими явлениями советских реалий: перестройка, возникновение

бизнеса, появление кооперативов, и ирреальный, связанный с представлениями героини о устройстве мира и постижение одной из тайн мира – личностное начало в сознании. Реальный мир незаметен для героини, собственно созданный иллюзорный мир позволяет героини ощутить себя по-новому. Героиня представляет себя в новом мире «центром Вселенной» [5, С.3] и связывает свои мысли с первым шагом на пути к осуществлению планов, с неперменным воплощением в реальность. Вера Павловна уверена, за мыслью идет реализация воображаемых ситуаций, за каждой реализованной мыслью ситуацией идет самоутверждение себя как главного вершителя судьбы. Иными словами, Вера Павловна уверена, что желания человека определяют его жизнь. Так, героиня воплощает в реальность следующую мысль: «Для начала я попробую что-нибудь простое. Например, чтоб здесь на стенах появились картины и заиграла музыка» [5, С.4].

Начавшаяся в стране перестройка меняет жизнь героини и на месте общественного туалета открывают комиссионный магазин. Мечта героини воплотилась, Вера Павловна уверена, что причиной таких метаморфоз является она сама. Однако на этом работа сознания героини останавливается.

Одним из способов воплощения ирреального мира становятся сны Веры Павловны. Отметим, что имя и отчество героини отсылает к героине романа Н. Г. Чернышевского «Что делать?», в котором встает вопрос о смысле человеческой жизни. В романе Н. Г. Чернышевского одним из составляющих сюжетной организации являются сны героини, которые служат некой авторской проекцией по наметке планов героини и его осуществлению. В рассказе В. Пелевина снам также отводится огромная роль. Однако, образ, выбранный автором, позволил противопоставить Веру Павловну прошлого времен и Веру Павловну нового поколения. Вера Павловна Чернышевского в финальном сне становится царицей мира, познав законы бытия, пелевинская героиня остается разумом в реальном мире, переносит мечты и планы в реальный мир, бездействует, поэтому и остается со знанием жить как прежде.

Так, ирреальный мир героини – это мир снов и мир, выдуманный по идеям солипсизма. Вера Павловна ощущает себя в новой жизни другой, не простой уборщицей, а индивидуумом, способным изменить свой внутренний мир и повлиять на внешний мир. В. Пелевин создает двойную реальность – реальный мир героини и ирреальный, выдуманный ею мир, в котором происходит трансформация образа Веры Павловны.

В рассказе «Нижняя тундра» (1993) главный герой император Юань Мэн в попытках избавиться от музыки разрушения и гибели колдуна Сонхамы, пробует небесные грибы, которые отправляют императора к духу Полярной звезды. Герой, попробовав волшебные ядовитые грибы, попадает в другую реальность, которая позволяет Юань Мэну расширить границы собственного подсознания. Символичен в рассказе путь к духу Полярной звезды, который ведет героя через колодец в снежной степи. Китайский император, пребывая в другой реальности, наблюдает за процессом взаимоотношений между СССР и США. Ирреальная действительность позволяет герою объективно рассмотреть многие стороны человеческой жизни.

Иллюзорный мир создан в сознании героя, который ищет выход из сложившейся реальной действительности. Таким выходом для героя становится внешний и внутренний мир. Человек, создающий ирреальный мир, называется в рассказе «благородным мужем» [6, С.6], который «как никто другой видит, в какую пропасть правитель ведет государство. И если он верен своему Дао, а благородный муж всегда ему верен, это и делает его благородным мужем – он должен кричать об этом на каждом перекрестке. Только слияние с первозданным хаосом может помочь ему смирить свое сердце и молча переносить открытые его взору бездны» [6, С.7]. При отсутствии такого мужа, «возмутятся духи – охранители всех шести направлений!» [6, С.7].

Так, в рассказе «Нижняя тундра» автор создает иллюзорную действительность через путешествие героя в другой мир, в котором сознание главного героя расширяется, становится восприимчивым к новым познаниям, впитывает тайны мироздания.

В рассказе «Принц госплана» (1991) раскрывается тема компьютерной реальности. Главный герой – Александр Лапин – программист одного из учреждений советской эпохи, увлекшись компьютерной игрой «Prince of Persia», переносится в компьютерную реальность, где происходит стирание границ между настоящим, реальным и виртуальным миром.

Мир игры становится для героя второй реальностью – ирреальной. В иллюзорном мире герой ставит перед собой цель – дойти до пристанища прекрасной принцессы и добиться ее. Путь героя в иллюзорном мире наполнен опасностями и трудностями, которые герой воспринимает вполне реально и ощутимо, как будто происходящие события имеют место быть в реальной действительности.

Отметим, что иллюзорный мир рассказа рас-

пространяется и на других персонажей произведения – сослуживцы Александра Лапина так же переходят в виртуальную действительность. Реальная художественная ткань рассказа переходит в иную плоскость – в ирреальную, где локусами становятся виртуальные топосы: «F-16 Combat Pilot, M1 Tank Platoon, Starglider» [7, С.2].

Главный герой размышляет над человеческой жизнью и жизнью, происходящей в ирреальной действительности, его мучает вопрос о действительности иллюзорного мира. Так, образ экран монитора выступает в рассказе символом границы между двумя мирами, неким переходным местом в другую реальность. Отметим, что образ зеркала, призмы в рассказах автора выступает лейтмотивом в большинстве рассказов («Бубен Нижнего мира»).

Эпиграфом в рассказе выступает надпись: «B> MS DOS: в системе MS DOS» [7, С.8], а вместо заголовка пролога следует надпись: «Loading» [7, С.8]. Данные авторские пометки указывают на загрузку компьютерной игры, автор изначально нацеливает читателя на другую реальность. Названия глав также отсылают читателя на погружение в компьютерную реальность: «Level 1», «Level 2» [7, С.8].

Персонажи рассказа сосуществуют в двух мирах одновременно, меняя фокус внимания. Посредством ирреальной действительности В. Пелевин проводит параллель между законами и приемами компьютерной игры и реальностью. Герой рассказа понимает, что перед ним выстраивается ряд задач в компьютерной игре и осознает, что в реальной жизни всё происходит также: есть задачи, которые перед ним ставит сама жизнь и он должен выполнить эти задачи. Испытания в компьютерной реальности ассоциируются с человеческой жизнью и человеческим сознанием. Помещение в компьютерной игре представляет

собой подсознание, начало человека, которое у всех одно. Так, герой, после долгих размышлений, понимает, что он лишь часть одной общей игры, которая называется жизнью. Лапин осознает отсутствие индивидуального подхода в игре: выхода два – погибнуть и начать всё заново либо идти вперед до финала. Лапин переключает природу иллюзорного мира на реальность, сравнивает подходы и убеждается, что у человека тоже два выхода: жить до финала или умереть, не пройдя очередное испытание.

Компьютерная реальность – это некий выход из реальной действительности для героев рассказа. В иллюзорном мире герои могут трансформироваться из обычных госслужащих в героев компьютерных игр, могут почувствовать свою исключительную важность. Герой рассказа Кузьма Ульянович теряет ощущение границ между двумя мирами и, будучи расстрелянным виртуальными противниками, в реальной действительности умирает от сердечного приступа. Сознание в мироощущении Кузьмы Ульяновича настолько перекодировалось на компьютерную реальность, что в реальной жизни герой погибает, заведомо почувствовав себя убитым.

Так, в рассказе «Принц госплана» В. Пелевин рисует иллюзорный мир компьютерной реальности, в которой герои теряют ощущение реальности, срастаясь всецело с миром компьютера.

Таким образом, в рассказах «Девятый сон Веры Павловны», «Нижняя тундра», «Принц госплана» В. Пелевин создает иллюзорный мир как поливариативность реальности, который конструируется посредством снов, галлюцинаций героев, перехода в виртуальную реальность. Иллюзорный мир помогает пелевинским героям осознавать, принимать реальную действительность, осознавать настоящее через иную реальность.

Список использованной литературы:

1. Басинский П. Синдром Пелевина // Литературная газета. – М., 1999.
2. Володихин Д. Один из первых почтительных комментариев к «Мардонгу». 3. Пелевина // Книжное обозрение. – М., 1999.
4. Некрасов Е. Виктор Пелевин. Синий фонарь // Октябрь. – М., 1993. №5.
5. Пелевин В. Девятый сон Веры Павловны. – М., 1991.
6. Пелевин В. Нижняя тундра. – М., 1991.
7. Пелевин В. Принц госплана. – М., 1991.

Mahbuba RASULOVA,
Tashkent State University of Law
Foreign languages department

THE ESSENCE OF TEACHING LEGAL WRITING TO LAW STUDENTS (An example of tashkent state university of law)

Annotation: this study examines the teaching of legal writing at Tashkent State University of Law, using a qualitative research design that includes semi-structured interviews with faculty and focus group discussions with students. The findings reveal that while legal writing is recognized as a critical skill for future legal professionals, there is a need for curriculum improvement and pedagogical adaptation. The study identifies the necessity of enhancing feedback mechanisms and suggests incorporating hands-on workshops and peer reviews. Recommendations for future research and curriculum development are also discussed.

Key words: *Legal Writing, Law Education, Tashkent State University of Law, Pedagogy, Curriculum Development.*

Annotatsiya: ushbu maqolada Toshkent davlat yuridik universitetida professor-o'qituvchilar va talabalar bilan o'tkazilgan intervyularni izchil tahlil qilgan holda huquqiy yozuvni o'rgatish tadqiq qilinadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, yuridik yozuv bo'lajak huquqshunoslar uchun muhim sanalsa-da, o'quv dasturlarini takomillashtirish va pedagogik moslashtirish zarurati mavjud. Tadqiqot fikr-mulohaza ulashish mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini aniqlaydi va amaliy seminarlar, fikrlarga o'zaro sharhlar taklif qiladi. Kelajakdagi tadqiqotlar va o'quv dasturlarini ishlab chiqish bo'yicha tavsiyalar ham taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: *huquqiy yozuv, huquqshunoslik, Toshkent davlat yuridik universiteti, pedagogika, o'quv dasturlarini ishlab chiqish.*

Аннотация: в этом исследовании изучается преподавание юридического письма в Ташкентском государственном юридическом университете с использованием качественного исследовательского проекта, который включает полуструктурированные интервью с преподавателями и обсуждения в фокус-группах со студентами. Результаты показывают, что, хотя юридическое письмо признано критически важным навыком для будущих юристов, существует необходимость в улучшении учебной программы и педагогической адаптации. Исследование определяет необходимость улучшения механизмов обратной связи и предлагает включить практические семинары и рецензии коллег. Также обсуждаются рекомендации для будущих исследований и разработки учебной программы.

Ключевые слова: *юридическое письмо, юридическое образование, Ташкентский государственный юридический университет, педагогика, разработка учебных программ.*

Introduction

Legal writing skills are pivotal for law students, as they form the foundation for effective communication within the legal profession. Proficiency in legal writing not only enhances students' ability to articulate complex legal arguments but also prepares them for practical tasks such as drafting contracts, memos, and court documents. Given that clear and persuasive writing can significantly influence legal outcomes, the emphasis on developing these skills in legal education cannot be overstated. This study focuses on Tashkent State University of Law, aiming to evaluate the current state of legal writing instruction within its curriculum. The research is particularly relevant in light of the growing demands for skilled legal practitioners in Uzbekistan and beyond.

Literature review

Legal writing is a critical skill for law students, serving not only as a fundamental aspect of their legal training but also as a means to develop essential analytical, research, and communication skills. Legal

writing instructors often draw on these theoretical models to foster skills that are essential for successful legal practice (McCrorry, 1994; Ransdell & Levy, 1996). For example, research by Moore and Wexler (2008) found that effective legal writing instruction not only enhances writing abilities but also improves students' critical thinking skills, leading to better performance in other areas of legal study. Additionally, Williams (2010) contends that strong legal writing skills are indispensable for advocating effectively in legal practice, showcasing the vital intersection between legal writing and the broader competencies required in the field.

A range of studies highlights various instructional methods and their effectiveness in legal writing education across different jurisdictions. In the United States, a longitudinal study by Scherer (2016) examined the impact of integrated legal writing programs and found that students who participated in these programs were more proficient in drafting and analytical thinking compared to their peers

who received traditional instruction. Furthermore, studies by Cohn and Hays (2017) emphasized the role of experiential learning, noting that clinic-based legal writing courses significantly improved students' practical writing skills and confidence. In the UK, research by McGowan (2015) addressed the differences in pedagogical approaches between legal writing in academic settings versus practice-oriented environments. Similarly, in Australia, Lutz (2018) reported that mentorship programs pairing students with experienced legal practitioners enhanced the students' writing abilities and understanding of legal discourse. Emerging studies from Asian contexts, such as Lim and Voon (2019), indicate that cultural elements influence legal writing instruction.

Despite the growing body of literature on legal writing education, there remains a notable gap regarding its application in Central Asian law schools, particularly at Tashkent State University of Law. Most existing research is based on Western legal education systems, which may not account for cultural, institutional, and pedagogical differences present in Central Asian contexts. This study aims to explore the unique challenges faced by law students in Tashkent concerning legal writing instruction, addressing the lack of localized research in this area. By focusing on these specific needs, this research will contribute valuable insights to enhance legal writing education and better prepare students for effective legal practice in Uzbekistan and similar contexts. The primary questions addressed in this research are: How effectively does Tashkent State University of Law teach legal writing? What are the perceived strengths and weaknesses of current writing courses? Are students adequately prepared for real-world legal writing tasks upon graduation?

Methodology

This study employs a qualitative research design to investigate The Essence of Teaching Legal Writing to Law Students at Tashkent State University of Law. A qualitative approach is particularly suited for this exploration, as it allows for an in-depth understanding of the experiences, perceptions, and insights of both students and faculty regarding the legal writing curriculum and its pedagogical strategies. To gather rich qualitative data, two primary methods were utilized: semi-structured interviews and focus group discussions.

1. Semi-Structured Interviews:

- Participants: A purposive sampling strategy was employed to select participants, including law students currently enrolled in the legal writing course and faculty members teaching this course. A total of 10 faculty members were interviewed.

- Interview Process: Each interview lasted between

30-35 minutes and was guided by a predetermined set of open-ended questions designed to elicit detailed responses.

2. Focus Group Discussions:

- Participants: Two focus group sessions were held, with each group consisting of 20 students from diverse academic years to capture a wide array of experiences and perspectives. Thematic analysis was employed to analyze the qualitative data gathered from both the semi-structured interviews and focus group discussions. All interviews and focus group discussions were transcribed verbatim to create a complete and accessible dataset for analysis. Ethical considerations were rigorously followed in this study. Prior to data collection, ethical approval was obtained from insert name of ethics committee or institutional review board. Confidentiality was prioritized, with all participant data anonymized. Recordings and transcripts were stored securely, and access was restricted to the research team.

Results

The analysis of the qualitative data collected through semi-structured interviews and focus group discussions revealed several key themes that illuminate the teaching of legal writing at Tashkent State University of Law. These findings provide critical insights into both the efficacies and challenges faced in imparting legal writing skills to students. According to the findings, participants universally acknowledged that legal writing is an essential skill for aspiring legal professionals. Students emphasized that strong legal writing capabilities are crucial for effective advocacy, client representation, and procedural success in the legal field. Faculty members echoed this sentiment, identifying legal writing as foundational for students' future careers.

From teachers' point of view, utilizing a variety of teaching methods, including lectures, peer reviews, and practical writing exercises play a pivotal role in enhancing legal writing. However, some students expressed a preference for more hands-on, real-world writing scenarios that they believe would enhance their practical skills. Another notable finding was the limited integration of technology in teaching legal writing. While some faculty members utilized online resources and tools for editing and collaboration, students suggested that incorporating digital writing platforms and legal research databases could enhance their learning experience and better prepare them for modern legal practice.

The findings suggest that while there is a strong recognition of the importance of legal writing, there is also a critical need for curriculum improvement and pedagogical adaptation at Tashkent State University of Law. Faculty are encouraged to innovate their teaching

strategies, embracing interactive and experiential learning opportunities that resonate with students' needs.

Discussion

The findings from this study provide valuable insights into the teaching of legal writing at Tashkent State University of Law, highlighting both effective practices and areas needing improvement. The findings of the study resonate with research conducted in other educational contexts. Similar studies have indicated that legal writing programs benefit from interactive learning and the integration of practical assignments (Tiersma, 1999; Sargent & Schaffer, 2004).

While this study provides valuable insights, it is essential to acknowledge its limitations. Firstly, the sample size was relatively small and comprised primarily of students and faculty from Tashkent State University of Law, which may limit the generalizability of the findings to other institutions or legal educational contexts. Secondly, the study relied on self-reported data, which can sometimes be subject to biases or inaccuracies. Lastly, the study did not explore the perspectives of legal practitioners regarding the adequacy of legal writing preparation provided by academia. Future research could benefit

from incorporating these viewpoints to gain a more comprehensive understanding of the perceived gaps in legal education.

Conclusion

This study reveals critical insights into the current state of legal writing instruction at Tashkent State University of Law. Findings indicate a need for improved curriculum design, emphasizing practical assignments and interactive learning methods to engage students better. Additionally, optimizing feedback mechanisms and integrating technology into the writing process emerged as essential strategies to enhance students' writing skills. To improve legal writing instruction, it is recommended that the university introduce hands-on workshops, peer review systems, and guest lectures from legal practitioners to bridge the gap between theory and practice. For further research, exploring the impact of these instructional changes on student outcomes would be beneficial. Additionally, examining the perspectives of legal practitioners regarding the effectiveness of current training in legal writing could provide valuable context and inform curriculum development. By addressing these areas, Tashkent State University of Law can foster a more effective and relevant legal education framework.

References:

1. Cohn, S. & Hays, J. (2017). Integrating Legal Writing with Practice: A Comparative Study. *Legal Writing Journal*, 21(1), 45-73.
2. Lim, J. & Voon, L. (2019). Cultural Influences on Legal Writing Teaching: An Asian Perspective. *Asian Journal of Legal Education*, 6(2), 117-134.
3. Lutz, S. (2018). Mentoring in Legal Writing: Enhancing Student Writing Skills through Practitioner Partnerships. *Australian Journal of Law Education*, 13(1), 47-63.
4. McCrory, R. (1994). Teaching Legal Writing: A Classroom Perspective. *Journal of Legal Education*, 44(3), 297-311.
5. McGowan, M. (2015). Bridging the Gap: Academic Legal Writing vs. Practice-Oriented Legal Writing. *Legal Studies Quarterly*, 39(4), 341-357.
6. Moore, J., & Wexler, J. (2008). The Interplay of Legal Writing and Critical Thinking: An Empirical Study. *Journal of the National Conference of Law Reviews*, 12(2), 89-110.
7. Ransdell, S., & Levy, S. (1996). The Writing Process and the Quality of Writing. *Writing Research*, 8(3), 215-230.
8. Sargent, E., & Schaffer, D. (2004). Teaching Legal Writing: Engaging Students through Interactive Methods. *Legal Writing: The Journal of the Legal Writing Institute*, 10, 75-90.
9. Scherer, L. (2016). The Effectiveness of Integrated Legal Writing Programs in Law Schools: A Longitudinal Study. *Journal of Legal Education*, 66(1), 59-82.
10. Tiersma, P. (1999). *Legal Language*. University of Chicago Press.
11. Toshmatov, O., & Rasulova, M. (2024) Mobile-assisted means of developing ecologic awareness in contexts of modern legislation. *BIO Web Conferences*, 84, 04029.
12. Williams, J. (2010). The Importance of Legal Writing in Preparing Future Lawyers: A Comparative Overview. *International Journal of Legal Education*, 9(1), 25-45.

Oybek TOSHMATOV,
Tashkent State University of Law
Foreign languages department

UTILIZING MOBILE-ASSISTED LANGUAGE LEARNING FOR LEGAL ENGLISH INSTRUCTION AMONG LAW STUDENTS IN UZBEKISTAN

Annotation: this study examines the effectiveness of Mobile-Assisted Language Learning (MALL) in enhancing Legal English proficiency among law students in Uzbekistan. Through qualitative analysis of student experiences, the research reveals significant improvements in vocabulary acquisition, reading comprehension, and practical application of legal terminology. Despite some technical challenges, flexibility of MALL and personalized approach are shown to enhance student engagement and learning outcomes, suggesting its potential in modern legal education.

Keywords: MALL, Legal English, Law Students, Language Instruction.

Annotatsiya: ushbu tadqiqot O'zbekistondagi huquqshunos talabalar o'rtasida huquqiy ingliz tilini o'rganishda mobil qurilmalar yordamida tillarni o'rganish samaradorligini tadqiq qiladi. Tajriba tahlillari talabalarning ushbu usul orqali huquqiy ingliz tilini o'rganishda lug'at boyligini o'zlashtirish, o'qishni tushunish va huquqiy atamalarni amaliyotda qo'llashda sezilarli o'sishini ko'rsatadi. Ba'zi kamchiliklarga qaramay, mobil qurilmalar yordamida tillarni o'rganishning qulayligi talabalarning faolligini va ta'lim natijalarini oshirishga yordam beradi, bu uning zamonaviy huquqiy ta'limdagi imkoniyatlaridan dalolat beradi.

Kalit so'zlar: mobil qurilmalar yordamida tillarni o'rganish, huquqiy ingliz tili, huquq yo'nalishi talabalari, til o'rgatish.

Аннотация: в этом исследовании изучается эффективность мобильного обучения языку (MALL) в повышении уровня владения юридическим английским языком среди студентов-юристов в Узбекистане. Благодаря качественному анализу опыта студентов исследование выявляет значительные улучшения в приобретении словарного запаса, понимании прочитанного и практическом применении юридической терминологии. Несмотря на некоторые технические проблемы, гибкость MALL и персонализированный подход, как показано, повышают вовлеченность студентов и результаты обучения, что свидетельствует о его потенциале в современном юридическом образовании.

Ключевые слова: мобильное обучение языку, Юридический английский, Студенты-юристы, Обучение языку.

Introduction

Legal English, the specialized language used within the legal profession, is a crucial component of law education globally. Mastery of Legal English is essential for law students, as it allows them to comprehend complex legal texts, draft precise legal documents, and engage effectively in legal discourse. In the context of Uzbekistan, where legal reforms are ongoing and international legal relations are increasingly significant, the ability to use Legal English proficiently is becoming indispensable.

The integration of technology into language learning, particularly Mobile-Assisted Language Learning (MALL), has revolutionized traditional methods of language instruction. MALL utilizes mobile devices such as smartphones and tablets to provide learners with flexible, accessible, and personalized learning experiences. Various studies have demonstrated the positive impact of MALL on language acquisition, highlighting its potential to complement traditional classroom instruction. In the specific context of Legal English instruction for law students in Uzbekistan, MALL presents a promising

solution to some of the challenges faced in legal education.

This study aims to explore the effectiveness of Mobile-Assisted Language Learning in Legal English instruction among law students in Uzbekistan. The research will address the following questions:

1. How does MALL influence the learning outcomes of law students in Legal English?

2. What are the perceptions of law students and educators regarding the use of MALL for Legal English instruction?

Literature Review

English serves as the global lingua franca in legal education and practice, making it essential for law students to achieve proficiency in Legal English. The prominence of the language in international legal discourse, drafting, and litigation underscores its importance in legal education worldwide (Maley, 1994). Mastery of Legal English enables Uzbek law students to engage with international legal materials, participate in cross-border legal practices, and contribute to the nation's legal development (Muminova, 2018).

Mobile-Assisted Language Learning (MALL) offers learners the flexibility to study at their own pace and access learning materials anywhere, which is particularly advantageous in language learning (Kukulka-Hulme & Shield, 2008). Research has consistently shown that MALL can enhance language skills, from vocabulary acquisition to listening comprehension and speaking proficiency (Viberg & Grönlund, 2012). Kukulka-Hulme (2009) emphasizes that mobile technologies support collaborative learning environments. This immediacy and interactivity are crucial for effective language learning. Moreover, research by Burston (2014) demonstrates that MALL can be particularly effective in English for Specific Purposes (ESP). Traditional classroom methods often struggle to provide sufficient practical language use opportunities (Northcott, 2008). MALL, however, offers a dynamic and interactive platform that can address these challenges effectively. Hwang and Chen (2013) found that MALL applications designed for ESP helped learners better understand and use technical vocabulary in authentic contexts. This finding is supported by Saran, Seferoglu, and Cagiltay (2009), who demonstrated that learners using mobile phones for vocabulary learning exhibited higher retention rates than those relying on traditional methods. Another study by Chen, Hsieh, and Kinshuk (2008) explored the use of mobile devices for language learning and found that learners who used mobile-assisted methods exhibited greater motivation and engagement, which are critical factors in successful language acquisition. This is consistent with findings from Viberg and Grönlund (2012), who reported that MALL enhances learner motivation and engagement, particularly when the learning content is relevant and interactive.

Methodology

This study adopts a qualitative research design to explore the effectiveness of MALL in Legal English instruction among law students in Uzbekistan. A qualitative approach is appropriate for this research because it allows for an in-depth understanding of the experiences. The sample for this study consists of law students from two prominent universities in Uzbekistan: Tashkent State University of Law and the University of World Economy and Diplomacy. The sample includes 30 law students, with an equal representation of male and female students, and a range of academic years to ensure a diverse set of perspectives.

Data for this study were collected through semi-structured interviews and focus group discussions. The interviews were guided by open-ended questions, allowing participants to elaborate on their thoughts and experiences. Each interview lasted approximately 45 minutes. In addition to individual

interviews, focus group discussions were organized to capture collective views and stimulate discussion among participants. These discussions provided an opportunity for students to share their experiences and reflect on their peers' perspectives. Each focus group consisted of 5-7 participants and lasted around 90 minutes. The discussions were audio-recorded with the participants' consent to ensure accurate data capture. The data collected from the interviews and focus group discussions were transcribed verbatim and analyzed using thematic analysis. Thematic analysis was chosen for its flexibility and its ability to provide a detailed and nuanced account of the data.

Results

The data collected from the semi-structured interviews and focus group discussions provide a comprehensive view of the students' experiences with MALL in their Legal English courses. The participants shared their perspectives on the effectiveness of MALL tools, their challenges in learning Legal English, and their overall performance with and without the use of MALL. The analysis of the data reveals a significant difference in students' performance in Legal English when comparing traditional learning methods with MALL-supported instruction. Students who regularly used MALL tools reported notable improvements in several areas of Legal English, including vocabulary acquisition, reading comprehension, and practical application of legal terminology. Students who used MALL tools consistently showed a marked improvement in their ability to learn and retain complex legal vocabulary. Many participants mentioned that mobile apps and flashcard programs helped them memorize legal terms more effectively than traditional study methods. Participants reported that MALL tools, particularly those that provided interactive reading exercises and instant feedback, significantly enhanced their understanding of legal texts. The data also indicate that students who used MALL for practicing legal writing and speaking showed better proficiency in using legal terminology in context. Despite the overall positive feedback, some students did report challenges related to technical issues, such as app glitches or the need for consistent internet access.

Overall, the results of the study suggest that MALL has a positive impact on students' performance in Legal English, particularly in areas such as vocabulary acquisition, reading comprehension, and practical application of legal terminology.

Discussion

The results indicate that MALL has a positive impact on students' learning outcomes in Legal English. Students who used MALL tools showed significant improvements in vocabulary acquisition, reading comprehension, and the practical application

of legal terminology. These findings suggest that MALL enhances the learning experience by making it more interactive, flexible, and tailored to individual needs. Moreover, students provided overwhelmingly positive feedback on MALL, highlighting its role in increasing motivation, engagement, and providing a more personalized learning experience. The convenience of accessing learning materials anytime and anywhere was particularly valued.

The findings of this study align with previous research on the effectiveness of MALL in language learning. Similar to the studies by Kukulska-Hulme and Shield (2008) and Viberg and Grönlund (2012), this research found that MALL enhances language learners' motivation and engagement, which are crucial for successful language acquisition. The improvement in vocabulary retention observed in this study is consistent with the findings of Saran, Seferoglu, and Cagiltay (2009), who reported that mobile-assisted vocabulary learning led to better retention rates compared to traditional methods.

Furthermore, the positive impact of MALL on reading comprehension and practical application of language skills corroborates the results of Hwang and Chen (2013), who found that MALL applications designed for English for Specific Purposes (ESP) effectively support learners in understanding and using technical vocabulary. However, the technical

challenges reported by students in this study echo the concerns raised by Burston (2014) regarding the pedagogical challenges associated with MALL, particularly the need for reliable technology and internet access.

Conclusion

The integration of MALL in Legal English instruction presents a valuable opportunity to enhance the language proficiency of law students in Uzbekistan. While there are challenges to address, particularly regarding technical reliability, the benefits of MALL—such as increased engagement, flexibility, and personalized learning—make it a promising tool for legal education. As Uzbekistan continues to align its legal education system with international standards, incorporating MALL into Legal English courses could significantly contribute to the development of skilled and proficient legal professionals.

Educators should consider integrating MALL tools into their Legal English courses to provide students with more interactive and flexible learning opportunities. This integration should be accompanied by training sessions for students to maximize the use of these tools. Future studies should explore the long-term impact of MALL on Legal English proficiency to determine whether the initial benefits observed are sustained over time.

References

1. Burston, J. (2014). MALL: The pedagogical challenges. *Computer Assisted Language Learning*, 27(4), 344-357.
2. Chen, N. S., Hsieh, S. W., & Kinshuk. (2008). Effects of short-term memory and content representation type on mobile language learning. *Language Learning & Technology*, 12(3), 93-113.
3. Hwang, W. Y., & Chen, H. S. L. (2013). Users' persistent retention of vocabulary knowledge learned with the support of mobile learning. *Educational Technology & Society*, 16(2), 33-46.
4. Kukulska-Hulme, A. (2009). Will mobile learning change language learning? *ReCALL*, 21(2), 157-165.
5. Kukulska-Hulme, A., & Shield, L. (2008). An overview of mobile assisted language learning: Can mobile devices support collaborative practice in speaking and listening? *ReCALL*, 20(3), 271-289.
6. Maley, Y. (1994). The language of the law. *Language and the Law*, 3, 11-50.
7. Muminova, D. (2018). The importance of Legal English in Uzbekistan's legal education. *Journal of Central Asian Law*, 7(2), 120-134.
8. Northcott, J. (2008). Legal English and the visual: Genre, multimodality and academic study. *English for Specific Purposes*, 27(1), 48-59.
9. Saran, M., Seferoglu, G., & Cagiltay, K. (2009). Mobile assisted language learning: English pronunciation at learners' fingertips. *Eurasian Journal of Educational Research*, 34, 97-114.
10. Stockwell, G. (2010). Using mobile phones for vocabulary activities: Examining the effect of the platform. *Language Learning & Technology*, 14(2), 95-110.
11. Viberg, O., & Grönlund, Å. (2012). Mobile-assisted language learning: A literature review. *Language Learning & Technology*, 16(2), 30-54.

Zebiniso TOSHQULOVA,
 Termiz davlat pedagogika instituti
 O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi o'qituvchisi

TUN VA TONG IFODASINING MIFOLOGIK TALQINLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada adabiyotning inson hayotida tutgan o'rni, janrlar ko'rinishlari haqida qisqacha hamda insoniyat tomonidan yaratilgan ilk janr sanalmish mifologiya haqida to'liq ma'lumot beriladi. Adabiy janrlardagi tun va tong leksikasining ma'no tomonlar va ularning mifologiyada ishlatilgan o'rinlari o'rganildi. Bundan tashqari xalq og'zaki ijodi va o'zbek millatining lingvokulturologiyasida azaldan ma'lum bo'lgan irim-sirim va urf-odatlardagi namoyon bo'ladigan tun va tong mazmun tomonlari bayon etildi.

Kalit so'zlar: badiiy adabiyot, lirik janrlar, mif va mifologiya, tun va tong, dialekt, semantik tomon, xalq og'zaki ijodi.

Annotation: in this article, the role of literature in human life, the appearance of genres, and complete information about mythology, the first genre created by mankind, will be given. The meanings of the lexicon of night and dawn in literary genres and their places used in mythology were studied. In addition, the aspects of night and dawn that are manifested in folklore and linguistic culture of the Uzbek nation, which are known from time immemorial, were described.

Key words: fiction, lyrical genres, myth and mythology, night and morning, dialect, semantic aspect, folk oral creativity.

Аннотация: в данной статье будет дана роль литературы в жизни человека, возникновение жанров, а также полная информация о мифологии – первом жанре, созданном человечеством. Изучены значения лексики ночи и зари в литературных жанрах и их места, используемые в мифологии. Кроме того, были описаны аспекты ночи и рассвета, которые проявляются в фольклоре и языковой культуре узбекского народа, известные с незапамятных времен.

Ключевые слова: художественная литература, лирические жанры, миф и мифология, ночь и утро, диалект, смысловой аспект, народное устное творчество.

Badiiy adabiyot inson yaratilgandan buyon u bilan hamohang tarzda yashab kelayotgan ijodiy omildir. Odamzot hozirgi kunga qadar adabiyotning turli ko'rinishlaridan foydalanib kelgan, ya'ni insoniyat taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tar ekan, o'zi bilan birga yashayotgan adabiyotning turli ko'rinishlaridan, o'ziga qulay bo'lgan ko'rinishidan foydalangan. Aytmoqchimizki, inson o'z bilimlarini, qarashlarini, tarixini kelajak avlodga yetkazishda turli yo'llardan (devorlarga, toshlarga o'yib rasm chizish orqali ifodalash, taxtaga yozish, sopol buyumlarga yozish, teriga, tangalarga yozish, qog'ozga yozish va yana xalq og'zaki ijodi kabi) uzluk ishlatib kelishgan.

Adabiyot orqali insonlar o'z dunyoqarashlarini, histuyg'ularini, o'zlarining madaniyati va tilini bardavom ettirishga harakat qilib kelishgan. Shuning uchun ham adabiyot yashasa, bashariyat yashaydi deb bemaolol ayta olamiz. Ushbu fikrimizni isbotlash maqsadida buyuk ajdodlarimizning bizga qadar yetib kelgan satrlarini eslatib o'tmoqchimiz: Abdulhamid Cho'lponning "Adabiyot yashasa – millat yashar", o'zbek

elining ardoqli va atoqli yozuvchisi Abdulla Qahhorning "Adabiyot atomdan kuchli, lekin uning kuchini o'tin yorishga sarf etish kerak emas", kabi fikrlari adabiyotga berilgan qimmatli fikrlardir. Adabiyot fanini o'qitish orqali o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirish, ularda vatanparvarlik ruhini, millatga muhabbat tuyg'usini oshirish mumkin, adabiyot bilan oshno qalblardan sira yomonlik kutish mumkin emas.

Endi adabiyot orqali bizga yetib kelgan mavzular mohiyatiga to'xtaladigan bo'lsak, sevgi, ishq, may, hayot, tabiat, ota-ona, farzand vahokazolarni tashkil etadi. Bu mavzular bizga qadar adabiyot janrining turli ko'rinishlari orqali yetib kelgandir. Biz aynan adabiyot janrining eng qadimiy shakllaridan biri sanalmish mifologiya va unda aks etgan tun hamda tong obrazlariga to'xtalib o'tmoqchimiz.

Bilamizki, olam yaratilgandan buyon ikki qarama-qarshilik (infillikt)dan yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va zulmat, tun va tong, baxtilik va baxtsizlik kabi tushunchalar kurashi bilan davom etib kelmoqda. Fikrimizni asoslar o'laroq mifologiya mif nima ekanligiga bir to'xtalsak: qadimgi

ibtidoiy odamning olam va borliq haqidagi ibtidoiycha tasavvurining yig'indisi – mif sanaladi. Bu so'z esa lotinchadan olingan bo'lib, "rivoyat, afsona, hikoya va asotir" degan ma'nolarni beradi.

Mif – xalq og'zaki ijodining eng qadimgi janrlaridan biri bo'lib, o'sha davr shaxsining olam haqidagi tasavvurlari aks ettirilgan va aniq hamda mavhum obrazlar bilan bo'rttirilib o'zining e'tiqodiy qarashlarini, to'qimalarini o'zida mujassamlashtirgan asar sanaladi. Ya'ni koinotning yaratilishi, samoviy jismlarning paydo bo'lishi, o'simliklar va hayvonot dunyosining vujudga kelishi, tabiiy hodisalarning sabablari va mohiyati afsonaviy qahramonlar, ma'budlar va ilohlar to'g'risidagi e'tiqodiy qarashlarni o'z ichiga oladi.

Mifologik tasavvurlar xayoliy uydirmalarni bayon qilib kelsa ham, mif o'z ijrochilari tomonidan bo'lib o'tgan voqealar deb sifatlanadi. M.I. Steblin Kamenskiyning ta'kidlashicha, "mif – bu muayyan voqelik bayoni bo'lib, unda hikoya qilingan voqea-hodisa nechog'lik uydirma bo'lmasin, yaratilgan va yashab kelgan joyida u hamisha haqiqat, real voqelik ifodasi sifatida qabul qilingan. Mifni o'rganadigan tadqiqotchi undagi uydirmaga ishonmaydi. Shuning uchun ham mif bugungi kunda haqiqiy hayotiy voqelik ifodasi sifatida anglashilmaydi. Shu tariqa tadqiqotchining mif haqidagi o'z tasavvuri ya'ni "mif – uydirmadir" degan qarashi yuzaga keladi. Yaratilgan va ommalashgan joyida mif aslida real voqelik ifodasi deb tushunilgan".

Qadimiy tasavvurlar silsilasi va o'z davrida tafakkur shakli hisoblangan miflar – odamlarning voqelikka nisbatan ongsiz ravishdagi hissiy munosabatining ifodasi sanaladi, tabiat va jamiyat hayotining xilma xil qirralarining mazmun mohiyatini tushuntiruvchi vositadir. Shuningdek, mif – afsona janrining badiiy shakli asosida bayon etilib, tarixda yashab o'tgan ajdodlarimizning olam haqidagi tasavvurlarini o'zida jamlaydi. Miflarning ommalashishida, ularning avloddan-avlodga yetib kelishida xalq og'zaki ijro san'ati katta ahamiyat kasb etadi va ular asosan so'z vositasida hikoya qilib berilgan, natijada bugungi kungacha yetib kelgan. Ilmiy manbalarda mif – atamasining 500dan ortiqroq ta'rifi mavjudligi qayd qilinadi.

Mifologiyada tun va tong ko'pincha kosmik kuchlarni ifoda etuvchi, ularning xususiyatlarini tasvirlovchi vosita sifatida tasvirlangan. Qadimgi yunonlarning mifologiyalarida Nxy (tun) va Eos (tong) hayotga, dunyoga, tabiatga va insoniyatga ta'sir etuvchi ikki qarama-qarshi kuch (infillikt) sifatida tasvirlangan. Gomer dostonlarida tun va tong ko'pincha ilohiy

kuchlar, mavjudotlar qiyofasida tasvirlangan. Qadimgi misr she'riyati va xalq og'zaki ijodi namunalarida ham tun va tong ilohlarining o'rni katta bo'lgan. Ular bu ikki hodisaning o'z xudolari ham bo'ladi deb tasvirlashgan. Quyosh xudosi Ra har kun o'zining sayohatini Sharqda ko'tarilib, G'arbda botishi bilan yakunlagan. Bu esa o'sha davr Misr she'riyatining markaziy motivi sanalgan.

Aynan shu hodisa O'rta Osiyo xalqlarining eng qadimiy yodgorligi sanalmish "Avesto"da ham namoyon etilgan. Yorug'lik va quyosh xudosi sanalmish Mitra har kuni ertalab o'zining aravasiga minib dunyo bo'ylab kezib chiqishi va yomonlik qiluvchilarni dahshatli tarzda jazolashi haqida ma'lumot berib o'tilgan. Albatta, bu tong Mitra va uning aksi bo'lgan tun Axriman qiyofasida gavdalantirilgan. Mitra yovuzlik timsoli Axriman ustidan g'alaba qozonishi, Misr she'riyati va mifologiyasida ham tong zulmat va Xaos ustidan tartib va g'alabasini anglatadi.

Skandinaviyaliklar mifologiyada ham tun va tong o'z ilohlariga ega. Ularda aytilishicha, dunyo zulmat (Ginnungagap) va muz (Niflxaym), olov (Muspelxaym) bilan to'qnashib, oqibatda xudolarning tug'adigan dastlabki bo'shliqdan yaratilgan sanaladi. Bu afsona kosmosga xos bo'lgan zulmat va yorug'likning, tartib va tartibsizlikning asosiy ikkiligini aks etgan.

Ko'pgina madaniyatlarda tun va tong bilan bog'liq afsona rivoyatlar mavjud bo'lib, ularning tasvirlari orqali ko'pincha xudolar va qahramonlar tasvirlangan sanaladi. Ko'pgina dinlarning mifologiyasiga nazar soladigan bo'lsak tong tirilish, yangilanish, g'alaba ramzi sifati ishlatilgan. Bundan tashqari ba'zi madaniyatlarda ibodat yoki meditatsiya kabi tong otishi bilan bog'liq marosimlar yoki amaliyotlar mavjud. Surxondaryo hududining ayrim qismlarida tun bilan bog'liq ayrim irimlarni keltirib o'tsak, tunda hushtak chalmaslik, buning oqibati yomon bo'lishini, ya'ni "xonadonimizga o'g'ri tushadi", - deya ota-bobolarimiz uqtirib kelishgan, yoki kun botgandan keyin ilonni tilga olmaslik yoki eslamaslik, bu hol ayni shu hodisani o'zimizga chaqirib olishimiz mumkin ekanligini aytib o'tishgan.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, dunyo azaldan yaxshilik va yomonlik kurashuvidan iborat bo'lib kelgan, adabiyot esa inson paydo bo'lganidan beri u bilan birga yashab kelmoqda. Adabiyotning har jabhasi-yu, janrlariga nazar soladigan bo'lsak tun hamda tong o'zining badiiy vazifasini bajarib kelgan. Ba'zan ijobiy va ba'zan salbiy ko'rinishlarda yozuvchi, shoir, xalq, elat madaniyatidagi, hayotidagi, ichki kechinmalaridagi qarashlarini namoyon etib kelganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo'rayev M. Folklorshunoslikka kirish. –Toshkent: 2017.
2. Каменский М. И. Миф. – Ленинград: 1976
3. Шахнович М. И. Первобытная мифология и философия. – Ленинград: Наука, 1971.
4. Eshonqul, J. Folklor: obraz va talqin. – Qarshi: Nasaf, 1999.
5. Hamdamov. U. Qosimov. A. Jahon adabiyoti. –Toshkent: 2017.
6. Qadimgi Yunon afsona va rivoyatlari. – Toshkent: Kun, 2013.

Dilnovoz XUDAYBERDIYEVA,
 O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
 2-kurs tayanch doktoranti

O'QIB TUSHUNISHGA YORDAM BERUVCHI ZAMONAVIY STRATEGIYALAR

Annotatsiya: o'qish ko'nikmasini rivojlantirish hozirgi kunda yosh kadrlar uchun juda zarur va muhim hisoblanib, bu ko'nikmani rivojlantirish nafaqat sohaviy balki dunyoviy, ilmiy bilimlarini ham oshirib dunyoqarashlariga ijobiy ta'sir ko'rsatib ularda ijodiy fikrlash, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. O'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirishda asosiysi to'g'ri strategiya, texnika va metodlardan foydalanishdadir.

Kalit so'zlar: *nofilologik yo'nalish, o'qish jarayoni, o'qish strategiyalari, tanqidiy fikrlash, ijodiy fikrlash*

Annotation: the development of reading skills is considered very necessary and important for young personnel today, and the development of this skill not only improves their professional, but also worldly, scientific knowledge, has a positive effect on their outlook, and develops creative thinking and critical thinking skills in them. The key to developing reading comprehension skills is using the right strategies, techniques, and methods.

Key words: *non-philological direction, reading process, reading strategies, critical thinking, creative thinking*

Аннотация: развитие навыков чтения сегодня считается очень необходимым и важным для молодых кадров, причем развитие этого навыка не только совершенствует их профессиональные, но и мировые, научные знания, положительно влияет на их мировоззрение, развивает творческое мышление и критическое мышление. Ключом к развитию навыков понимания прочитанного является использование правильных стратегий, техник и методов.

Ключевые слова: *нефилологическое направление, процесс чтения, стратегии чтения, критическое мышление, творческое мышление*

Kirish. Har bir chet tili o'rganish jarayoni bizdan shu tilda ko'proq o'qib o'rganishni talab etadi ya'ni biz ahamiyatsiz hisoblaydigan retseptiv ko'nikmalarni rivojlantirish produktiv ko'nikmalar uchun muhim ahamiyatga egadir. Ko'plab olimlar o'qish ko'nikmasini til o'rganish jarayonida muhim ekanligini o'z ishlarida ta'kidlab o'tishgan. O'qib tushunish nofilologik yo'nalish talabalar uchun juda qiyin hisoblanib ular matn to'liq tushunishlari uchun ko'p vaqt talab qiladi, lekin ularda soatlar yetarli drajada emasligi, yana bir muammo ularda o'qib tushunishga doir strategiyalar haqida bilimlar yetarli emasligidir. Nofilologik yo'nalish talabalar uchun chet tilidagi matnlar o'z sohasiga taalluqli bo'lib qolmay balki ularni shu o'rganilayotgan tilning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotiga doir bo'lishi ular uchun foydali va qiziqarli bo'ladi. Chet tilida o'qilgan matnning tushunarli bo'lishi darsda o'qituvchi tomonidan tanlanadigan yondashuv, metod, texnika va strategiyalarga juda bog'liq. Hozirgi kunda o'qishga doir yangi zamonaviy metod, texnika va strategiyalar metodist olimlar tomonidan yaratilgan. Quyida biz bir qancha olimlar tomonidan samarali deb topilgan strategiyalar haqida so'z yuritimiz ulardan darsda foydalanish har bir pedagogning darsini qiziqarli qilib, talabalarga esa motivatsiya beradi.

Asosiy qism. Zamonaviy ta'limda nofilologik yo'nalish talabalaridan talab qilinadigan asosiy ko'nikmalardan biri o'qib tushunish – bu nafaqat chet tilida, balki ona tilida ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'qish talabalar uchun kundalik faoliyat turiga aylanishi zarurdir va bu biz uchun faqat foyda keltiradi. Hozirda

o'qib tushunishni rivojlantirishda ko'plab strategiyalar metodlar ishlatiladi, lekin ular o'qituvchilar tomonidan to'g'ri tanlanishi va darsda to'g'ri foydalanilishi kerak. K.King fikriga ko'ra o'qib tushunish 4 ta narsani o'z ichiga oladi: o'quvchi, matn, strategiya va maqsad. Biz har qanday ishni boshlashdan oldin maqsad qo'yamiz bu bizni natija tomon yetaklaydigan omildir. Strategiyalar haqida so'z yuritishdan oldin uni tub ma'nosini tushunib olishimiz lozim deb hisoblaymiz. Pani(2004) fikriga ko'ra yaxshi o'quvchi ko'p va tez-tez strategiyalar qo'llaydi va strategiyani: aqliy murakkab matn samarali tushunishga yordam beruvchi operatsiya deya ta'riflaydi.[3:355-362] Zamonaviy til o'qitishning talabalaridan biri o'qish ko'nikmasini rivojlantiruvchi strategiyalardan unumli foydalanish bo'lib ular: QAR, Metacognitive, Cognitive, KWL, SQ3R, DRTA, hikoya xaritasi, taqqoslash va qiyoslash diagrammalari. Yuqorida keltirilgan strategiyalar darsda matn va o'qish turiga qarab tanlanishi lozim. QAR strategiyasi savol turlariga asoslangan bo'lib o'qib tushunish darajasi, matnga asoslangan savol va ularga javob bera olishni ta'minlaydi. Bu strategiya ham juda samarali bo'lib talabalarda fikrlash qobiliyatini o'stiradi. KWL(strategiyasi bilaman, bilishni xohlayman va o'rgandim) kabi savollarga javob topishga yordam beradi va bu strategiyaning tub mohiyati matn yanada chuqurroq o'rganishga yordam beradi, oldingi bilimlardan foydalangan holatda. Biz har qanday matn turini o'qish jarayonida shu mavzuga oid oldingi bilimlarni yodga olib ulardan foydalanishimiz zarur. Bu strategiya ularda faqat matn o'qib chiqish emas, tushunib o'qishni

talab etadi. Bunday strategiya ham nofilologik yo'nalish talabalari uchun qiziq va samarali deb hisoblaymiz. Keyingi strategiya esa bu DRTA(directed reading thinking activity) yo'naltirilgan o'qish fikrlash mashqi bo'lib bunda o'qituvchi matnni tanishtirish mobaynida talabalardan matn mazmunini taxmin qiluvchi savollar so'raydi va ularga bu matnni o'qish mobaynida mustahkamlash berilgan savollar asosida o'qilayotgan ma'lumotlarni imkoniyati yaratiladi o'zlari qilgan taxminni tekshirgan holatda albatta. Bu strategiya ham talabalarda fikrlash qobiliyatlarini o'stirishda yordam beradi. Avtorning fikriga ko'ra muntazam o'qish matnni umumiy mazmunini tushunishga yordam bersa, strategiyalar ishlatish orqali o'qish asosiy va aniq ma'lumotlarni topish, grammatik strukturalar va yangi so'zlarni o'rganishga yordam beradi.[1:70] Ch.Sotoning fikriga ko'ra metakognitiv strategiyalar haqidagi bilim o'quvchilardan matnni yaxshiroq tushunishlarini va ularning kelajakka qaratilgan o'qish harakatlarini ham tartibga solib boshqaradi.[4:1] S.M.Q.Hashmi o'z ishida metakognitiv strategiyasini matnni tushunishda ahamiyatini isbotlab bergan va u: o'qish oldi, o'qish davomi va o'qishdan keying mashqlarni o'z ichiga olishini va talabalarni motivatsiyasini oshirib faolikka undashini tushuntirib

bergan.[2:8] Keyingi samarali strategiya esa SQ3R bo'lib bu strategiya besh bosqichli o'qish jarayonini o'z ichiga oladi: umumiy ma'no uchun o'qish, savol javobda mavzuga, sarlavhaga asoslangan savollar berishadi; keying bosqichda o'qishadi va bu muhim bosqichda ularga beriladigan savollarga javob berishga tayyor bo'lishlari shart, keyin esa ular matndan eslatmalar va fikrlarni ovoz chiqargan holatda yoki yozma holatda shakllantirishadi; oxirgi bosqich esa ularning ijodiy fikrlashi va tushunganlik darajalariga asoslanadi, ya'ni ular matnga asoslangan turli xil ijodiy topshiriqlar bajarishadi. Yuqorida keltirilgan barcha strategiyalar samarali hisoblanib talabalarda o'qib tushunish darajasini oshirishga va ularni mustaqil ijodiy, tanqidiy fikrlashga o'rgatadi. Talabalarga bunday strategiyalardan foydalanib o'qish juda ham qiziq va motivatsiya beradi .

Xulosa. Yuqorida keltirib o'tilgan strategiyalar o'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirishda juda ahamiyatli hisoblanib ulardan darsda to'g'ri foydalansak, talabalarda tanqidiy fikrlash, ijodiy fikrlash va eng asosiysi matnni tushunish darajasi oshadi. Nofilologik yo'nalish talabalari bu strategiyalardan foydalanish orqali o'qib tushunishdagi qiyinchiliklar bartaraf etib, motivatsiya va qiziqishlari oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Andres.I.C (2020) Enhancing reading comprehension through an Intensive reading approach HOW Journal Volume27.
2. Hashmi, S.M.Q The effects of metacognitive strategies on reading comprehension of ESL students 2024
3. Pani,S. (2004)Reading strategy instruction through mental modeling ELT Journal 58,355-362.
4. Soto.Ch et al. (2019) Reading comprehension and metacognition: The importance of inferential skills

Farangiz QOSIMJONOVA,
Termiz davlat universiteti
1-bosqich tayanch doktoranti

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA IBORALARGA ILMIY-NAZARIY YONDASHUVLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida iboralar ustida olib borilgan ilmiy-nazariy yondashuvlar xususidagi fikrlar tahlilga tortilgan. Qayd etish lozimki, iboralar borasidagi har bir tadqiqot o'zining ilmiy yangiligi bilan ajralib turadi. Bu esa ushbu yo'nalishdagi olib borilgan ishlarning salmog'idan dalolat beradi. O'zbek tilshunosligi frazeologizmlari tadqiqi til ko'lamiga bog'liq holda shakllantirilgan bo'lib, uning jahon tilshunosligi bilan amalga oshirilgan qiyosiy tahlili ham bugungi kunning asosiy masalalaridan biri sanaladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tilshunosligi, iboralar tadqiqi, ilmiy-nazariy yondashuvlar, ilmiy yangilik, qiyosiy tahlil.

Annotation: in this article, the opinions about the scientific-theoretical approaches to phrases in Uzbek linguistics are analyzed. It should be noted that each research on expressions is distinguished by its scientific novelty. This indicates the weight of the work carried out in this direction. The study of phraseologisms of Uzbek linguistics is formed depending on the scope of the language, and its comparative analysis with world linguistics is considered one of the main issues of today.

Key words: *uzbek linguistics, idiom research, scientific-theoretical approaches, scientific innovation, comparative analysis.*

Аннотация: в данной статье анализируются мнения о научно-теоретических подходах к словосочетаниям в узбекском языкознании. Следует отметить, что каждое исследование выражений отличается научной

новизной. Это свидетельствует о значимости работы, проводимой в этом направлении. Изучение фразеологизмов узбекского языкознания формируется в зависимости от сферы языка, а его сравнительный анализ с мировым языкознанием считается одним из главных вопросов современности.

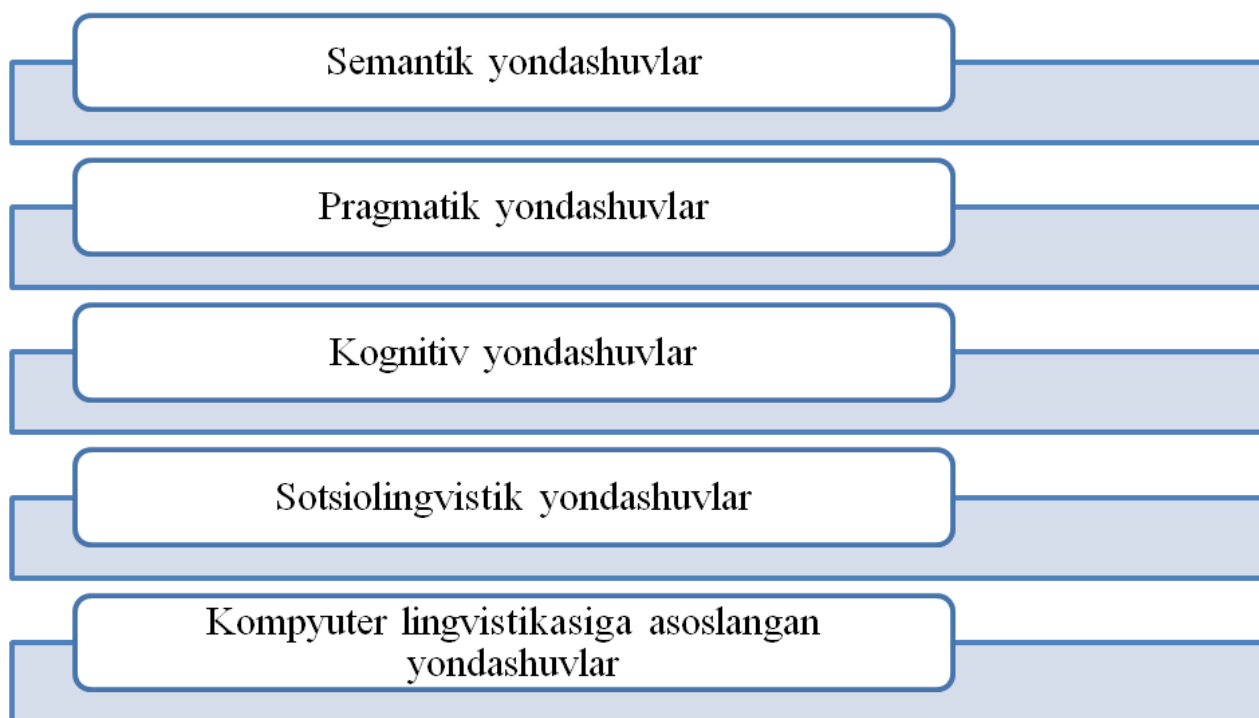
Ключевые слова: узбекское языкознание, исследование идиоматики, научно-теоретические подходы, научные инновации, сопоставительный анализ.

Barchamizga ma'lumki, tilning tadqiqot ko'lami keng bo'lib, unda olib borilayotgan har bir ilmiy tadqiqot uning naqadar salmoqli ekanligidan dalolat beradi. Ta'kidlash lozimki, tanlangan mavzu ilmiy yangilikka boy bo'lsa, sohaning yanada chuqur tahlil qilinishiga yordam beradi. Bizning ushbu maqolamiz ham bevosita o'zbek tilshunosligida iboralarga bo'lgan ilmiy-nazariy yondashuvlar hamda ularning qiyosiy tadqiqi xususidadir. Ta'kidlash lozimki, olib borilgan har bir ilmiy tadqiqot bir-biridan iboralarning takrorlanmas qirralarini ochib berishga qaratilganligi bilan farq qiladi.

Iboralar – frazeologiya sohasining o'rganish obyekti sanalib, tarkibida nechta birlik bo'lishiga qaramasdan

mazmuni bir so'zga teng kelishi uning asosiy xususiyati hisoblanadi. Har bir tilning o'ziga xos iboralar tizimi mavjud bo'lib, ularni boshqa tillar bilan qiyoslash orqali o'xshash va farqli xususiyatlarni anglash mumkin. Iboralarning ilmiy tadqiq etilishida amalga oshirilgan ishlar ham xilma-xil bo'lib, ular tilning turli sathlari doirasida amalga oshirilgan.

O'zbek tilshunosligida iboralarni o'rganish yillar davomida turli nazariy yondashuvlarni o'zida jamlagan holda rivojlanib bordi. Ularni umumlashtirgan holda, ya'ni iboralarning qaysi jihatini aks ettirishiga ko'ra quyidagicha guruhlarga ajratish maqsadga muvofiqdir:

Iboralarga semantik yondashuv ushbu sohaning ilmiy yangiliklaridan birini aks ettirishga xizmat qildi. Bu yondashuv iboralarning ma'nosini, xususan, ularning metaforik tabiatini va ular tom ma'noda talqin qilishdan qanday qilib hosil bo'lishini tahlil qiladi. O'zbek tilshunosligida ushbu yo'nalishni boshlab bergan olim sifatida Shavkat Rahmatullayevni tilga olishimiz o'rindir. Muallifning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" fikrimizning yaqqol dalilidir[2].

Ushbu tadqiqotda iboralar mazmunan ochib berishga harakat qilingan bo'lib, bu orqali muallif o'zbek tilshunosligiga katta hissa qo'shdi, deya bemalol ayta olamiz. Shavkat Rahmatullayev ushbu asarida frazeologizmlarning semantik tabiatini ochib berishda ulardagi ma'no, frazeologik polisemiya, sinonimiya, antonimiya, omonimiya, paronimiya kabi hodisalarga alohida e'tibor qaratgan bo'lib, agar iborada yuqorida nomlari keltirilgan hodisalardan biri mavjud bo'lsa,

unga alohida izoh keltirib o'tgan, iboralarning xilma-xil shakllari ham asarda batafsil yoritilgan. Xususan, avjiga chiqarmoq iborasining avjga chiqmoq, avjga chiqmoq kabi shakllari ham mavjud ekanligi alohida qayd etib o'tilgan. Bundan tashqari, tanlangan birliklar asarlar yordamida ilmiy dalillangan:

“Ko'ngliga sig'maslik – diqqatlik, xafalik tufayli mashg'ul bo'lolmaslik, qunt qilolmaslik. He, shu tobda ko'ngliga ashula sig'armidi? S. Anorboyev, Oqsoy.[2]”

Iboralarga pragmatik yondashuv ham o'zbek tilshunosligida amalga oshirilgan ishlardan biri hisoblanadi, ushbu yondashuv iboralarning muloqotdagi vazifasini o'rganadi, ularning kontekstga bog'liq ma'nosi va so'zlovchining niyatiga e'tibor beradi. Masalan, yurakka yaqin iborasining muayyan kontekstda mehr-muhabbat va hissiy bog'lanishni qanday anglatishini tushunish ushbu yo'nalish doirasiga xos tahlil hisoblanadi.

Kognitiv yondashuv bugungi tilshunoslik doirasida amalga oshirilayotgan yangi yo'nalish sanalib, unda iboralarning ongda qanday saqlanishi va qayta ishlanishini o'rganish, ularni metafora va metonimiya kabi kognitiv jarayonlar bilan bog'lash kabi jarayonlar amalga oshiriladi. R. Lakoff, M. Jonson, G. Fokonye kabi tadqiqotchilar o'zbek tilshunosligida kognitiv yondashuvga ta'sir ko'rsatgan. Ushbu tahlil doirasida tilni tishlamoq iborasini tahlil qiladigan bo'lsak, jismoniy harakatga nisbatan cheklov bilan bog'liq bo'lgan metafora kognitiv jarayoniga qanday kirib borishini ko'rib chiqish asosiy masala sanaladi[3].

Iboralarga sotsiolingvistik yondashuv iboralarning ishlatilishi va ma'nosiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy va madaniy omillarni o'rganadi. O'zbek tilshunoslaridan B.T. Ergashev, S.M. Tursunov va A.A. Ismoilov ibora qo'llanishidagi ijtimoiy va mintaqaviy o'zgarishlarni o'rgangan hamda uni tilimiz ilmiy yangiligi sifatida tahlil qilgan. Iboralarning turli o'zbek shevalarida qo'llanishini taqqoslash, yosh, jins, ijtimoiy tabaqa kabi ijtimoiy omillar ibora tanlashga qanday ta'sir ko'rsatishini qayd etish kabilar ular tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot doirasida amalga oshirilgan.

Kompyuter lingvistikasi bugungi kunda ilg'or rivojlanib borayotgan soha sanalib, iboralarni ushbu yo'nalishga tatbiq qilish ham tilimizning yanada keng targ'ibotiga yordam beradi. Bu yondashuvga iboradan foydalanishni tahlil qilish, farqlarni aniqlash va ularni qayta ishlash uchun hisoblash modellarini ishlab chiqish uchun kompyuterga asoslangan usullardan foydalaniladi. O'zbek tadqiqotchilari o'zbek iboralarni o'rganish uchun korpus tahlili va mashina tilida iboralarni o'rganish kabi hisoblash vositalaridan tobora ko'proq foydalanmoqda. O'zbek iboralari ma'lumotlar bazasini yaratish va ularning muayyan kontekstlarda qo'llanilishini bashorat qilish uchun

mashina tilida o'rganishdan foydalanish, ayniqsa, ahamiyatlidir. Bundan tashqari, iboralarning qo'llanish chastotasi, tarqalishi va o'zgarishini tahlil qilish uchun keng ko'lamlı o'zbek korpusidan foydalanishni kengaytirish, turkiy tillardagi iboralardagi o'xshashlik va farqlarni o'rganish, til va madaniy aloqalarga oydinlik kiritish, iboralarning vaqt o'tishi bilan rivojlanishini o'rganish, ularning kelib chiqishi va tarixiy ta'sirini kuzatish ham soha doirasida amalga oshirilayotgan tadqiqotlardan sanaladi.

O'zbek tilshunosligida iboralarga ilmiy-nazariy yondashuvlar xususida fikr yuritar ekanmiz, bu borada amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar borasidagi tahlillar haqida ham mulohaza yuritishimiz lozim. Qo'qon universiteti o'qituvchisi Mamurova Shaxlo tomonidan yozilgan “Ibora, so'z birikmasi va frazeologik birliklar haqida umumiy tushuncha” maqolasi ham shular jumlasidandir[5]. Muallif ushbu maqolada tilning lug'at tarkibidan o'rin olgan iboralar xususida fikr yuritadi. O'z fikrlarini V. Kunin, V. Vinogradov kabi olimlar ilgari surgan g'oyalar asosida dalillaydi. Bundan tashqari, frazeologik birliklar tarkibida nechta so'z ishtirok etishiga qaramay, ularning yagona mazmunga ega ekanligi hamda emotsional-ekspressiv ma'no tashishini alohida ta'kidlaydi. Muallif fikriga ko'ra, iboralar tarkibidagi komponentlar o'zaro yaxlitlanishi natijasida ko'chma ma'no ibora tarkibiga singib ketadi. Madina Alimova tomonidan tadqiq qilingan “Ibora - til gavhari” ilmiy maqolasida esa muallif iboralarni o'qitishga metodik jihatdan yondashgan hamda ularni o'qitish yuzasidan qator tavsiyalar keltirgan[5]. Muallif dars jarayonida iboralarni o'qitishda turli usullarni tavsiya etgan.

Iboralar tahlilini turli tillarda qiyosiy o'rganish ham bevosita o'zbek tilshunosligida amalga oshirilgan tadqiqotlardan biri sanaladi. Bekzod Xudoyqulov tomonidan yaratilgan “Frazeologizmlarning asosiy xususiyatlari” maqolasida bevosita italyan tilidan o'rin olgan iboralarning lingvistik sifatleri namoyon bo'lgan[2]. Muallif italyan tilidagi iboralarni tilshunos nuqtayi nazaridan tahlil qilar ekan, ularning bevosita o'zbek tili bilan qiyosiy tadqiqini ham yoritishni maqsad qilgan.

Iboralar doirasida amalga oshirilgan yana bir ilmiy tadqiqotlardan biri bu Dilmurod Ashurovning “Alpomish” dostonining lingvokulturologik xususiyatlari ishida o'z aksini topgan[1]. Dissertant ushbu doktorlik ishida dostonidagi frazeologik va paremiologik birliklarning lingvokulturologik tadqiqiga alohida ahamiyat bergan hamda ularning tilning madaniy qatlamida qay darajada aks etganligi borasida o'z fikr va mulohazalarini batafsil yoritishga harakat qilgan.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, o'zbek tilidagi

iboralarni tushunish ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi. Ana shu nazariy qarashlarni o'zida mujassamlashtirgan holda o'zbek tilshunosligi ushbu muhim til xususiyatining nozik jihatlari, boyligi va madaniy ahamiyati haqidagi tushunchamizni boyitishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashurov D. "Alpomish" dostonining lingvokulturologik xususiyatlari. Avtoref. dok. diss... . –Namangan: 2021. 35-b.
2. Xudoyqulov B. Frazеologizmlarning asosiy xususiyatlari//Uchinchi renessans: ilm-fan va ta'lim taraqqiyoti istiqbollari.
3. Башиева С.К. Стилистический компонент фразеологического значения. Автореф. дисс... канд. фил. наук.– Краснодар: КГУ, 1995. 23-с.
4. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. –М.: 1972. 466-с
5. www.google.com

Feruza MAXANOVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasasi o'qituvchisi

SINONIMLARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI (Maqsud Shayxzoda she'rlari misolida)

Annotatsiya: ushbu maqolada sinonimlarning lingvopoetik xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Hamda shoir Maqsud Shayxzoda she'rlarida uchraydigan sinonimlarning lingvopoetik jihatlari xususida ayrim mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: *sinonimlar, lingvopoetik xususiyatlar, polisemantika, leksema, leksik va kontekstual sinonimlar, kontekst.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются лингвопоэтические особенности синонимов. Также были сделаны некоторые комментарии по поводу лингвопоэтических аспектов синонимов, встречающихся в стихотворениях поэта Махсуда Шейхзаде.

Ключевые слова: *синонимы, лингвопоэтические особенности, полесемантика, лексема, лексические и контекстуальные синонимы, контекст.*

Annotation: this article discusses the linguopoetic features of synonyms. Also, some comments were made about the linguopoetic aspects of the synonyms found in the poems of the poet Maqsud Shaikhzada.

Key words: *synonyms, linguopoetic features, polesemantics, lexeme, lexical and contextual synonyms, context.*

Har bir nutq egasining lingvistik bazasi va uning tarkibi tilimizdagi sinonimlar, ularning uslubiy xususiyatlariga hamda polisemantik leksemalarning semantikasiga bog'liq holda ifodalanadi. Sinonimlarning an'anaviy qoidasiga tayanadigan bo'lsak, bir nechta so'zlarning yagona ma'no uchun xizmat qilishi haqida tushunchaga egamiz. Biroq sinonimlar hamma vaqt ham aynan bir ma'noni aks ettirish uchun qo'llanmaydi, xususan, ularning turli ekvivalentlari bir-biridan turli xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Masalan, bir sinonimik qatordagi leksemalar xususiy semalari bilan, qolaversa, uslubiy xususiyatlari bilan, emotsionallik belgilari bilan,

qo'llanishdagi faol-nofaolligi bilan, matndagi maqsadi bilan, etimologik hamda leksik-semantik xususiyatlari bilan farqlanadi. Bundan tashqari yana bir muhim xususiyatlaridan biri har bir adib o'zining so'z qo'llash mahorati orqali ma'lum maqsadlarni ko'zlaydi. Badiiy asarda shoirning, ijodkorning maqsadi asar badiiyatini baholashdan tashqari asar tilini tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganishiga yana bir sabab asarning mavzu va g'oyadan uzilib qolmaslik uchun ko'p ma'noli so'zlar, sinonimlar, omonimlar, antonimlarga e'tibor qaratadilar. Bu esa turli qulayliklarni yuzaga keltiradi. Ana shu qulaylik sinonimik munosabatga kirishadigan, ular bajargan vazifani bajarishiga sabab

bo'la oladigan, shunchaki so'z almashtirish emas, sinonimlarning bu jarayonda matn poetikasiga xizmat qiluvchi voqealarni va epizodlarni yaratishga xizmat qilishini ta'minlashdan iboratdir.

Lingvopoetika masalalari yuzasidan yangi fikrlarni o'rtaga tashlab, ushbu sohaning keng ildiz otishiga o'zining ko'plab asarlari bilan hissa qo'shgan V.Y.Zadornovaning ilmiy izlanishlarida lingvopoetika sohasining aniq predmeti, maqsadi va muammolari ochib beriladi. Tilshunos "Matnning lingvopoetik jihatdan o'rganilishi tilning u yoki bu birligini shunchaki aniqlashga qaratilgan emas, balki badiiy asar ko'rsatadigan estetik ta'sirni so'z yordamida izohlashga yo'naltirilgandir deb ta'kidlaydi". Shu bois ham har bir asar tili ijodkorning so'z qo'llash mahorati orqali mavzular xilma-xilligi yuzaga keladi.

Tadqiqotimiz obyekti bo'lgan sinonimlarning leksik xususiyatlarini Maqsud Shayxzodaning she'riy to'plamlaridagi misollar bilan davom ettiramiz. Adibning "Toshkentnoma" dostonida sinonimlarning qo'llanishi xalqona so'z va ohanglarni yanada sodda va tushunarli chiqishiga xizmat qilgan.

Yon eshikdan kirdi kimdir,
Boqsam bizning oshna-mudir,
Rangi o'chgan, go'yo o'zga,
Bu – o'zgami, o'shamidir?
Zo'rg'a og'iz ochdi so'zga
Titrab dedi: «Yomon xabar.
Gittler bizga qildi hamla,
Sarhad bo'lgan zeru zabar!»

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da "hamla" so'ziga shunday ta'rif bergan:

1. Kimsa yoki narsa ustiga tashlanish. U bir hamla bilan Sultonning yoqasidan ushlab, o'ziga tortdi
2. Jang, kurash va shu kabilarda kuch bilan olg'a tashlanish; hujum. Razvedka ma'lumotiga qaraganda, bu tepalikni bir hamla bilan Ko'lga olish mumkin emas edi 3. ayn. Hujum . Hujum leksemasining sinonimi hisoblangan "hamla" leksemasi mazkur jumlada bir vaqtning o'zida bir nechta maqsadlarni ko'zlagan holda qo'llangan. Birinchidan, badiiy uslubning yorqin namunasi bo'lsa, ikkinchidan, hamla leksemasida

"kutilmaganlik", "tahdid solish", "bostirib kelish" semalari bilan keng ma'noni anglatadi.

Adib asarlarida nutqiy sinonimlarning qo'llanishi o'ziga xos murojaat ko'rinishini hosil qiladi hamda kontekstda so'zning ekspressiv-estetik kuchini orttirib, o'ziga xos uslub yaratishga harakat qiladi. Birgina "yomon" leksemasining xabarga nisbatan qo'llanishi bunga yorqin dalildir.

Adib she'riyatida bir sinonim o'rniga boshqa sinonimlarni qo'llash orqali o'quvchida turli davr assotsiatsiyalarini (ikkinchi jahon urushi voqealari) gavdalandirishga, ijtimoiy-siyosiy tasvirlarni chizishga va kitobxonni turli kayfiyatga solishga xizmat qiladi. Bu ijodkorning "niyati"ga bog'liq holda amalga oshadi. Masalan, shoir biror-bir voqeani tavsiflar ekan, kitobxon tuyg'ularini junbushga keltirishga yoki tinglovchining his-hayajonini yuzaga keltirishga uslubiy bo'yoqdor sinonim leksemalardan foydalanishi mumkin.

Maqsud Shayxzoda she'riyati tili sinonimlarning lingvopoetikasini o'rganish yangi ilmiy tahlillar va xulosalar uchun muhim hisoblanadi. Sinonimlarning lingvistik poetikasi nafaqat so'zlarning qo'llanilishini tahlil qilish, balki bu she'riy matnlarning umumiy mavzu ko'lamiga, uning ma'nosiga, emotsional va badiiy qiymatiga qanday ta'sir qilishini aks ettiradi.

Adibning she'rlar to'plamidagi leksik va kontekstual sinonimlar, konnotativ birliklar, lingvokulturologik birliklar she'rning umumiy ma'nosiga turli munosabatlarni aks ettirishga hissa qo'shadi. Ijodkor asarlarida uning maqsadiga qarab sinonimlarning turlari qo'llanadi. Ayniqsa, ma'lum kontekstlar uchun mo'ljallangan sinonimlar muhim badiiy ahamiyatga ega. Sinonimlardan unumli foydalanish tahlil etilayotgan she'rlarning ma'nosi, tuzilishi va badiiy ta'sirini qanday shakllantirishi haqida chuqur dalillarni yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Bu borada lingvopoetika tilning badiiy mahoratiga chuqur kirib borish va she'riyatning yashirin sahifalarini ochishga imkon beruvchi sohadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Задорнова В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования: Дисс... д-ра филол. наук. –Москва, 1992. –С.59-60.
2. <https://izoh.uz/word/hamla>

Shoira ISLOMOVA,
 Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
 tayanch doktoranti,
shoiraislomova@gmail.com

SHEVA FRAZEOLOGIZMLARINING MORFEMIK-SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

(Qashqadaryo qipchoq shevalari misolida)

Annotatsiya: ushbu maqolada Qashqadaryo qipchoq shevalari iboralari, ularning grammatik o'zgarishi, adabiy til va shevada mos iboralar, hamda grammatik o'zgarish kuzatilmaydigan iboralar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: dialektal frazema, grammatik o'zgarish, turg'unlik, gap holiday birlik, birikma holiday birlik.

Аннотация: в данной статье рассматриваются выражения Кашкадарьинских кыпчакских диалектов, их грамматические изменения, соответствующие выражения в литературном языке и диалекте, а также выражения без грамматических изменений.

Ключевые слова: диалектная фраза, грамматическое изменение, застой, единственное число в предложении, составная единица.

Annotation: this article discusses the expressions of Kashkadarya kipchak dialects, their grammatical changes, appropriate expressions in the literary language and dialect, and expressions without grammatical changes.

Key words: dialectal phrase, grammatical change, stagnation, singular in the sentence, compound unit.

O'zbek tilshunosligida frazeologiya sohasiga oid dastlabki ishlar XX asrning 50-yillarida boshlandi. Bugunga qadar ko'plab salmoqli ishlar amalga oshirildi va davom etib kelmoqda. Ammo o'zbek dialektal frazeologiyasi yuzasidan olib borilgan tadqiqot ishlarini yetarlicha deb bo'lmaydi. Adabiy til lug'at tarkibining boyishi va taraqqiyoti xalq shevalari bilan uzviy bog'liq ekan, ularning tarkibiy qismlaridan biri hisoblangan dialektal frazeologizmlarni o'rganish muhim omillardan sanaladi.

Iboralarda leksik tarkibning o'zgarishi bilan grammatik shakllarga kira olish hodisasi ham uchraydi. Iborada uchraydigan bunday hodisani Qashqadaryo qipchoq shevasi frazeologizmlarida kuzatamiz. "O'zbek sheva va lahjalarida ham juda ko'p frazeologik iboralar uchraydi. Ular qo'llanilishi, tuzilishi va ta'sirli bo'yog'i bilan xilma-xildir" [Pажабов Н. [1996: 86]. "Avvalo grammatik o'zgarishlar barcha turkum so'zlariga xos bo'lavermagani kabi, iboralarning ham barchasiga grammatik o'zgarish tabiiy xos emas" [Rahmatullayev 1970:33]. Turg'unlik asosan ravish turkumiga kiruvchi iboralarda kuzatiladi. Jumladan, hapyani toriqmoq, asalning qopqog'i, gurullab yurmoq, movhi pasanda bo'lmoq kabi iboralar tarkibidagi grammatik shakllar ya'ni affekslar ma'lum bir shaklda qotib qolib, o'zgarishga uchramaydi. Bu holat fe'l turkumiga kiruvchi iboralarda ham kuzatiladi. Davi kelmoq, go'shi qochmoq, badiga urmoq, hayirli ishga tosh otmoq, ilib ketmoq, oyoq ilmoq singari iboralarda grammatik shakllarga kira olish hodisasi kuzatilmaydi. Biroq turg'unlik bu tuzilishdagi fe'l turkumiga mansub barcha iboralarga xos emas. Bu strukturaviy tuzilishdagi iboralarning ko'pchiligida birinchi komponentda tushum kelishigi, ikkinchi komponentda ortirma nisbat

shaklining ortishi natijasida grammatik o'zgarishlar kuzatiladi. Jizzig'i chiqmoq-jizzig'ini chiqarmoq, isi chiqmoq-isini chiqarmoq, titi-pitisi chiqmoq-titi-pitisini chiqarmoq, pesi chiqmoq-pesini chiqarmoq singari. "Frazeologik birliklar tilda ko'plab uchraydigan, fikrni keng obrazli, o'tkir ma'noli, qamrovli ifodalaydigan til birligi sifatida, hamma vaqt tuzilishiga ko'ra sostavlidir". [Mamatov.1991:18] Eti qochmoq (oriqlamoq), so'li qochmoq (kuch-quvvati ketmoq) sinonim iboralarning eti qochmoq iborasi grammatik shaklga uchramaydi. Biroq so'li qochmoq-so'lini qochirmoq iborasining grammatik shakli mavjud. Bundan ko'rinadiki, tuzilishi jihatidan bir xil, bir turkumga mansub iboralarning barchasida ham grammatik shakllarga kira olish xususiyati mavjud emas. Komponentlari ismlar bilan ifodalangan, hech qanday qo'shimcha olmagan, har qanday ibora grammatik shaklga kira olish xususiyatiga ega emas. Dami baland, dili toza, dog'i o'zidan baland, elligi yo'q, eshak teri, hardam xiyol kabi. Ammo tarkibida -dek, -day o'xshatish shakllari mavjud bo'lgan hokim komponenti ism bilan ifodalangan iboralarda grammatik o'zgarishlar kuzatiladi. Bo'g'zi ketgan tegirmonday-bo'g'zi ketgan tegirmon kabi, tulkini inilatgan toziday-tulkini inilatgan tozi kabi. Iboralarda sodir bo'ladigan grammatik o'zgarishlar natijasida gapga teng holat birikmaga, birikmaga teng holat esa gapga o'tadi. Masalan, ko'kayi kesilmoq (qattiq charchamoq) iborasi sintaktik qurilishi jihatidan gapga teng. (ega bilan kesim munosabatida) ayni shu iboraning grammatik o'zgarishga uchragan shakli ko'kayini kesmoq shakli esa birikmaga teng. (boshqaruv munosabatlari birikma) Bunda asos komponentning talabi bilan yordamchi komponentda bosh kelishik tushum kelishigiga almashadi. Ya'ni

yordamchi komponent kelishik shaklini qabul qilsa bu ibora birikmaga teng iboraga o'zgaradi. Bunday sintaktik qurilish shakllarda uchrovchi iboralar sheva vakillari muloqotida talaygina. Oyog'i osildi, kayfi chog' bo'ldi, qoni qaynadi, ko'ngli sindi, shuningdek, grammatik o'zgarish yuz berishi natijasida birikma holiday ibora gap holiday iboraga o'zgaradi. Narxini oshirmoq iborasi sintaktik qurilishiga ko'ra birikmaga teng. (boshqaruv munosabatli birikmani aks ettiradi) Ayni shu iboraning narxi oshdi varianti esa gapga teng. (ega va kesim munosabatini aks ettiradi) Ya'ni asos qismda ortirma nisbat, yordamchi qismda kelishik shakli tushishi natijasida birikma holiday ibora, gap holiday iboraga o'zgaradi. Birikmadan gapga, gapdan birikmaga aylanish iboralarning hammasiga ham xos hodisa emas. Ya'ni grammatik o'zgarish iboraning ko'p qismiga xos ammo ma'lum qismida esa sintaktik o'zgarish kuzatilmaydi. Kavkav qilmoq, kasal bo'lmoq, iddao qilmoq, jir olmoq, ro'z ko'rmoq kabi birikma holiday hamda joy bo'lmaydi, qora bosgur, chopon pitsa, to'y qilaman, uying bug'doyga to'lsin kabi gap holiday iboralarda grammatik o'zgarish kuzatilmaydi, doim shu shaklda ishlatiladi. Grammatik shakllar iboraning har bir komponentida yoki komponentlarning bittasida kuzatilishi mumkin. Masalan, adabiy tildagi amri mahol iborasining shevada amr mahol varianti qo'llaniladi. Iboraning yordamchi qismida grammatik o'zgarish ya'ni egalik affeksi tushish holati kuzatiladi. Yoki og'zidan gap olmoq iborasining ovzidan gapini olmoq shaklida esa yordamchi qismning o'zida ham egalik, ham kelishik affeksi ortishi kuzatiladi. Tilda mavjud bo'lgan qoni qaynamoq iborasining grammatik o'zgarishga uchragan shakli qonini qaynatmoq varianti uchraydi. Iboraning har ikki komponentida ham shakily o'zgarish ya'ni asos qismda nisbat kategoriyasining ortishi natijasida yordamchi qismda ham kelishik

shakli ortadi. Go'rida tik turmoq iborasining esa barcha komponentlarida o'zgarish kuzatiladi. Go'rida tikka turg'izmoq. Birinchi komponentda affiks tushishi, ikkinchi va uchinchi komponentda affiksning ortishi kuzatiladi.

Iboralarning ichki grammatik qurilishidagi o'zgarishlar bir necha usullar orqali yuzaga keladi.

Affiks morfemalar tushishi yoki ortishi natijasida; ovzidan gap olmoq-ovzidan gapini olmoq, dili xira-dil xira.

Affiks morfemalar almashishi natijasida; minazitingan-minazdan tingan

Yordamchilarning affiks morfemalarga almashishi natijasida; El yotsa ham Elmamat akaning shoxi yotmaydi-el yotsa-da Elmamat akaning shoxi yotmaydi.

Affiks ortishi yoki almashishi har doim ham grammatik qurilishdagi o'zgarishlarni vujudga keltiravermaydi. Masalan, iboralarning kelishikda turlanishi; yo'qdan bor qilmoq-yo'qni bor qilmoq.

Nisbat qo'shimchasining yasalishi; mog'or bosmoq-mog'or bostirmoq.

Fe'l iboraning bo'lishli va bo'lishsiz aspektida kelishi; suyagini taxladi-suyagini taxlama.

Xulosa qilib aytganda, dialektal frazemalarni kuzatishimiz natijasida grammatik shakllarda o'zgaruvchi iboralar bilan birga, ravish tarkibiga kiruvchi iboralarda, komponentlari ismlar bilan ifodalangan iboralarda hamda hech qanday qo'shimcha olmagan, tuzilishi jihatidan bir xil, bir turkumga mansub iboralarning barchasida ham grammatik shakllarga kira olish xususiyati mavjud emasligi aniqlandi. Shuningdek, gapga teng birikmaning yordamchi komponenti kelishik shaklini qabul qilishi natijasida birikmaga teng iboraga aylanishi namoyon bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983.41- б.
2. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.(darslik) –Т.: 2010.78-б.
3. Алмаматова Ш.Т. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили. НДА. – Тошкент: 2008. 22- б.
4. Маматов. А. Фразеологик стилистика масалалари. – Тошкент:1991. 18- б.
5. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент:1991.
6. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. 291- б.
7. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек тилидаги образли феъл фразеологик бирликларнинг асосий грамматик хусусиятлари. Кандидатлик диссертацияси. – М.: 1952;
8. Туропова М. Ўзбек шевалари фразеологияси // Абдурахмонов Д, Содиқов Т, Носиров Ш., Туропова М. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1991.181-228- б.
9. Вафоева М.Й. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. НДА. – Тошкент: 2009. 26- б.
10. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари (ўқув қўлланма). – Самарқанд:1998.

Laylo TO‘ YCHIYEVA

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
 O‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktranti
toychiyevalaylo0@gmail.com

XONA VA QAL‘A XRONOTOPI. TIPOLOGIYA VA O‘ZIGA XOSLIK

Annotatsiya: ushbu maqolada irland yozuvchisi Jems Joys hamda To‘xtamurod Rustam ijodi va uslubi tahlil qilingan. Maqolada “Uliss sarguzashtlari” romani va “Kapalaklar o‘yini” romani badiiy xususiyatlari maxsus o‘rganilgan. Ikkala roman uchun ham uyg‘un bo‘lgan xronotoplar tahlil qilingan. Ularning umumiy va xususiy jihatlari maxsus o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: *Jems Joys “Uliss sarguzashtlari” romani. To‘xtamurod Rustam “Kapalaklar o‘yini” romani. Badiiy uslub. Badiiy tasvir. Badiiy Xronotop. Roviyy. Qasr xronotopi. Xona xronotopi.*

Annotation: this article analyzes the creativity and style of Irish writer James Joyce and Tokhtamurod Rustam. The article examines the artistic features of the novels "The Adventures of Ulysses" and "The Butterfly Game" separately. Chronotopes corresponding to both novels are analyzed. Their common and private aspects are specially studied.

Key words: *the Adventures of Ulysses by James Joyce. Tokhtamurod Rustam’s novel “Butterfly Game”. Artistic style. Artistic image. Artistic Narrator. Chronotop.. Castle chronotope.*

Аннотация: в данной статье анализируется творчество и стиль ирландского писателя Джеймса Джойса и Тохтамурода Рустама. В статье конкретно исследуются художественные особенности романов «Приключения Улисса» и «Игра бабочек». Анализируются хронотопы, совместимые с обоими романами. Специально изучаются их общие и частные аспекты.

Ключевые слова: *приключения Улисса Джеймса Джойса. Роман Тохтамурода Рустама «Игра бабочек». Художественный стиль. Художественный образ. Художественный рассказчик. Хронотоп. Замковый хронотоп.*

Xronotop asar tuzilishi strukturasi hamda muallif konsepsiyasidan kelib chiqqan holda tasniflanadi. Xronotop atamasini Mixail Baxtinsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Mixail Baxtin “Romanda zamon va xronotop shakllari” ilmiy adabiy ocherklarida yo‘l, qal‘a, dengiz, shahar, ostona xronotoplariga alohida to‘xtalib o‘tganligini ko‘ramiz. Adabiyotshunos Uzoq Jo‘raqulov “O‘tkan kunlar” romani xronotopini o‘rganar ekan romanda uchraydigan ichkari va tashqari xronotop tizimlariga alohida e‘tibor beradi. Bundan tashqari “Sabbayi Sayyor dostonida to‘g‘or xronotopi”, “Saddi Iskandariy dostonida yo‘l va tasodif xronotopi” hamda Layli va Majnun dostonida inson umri davomida duch kelishi mumkin bo‘lgan tragik vaziyat xronotoplarini atroflicha o‘rganib o‘zlarining qimmatli tavsiyalarini beradilar. Adabiyotshunos G.N.Slepuxov badiiy romanlarda xronotop tizimini tasnif qilar ekan “yuqori, past, chap, orqa-oldinga, o‘tmish kelajak kabi tiplarga alohida e‘tibor qaratadi. Bahor To‘rayeva esa zamonaviy romanlarda xronotop tizimi tahlil etar ekan xronotoplarni turli nuqtalarda o‘rganib tahlil etadi. Osmon, yo‘l, ko‘ngil va shunga o‘xshash bir qator xronotoplarni yana o‘z ichida bo‘lib tasnif qilish mumkinligini ma‘lum qiladi. Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda “Uliss” hamda “Kapalaklar o‘yini” romanlarida uchraydigan umumiy xronotoplarni tasniflashga harakat qildik. Ushbu romanlar uchun uyg‘un bo‘lgan xronotop shakllaridan biri qal‘a va xona xronotoplaridir. Ushbu xronotop haqida “M.Baxtin romanda zamon va xronotop

shakllari” kitobida 18- asr oxirlari Angliyasida “gotik” yoki “qora” roman nomlanishi roman voqealari kechadigan yangi hudud “Qal‘a” tarkiblashadi va mustahkamlanadi. Qal‘a bilan zamon o‘lchanadi, ayni paytda tor tarixiy ma‘no yangi tarixiy o‘tmish ma‘nosida qal‘a – feodal davri hukmdorlari (ya‘ni o‘tmishning tarixiy figuralari)ning makoni bo‘lganligini yozadi. Olim Qal‘aga xos xususiyatlarni tariflar ekan zamon tarixiyliigi, uning tarixiy roman taraqqiyotida muhim rol o‘ynashi uchun imkon tug‘dirishini ta‘kidlaydi. Zamonlar almashinuvi natijasida qal‘a vazifasi sekin asta tarmoqlanib lokallashib boradi. Bunga misol tariqasida Stendal hamda Balzakda qal‘aning tobora lokallashib “Mehmonxona-salon” ma‘nosiga ko‘chganligini aytib o‘tadi. Bu yerda yuksak darajadagi siyosatlar, iqtisodlar intiho topadi. Qonun dasturlarining tavsiya muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi, kitoblar, sahna asarlari vazirlar yoki xonanda kurtizankalar taqdiri belgilanishi haqida so‘z yuritiladi. deb yozadi olim. Adabiyotshunos Uzoq Jo‘raqulov esa “Alisher Navoiy Xamsasida xronotop poetikasi” nomli monografiyasining “Qasr” va “tog‘- g‘or” xronotoplari poetikasi bo‘limida qasr xronotopiga to‘xtalib, “Xamsa”da uchraydigan qasr xronotoplari to‘liq metoforiklashgan shaklda uchrashini ta‘kidlaydi. Shunga ko‘ra Farhod va Shirin dostonida to‘rt faslga xoslangan to‘rt qasrni inson umriga qiyosan tadqiq etadi. Bahora To‘rayeva zamonaviy romanlarda xronotop tizimini o‘rganar ekan tashqi ochiq makon hamda ichki yopiq makon tizimida xronotoplarni

tasniflab, ichki yopiq makon tizimiga aynan uy, o'tov, sandiq, quti, majoziy ma'noda ko'ngil xronotoplarini kiritadi. Biz qiyosan o'rganayotgan romanlarda ham qal'a va xona xronotoplari ichki yopiq makon sifatida taraqqiy etib obrazlar ruhiy olamini yanada kengroq yoritish uchun ma'lum bir vaziyatni yaratadi. "Uliss" romanida Stevin Dedal bilan bog'liq voqealar aynan qal'a (minora) xronotopi bilan boshlanadi. Ertalabki soat sakkizda, Martell minorasida Dedalus bilan qal'ani ijaraga olgan Buli Bak Mulliganning o'zaro suhbatidan roman voqealari boshlanib ketadi. Aynan shu yerda Stevin Dedal o'tmishida ro'y bergan voqealarning biri batafsil yoritiladi. Ya'ni Stevin Dedal onasining o'limi, uning ushbu vaziyatdagi holati, hali-hamon o'ziga kela olmagan aynan minora ichida tasvirlanadi. Bundan tashqari shundoq ham hayoti qiyin kechayotgan Stevin xonadoshi Bak Mulliganning o'zini tutishi shoshqaloqligi va aql-idrokidan xafa bo'ladi. Aynan shu qal'ada Steven Dedal qalbida xonadoshi yoki do'stining harakatlaridan mahzun bo'lish, do'stiga bo'lgan ishonchning yo'qolishi kabi hislar paydo bo'ladi. Do'stini sevish u bilan dardlashish unga qalbini ochish hislari barham topadi. Bu hislar o'rnida hadiksirash, yolg'izligini his qilish holatlari boshlanadi. Minoraning uzun ingichkaligi va nihoyatda ko'p zinalari hamda qorong'uligi Stevin ruhiyatida o'z yo'lini topishiga imkon bermaydigan qora vaziyatlar ko'pligiga ishora qilayotgandek. "Kapalaklar o'yini" romanida esa ushbu makon ma'lum vaqt o'tganligi bois hajm jihatdandan biroz toraygan holatini ko'ramiz. Qahramonlar ruhiy olamini ochib berishga xizmat qilayotgan ushbu xronotopni shartli ravishda xona xronotopi deb nomladik. Romanda bu xronotop shakli barcha voqealar markazida turgan qahramonimiz Badal Armon hamda uning akasi Go'yibning ruhiyatida ro'y berayotgan o'zgarishlarni aks ettirishga qaratilgan. Go'yib urushdan qaytgandagi holati Badalning nigohi ila roviy tilidan aytiladi. Ya'ni, Go'yib urushdan sog'omon qaytdi. Lekin uning holatini sog'omon deb bo'lmasdi. Badal kechalari uyg'onib ketganda Go'yibni uxlay olmasdan kechalari allamahalgacha u yoqdan bu yoqqa yurib, tunni oromsiz o'tkazganiga guvoh bo'lardi. Bundan tashqari, xuddi shu xonada Badal Armonning qo'shtirnoq ichidagi ilk muhabbatining shirin xayollari barq urib gullay boshlagandi.

"...Ertalabki badantarbiya mashg'ulotini boshlaymiz. Bu ovoz yangragan mahal u xonada Go'yibning borligini ham butkul unutardi." Go'yib esa hali u tomonga, hali bu tomonga ag'nar, nimadandir hadiksirar, ingrar edi. Go'yib avvalgi Go'yib emasdi. Keyingi kunlarda esa Badal Armon Go'yibning xuddi o'spirin davridagi kabi derazadan oshib, ko'chaga ketib qolish holatlariga guvoh bo'ladi. "Bora bora Go'yibning oqshom ketib, erta azonda qaytishi odat tusiga kirdi. Kechqurun oila davrasida gangu-gungir ovqatlanib, dasturxon yig'ilgani hamon u hammaga xayrli tun tilab, yotgani kirib ketardi. Ko'p o'tmay uning ketidan kirgan Badal xonani tirik jondan holi, derazani esa lang ochiq topardi." Albatta, Go'yibning holati, urushdan keyingi asoratlar shaklida namoyon bo'ladi. Lekin ijodkor bu voqealar aynan shu xonada sodir bo'layotganiga alohida urg'u beradi. Ya'ni, muallif zamoni, makonni xonada topadi. Undan tashqari yuqorida Badal Armonning ilk muhabbati alanga olgan joy sifatida xona xronotopiga murojaat qilgan edik. Uning hech kimga oshkor qila olmagan botiniy muhabbatining intiho topishi ham aynan shu xonada sodir bo'ladi. Kunlarning birida Badal Armon har galgidek radiodan kelayotgan mayin ovozga mahliyo bo'lib turgan bir paytda Go'yib unga qarata quyidagi so'zlarni aytadi: "....Yoqimli a?-dedi Go'yib ko'zlari Badalda quloqlarini qutidan taralmish ovozga tutib.-Bu ovoziku. Sen uning o'zini bir ko'rsang edi! Badal Go'yibga tikilgan asno qotib qoldi". Shundan so'ng Badalning ustidan bir chelak muzdek suv quygandek bo'ladi. Bu holatlarning hammasiga nisbatan Badal Armon ich-ichidan faqat bir so'z ayta olardi xolos "Ketaman! Baribir bosh olib chiqib ketaman. Muallif har ikkala obraz ruhiyatini, ularning vaziyatini ushbu xona xronotopi orqali ko'rsatib berishga harakat qilgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, har ikkala romanda ham bir-biriga uyg'un bo'lgan xronotop shakllari mavjud. Bu xronotop shakllari kompozitsion syujet va roman strukturasi jihatidan biri-birini taqozo etadi. Qal'a xronotopi har ikkala romanda ham qahramon ruhiyatidagi evrilishlarni tavsirlashga qaratilgan. Romanlarda xona yoki qal'ada obrazlar psixologiyasidagi ishonch e'tiqod hislari barham topib ularning o'rnida hadiksirash ishonchsizlik va alamzadalik tuyg'ulari paydo bo'lishi namoyon bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baxtin M. "romanda zamon va xronotop shakllari". –T.: "Akademnashr",2015.
2. Jems Joys "Uliss sarguzashtlari" roman – Toshkent : "O'zbekiston", 2013.
3. Rustamov T. "Kapalaklar o'yini" – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2000.
4. Rustamov T. "Dengizni ko'rmagan odamlar" – Toshkent : "Global books", 2020.
5. Jo'raqulov U. "Nazariy poetika masalalari". –T.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2015.
6. Журакулов У. Алишер Навоий "Хамса"сида хронотоп поэтикasi (монография) –Тoшкент: турон-икбол нашриёти, 2017.
7. Темирболат А.Б. Проблема хронотопа в современной прозе: Учебное пособие. – Алматы: 2003.11-с.
8. To'rayeva B. "Zamonaviy romanchilikda xronotop poetikasining qiyosiy tipologik tahlili". Diss. –Toshkent: 2022. 40-b.

“MUHABBAT” KONSEPTINING PRETSEDENT NOMLAR ORQALI IFODALANISHI

Annotatsiya: tilga ta'rif berilganda, unga nisbatan “millat ruhi”, “millat ko'zgusi” kabi tashbehtar keltiriladi. Yozuvchi Ulug'bek Hamdam ham “Til – millatning ma'naviy pasporti” deya ta'rif beradi. Haqiqatan ham, tilda millat ruhi yashaydi, millat hayotida yuz berayotgan o'zgarishlar tilda xuddi ko'zguidek aks etib turadi.

Kalit so'zlar: antroposentrizm, lingvokulturologiya, pretsedent birliklar, konsept.

Аннотация: при определении языка упоминаются такие метафоры, как «душа нации» и «зеркало нации». Писатель Улугбек Хамдам также определяет, что «Язык является духовным паспортом нации». Ведь в языке живет душа нации, изменения в жизни нации отражаются в языке, как в зеркале.

Ключевые слова: антропоцентризм, лингвокультурология, прецедентные единицы, концепт.

Annotation: when the language is defined, metaphors such as "the soul of the nation" and "the mirror of the nation" are mentioned. The writer Ulugbek Hamdam also defines that "Language is the spiritual passport of the nation." In fact, the soul of the nation lives in the language, the changes in the life of the nation are reflected in the language like a mirror.

Key words: anthropocent, linguocultural science, precedent units, concept.

Har bir xalqning o'ziga xos etnomadaniyati uning tili orqali ifodalanadi. Demak, til va madaniyat munosabatida ham obyektiv borliq – ong va til munosabati amal qiladi. Shuningdek, tilshunos olim D.Xudoyberganova bu borada o'zining “Matnning antropotsentrik tadqiqi” monografiyasini yaratdi. U o'zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganishni ochib berdi. Unda pretsedent birliklar va lingvomadaniy birliklar va metaforalarning matn yaratilishidagi o'rniga alohida e'tibor beradi. Tilning madaniyat belgilarini tashuvchi lingvistik vositalar orasida pretsedent birliklarni ko'rishimiz mumkin. “Pretsedent birliklar o'zbek xalqining o'ziga xosligini ko'rsatish barobarida, milliy urf-odat va an'analar, yurtimizning qadimiy joy nomlari bilan bog'liq bo'lgan tarixiy hodisalarni ochib beradi. “Pretsedent” so'zining lug'aviy ma'nosi “namuna sifatida xizmat qiladigan ish, kelajakda shunga o'xshash ishlar uchun asos” ma'nosini anglatib, tilshunoslikda “muayyan til egalari yaxshi tanish bo'lgan va ularning lisoniy xotirasida saqlangan, nutqiy faoliyatda qayta-qayta murojaat qilinadigan shaxs nomlari, barqaror so'z birikmalari, jumlar hamda matnlar pretsedent birliklar sifatida qayd etiladi. Paremalarda ham shaxs nomlari, joy nomlari, milliy urf-odatlarimiz bilan bog'liq bo'lgan ko'plab pretsedent nomlar uchraydi. Ularni tahlil qilish jarayonida maqollarning kelib chiqishi, tarbiyaviy ahamiyatida ularning o'zni tadqiq qilinadi. Masalan: “Laylini ko'rish uchun, Majnuning ko'zi kerak” ushbu o'rinda “Layli va Majnun” pretsedent birlik hisoblanib, xalqimiz orasida ular bilan bog'liq afsonalarni yodimizga soladi. Layli qorachadan kelgan qiz bo'lgani, Majnun uning husniga emas, qalbini yaxshi ko'rgani barchamizga ma'lum. Ushbu maqol ham shunga ishora tarzida yaratilgan, ya'ni oshiq ma'shuqning husnini emas, balki qalbini sevishi

lozimligi ko'rsatiladi. “Ishqda Tohir bo'l, Ishda mohir bo'l” ushbu paremiologik ifodada “Tohir va Zuhra” ertagidagi Tohir nazarda tutilgan va u chinakam sevgi, muhabbat va vafodorlik ramzi sifatida e'tirof etilgan. Bundan tashqari: “Otning yaxshisi – yantoq, xotinning yaxshisi – qalmoq, Qaysi nomardning ishi yor ustiga yor olmoq” ushbu o'rindagi “Qalmoq” leksemasi ham e'tiborimizni tortadi. Nega aynan qalmoq? Chunki qalmoq xotinlari juda mehnatkash, ishlab charchamaydigan, epchil buning ustiga uddaburon hisoblangan. Maqollar kishini komilikka boshlaydi. Kishining qalmoq xotinlari kabi mehnatkash, ishlab charchamaydigan, juda epchil, uddaburon xotini bo'lsa-yu, uning ustiga xotin olmoq nodonlik hisoblanishi uqtirilgan. Paremalarda o'zbek xalqining qadimiy urug'lari bilan bog'liq pretsedent birliklarga ham duch kelamiz: Laqayning kuyov bo'lgani – bek bo'lgani. (Laqay, Loqay) – o'zbeklar tarkibiga kirgan elatlardan biri. Laqaylar, asosan, Buxoro xonligining Hisor va Baljuvon beklilari hududlarida, ayrim guruhlari hozirgi Surxondaryo viloyatining Denov, Tojikistonning Somoniyon, Kofarnihon, Hisor tumanlari, Xatlon viloyatining Qo'rg'ontepa va Ko'lob mintaqalarida muqim aholi sifatida istiqomat qilishadi. Laqay qizlari tikadigan mapremech, juk charig'ich, oynaxalta, kashta va boshqa shunga o'xshash milliy madaniyat namunalari mashhur. Ayniqsa, laqaylarda tikiladigan torlama va bostirma takiyalar, ya'ni milliy bosh kiyimlari, o'ziga xos milliy madaniyat namunalari sifatida ajralib turadi. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, til faqat aloqa vositasi emas, tarix an'analarini o'ziga singdirgan va kelajak avlodga to'la-to'kis yetkazuvchi birlik sanaladi. Maqollarda joy nomlari bilan bog'liq bo'lgan toponomik birliklar ham uchraydi. Ulardan biri Bog'i eram. 1) islomda jannat bog'i; 2) juda ham ko'rkam, ajoyib ko'chma bog' : Sevganing qayda bo'lsa, Senga cho'l – Bog'i eram.

Ushbu maqol muhabbatning makon tanlamasi tuyg'ular majmuasi ekanligini ifodalaydi. "Yor ekansan bilmadim, Dildor ekansan, bilmadim, Kashmiri tiling bilan aldar ekansan bilmadim" (99). Ushbu maqoldagi "Kashmiri til" ifodasi pretsedent hisoblanib, Kashmir go'zallarining husn-u latofati ko'plab shoirlarning ijodiy ishlarida e'tirof etilgan. Xususan, Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatning "Bir qamar siymoni ko'rdim..." g'azalida

Kashmir go'zallarining jodu sochuvchi nigohlari e'tirof etilganiga guvoh bo'lamiz: Bir qamar siymoni ko'rdim baldayi Kashmirda, Ko'zlari masxur-u yuz jodu erur tasxirda sathlari bilan boshlanuvchi ushbu g'azal Kashmir qizlariga xos bo'lgan nazokat va makkorlikni tarannum etadi. Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, pretsedent birliklar paremalardagi nozik qochirimlarga ishora qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya – T.: 2019. – 248-bet.
2. Xoliqova G.A. Maqollarning o'zbek xalq og'zaki ijodida o'rganilishi. Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar – Samarqand, 2018.– 239-bet.
3. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", беш жилдлик. – 3-жилд. Н-Т.: 2020. — Б.470
4. S.Sultonsaidova, O'.Sharipova O'zbek tili stilistikasi T.: 2009. 70-bet.
5. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" – Т.: 2001 – 448-bet.
6. I. Darvishov Lingvokulturologiya fanidan ma'ruza matni – Namangan, 2021, 19-bet.
7. X. Махсудова //International Conference on Advance Research in Humanities, Applied Sciences and Education ПРЕЦЕДЕНТ НОМЛАР ПОЭТОНИМЛАРНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМИ СИФАТИДА №3 Б.1
8. www.google.ru
9. www.google.uz
10. www.harvard.edu
11. www.ziyouz.com

O'g'iloy KARIMOVA,
 Urganch davlat universiteti talabasi

BOLTABOY BEKMETOV XORAZM OHANGLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada Xorazm adabiy muhitining yetakchi vakillaridan biri bo'lgan Boltaboy Bekmatovning Xorazm shevasida yozilgan she'rlari tahlil qilingan. Ularning mavzusi, g'oyasi, badiiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: sheva, dialekt, ma'no va mazmun, she'r, badiiyat, lirik qahramon, kitobxon, an'ana, fikr.

Аннотация: в данной статье анализируются стихи Болтабая Бекматова, одного из ведущих представителей хорезмской литературной среды, написанные на хорезмском диалекте. Выделены их тема, идея и художественность.

Ключевые слова: язык, диалект, смысл и содержание, поэзия, искусство, лирический герой, читатель, традиция, мысль.

Annotation: this article analyzes the poems of Boltaboy Bekmatov, one of the leading representatives of Khorezm literary environment, written in the Khorezm dialect. Their theme, idea, and artistry are highlighted.

Key words: language, dialect, meaning and content, poetry, art, lyrical hero, reader, tradition, thought.

Xorazm vohasi nafaqat o'zining qadimgi qadamjolari, shirin-shakar meva-yu qovunlari bilan, balki quloqqa yoqimli, diltortar, shirali shevasi bilan ham olamga dong taratgan. Har bir til, har bir sheva vaqt o'tishi bilan o'z softligini yo'qotib, o'lgan til va shevalarga aylanishi mumkin. Til va shevalarning yo'qolishi esa har bir millat uchun ulkan fojia. Bu fojining oldini olish barchamizning oldimizdagi asosiy vazifalarimizdan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bu vazifani bugungi kunda shoir-u yozuvchilar sidqidildan, vijdonan bajarmoqdalar. Xorazm diyorida bu vazifani bajarishni Matnazar Abdulhakim boshlab bergan bo'lsa, bugungi kunda uning munosib izdoshi sifatida Boltaboy Bekmetov ushbu an'anani davom ettirmoqda. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, xorazmlik adib Shuxrat Matkarim B. Bekmatovning shevada yozilgan she'rlari to'g'risida shunday degan: "...menga Boltaboy Bekmatovning ustoz Matnazar Abdulhakim boshlab bergan Xorazm she'riyatidagi yaxshi bir yo'nalish, bugun an'anaga aylanayotgan uslub – Xorazm shevasida yozilgan she'rlari ko'proq ma'qul bo'layotir. Shoir ko'hna diyorimizning ko'hna ohanlarini

nihoyatda noziklik bilan his qilayotganday tuyuladi menga. To'g'ri, bugun shevada she'rlar yozayotgan ijodkorlarimiz anchagina. Biroq ularning ko'pchiligida sun'iylik, zo'rma-zo'rakilik seziladi".

B.Bekmatovning shevada yozilgan she'rlari esa sun'iylik, zo'rma-zo'rakilikdan mutlaqo xolidir. Ustoz Matnazar Abdulhakim aytganidek, "Shevada yozgan odam – shevada fikrlashi kerak". B.Bekmatov she'rlarini shevada fikrlab yozganligi uchun ham, uning ijod namunalari muvaffaqiyatli chiqqan, kitobxonga o'quvli, samimiyatga to'la va boya aytganimizdek sun'iylikdan xoli. 2022-yilda nashr etilgan 10-sinf ona tili darsligiga Matnazar Abdulhakim va Boltaboy Bekmatovlarning Xorazm shevasida yozilgan she'rlaridan namunalari kiritildi. Bu biz xorazmliklar uchun faxrlanarli holat, albatta. Quyida B.Bekmatovning 10-sinf ona tili darsligiga kiritilgan ijod namunasiga diqqat qarataylik:

Deshonnan qorosong – po'rimnon po'rim,
Ichonino boqsong – dardi yoshirin.
Shundo-do dastixon atmayin sirin,
Gulgan bir xolq akan shoir dagani.

Ushbu she'r B.Bekmatovning "Shoir dagani" deb nomlangan Xorazm shevasida yozilgan turkum-doston va she'rlari jamlangan kitobidan olingan. She'rda Xorazm shevasiga oid frazeologik birlik – "po'rimnon po'rim" iborasi qo'llangan. Ushbu ibora zo'r, a'lo, kamchiligi yo'q degan ma'nolarni ifodalaydi. Darhaqiqat, xalqimizda shoirlarga barcha o'zgacha havas ko'zi bilan qarashadi. Tashqaridan qaraganda baxtiyor, hech nimadan kamchiligi yo'qdek ko'ringan shoirlarning ichida, qalbida hamisha dardi bo'ladi. Dard – shoirlikning, oshiqlikning poydevoridir. Alisher Navoiy o'zining "Farhod va Shirin" dostonida: "Firoq-u rashk-u hajr-u oh ila dard, biror harf ibtidodin aylabon fard", – deya Farhodga ism qo'yish jarayonida bejizga hajr, rashk, oh, dard so'zlaridan foydalanmagan. Bu birinchi galda Farhodning ismini yuzaga chiqarishdagi harfiy jumboq bo'lsa, ikkinchi galda shoir bu bayt orqali haqiqiy oshiqda ushbu jihatlar mavjud bo'lishi kerakligini kitobxon ongiga singdirishni nazarda tutadi. B.Bekmatov yuqoridagi she'rida ham shoir qalbida hamisha dard bo'lishini she'rxonlarga yetkazib bera olgan. She'rning oxirgi ikki misrasida shoirlarning kamtarlik qirralari ochib berilgan. Ya'ni shoir dardi qanchalik og'ir bo'lmasin, ular o'z dardlarini xalqqa dasturxon qilmaydilar, aksincha, hamisha xalq oldida kulib xizmat qilishadi. B.Bekmatov Xorazm shevasida yozilgan she'rlarida original sheva so'zlarini qo'llaydi. Shoirning quyidagi xorazmlik yosh ijodkor Otabek Safarga yozgan "Bulamiq" she'rida ham original sheva so'zlarini uchratishimiz mumkin:

Ikkimiza qoldi bulamiq so'ngi,
O'rtamizda qadiym qoroyg'on karsan.

Biz – ikki devona, biz – ikki dali,
She'riyat yo'linda sargardon-sarson.

"Bulamiq" so'zi o'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha izohlangan: bulamiq – 1) unni sutga bulab (qorib) tayyorlanadigan atalasimon ovqat. Ish yurishmasa, bulamiq dandon sindirar. Maqol . Yuqoridagi misrada bulamiq so'zi o'z ma'nosida qo'llanmay, balki so'nggi so'zi bilan birlashib ko'chma ma'noda qo'llangan. "Bulamiq so'nggi" frazemesi xorazm dialektida biror bir ishning yakuni, oxiri degan ma'nolarda qo'llaniladi. Bu so'zdan tashqari yuqoridagi parchada karsan, dali kabi sof Xorazm shevasiga kiruvchi so'zlar qo'llanilgan. Karsan – yog'ochdan o'yib ishlangan lagan turi hisoblanadi. Dali so'zi esa telba, devona kabi ma'nolarni anglatadi. Shoir she'rida "Bulamiq so'nggi" frazemesi Xorazm hududida ijod qilishni nazarda tutgan. Buning isboti sifatida keyingi baytga e'tiborimizni qarataylik:

Shoirman daganlar, el-yurt daganlar
Getdi Xorazmnan orani ochib.
No'kismi, Samarqand, Toshkentni go'zlab,
Getdi tog'lar izlab, berlardan qochib.

Shoirlar uchun shaharda yashab, u yerdagi olov adabiy muhitga, markazga intilish azaliy orzu hisoblansa, Boltaboy Bekmatov uchun esa tug'ilib o'sgan yerida ijod qilish ko'proq sharafli va ko'proq ilhombaxsh hisoblanadi. Ijodkor ana shu xislati bilan boshqa shoirlardan ajralib turadi. She'rning oxirgi baytini o'qir ekanmiz, she'rdagi har bir dialektizm ramziy ma'no ifodalab turganiga guvoh bo'lamiz:

Ikkimiza qoldi bulomiq so'nggi,
Makkamiz yog'so-do boshloro balo.
Biza shu qadiymqi karsan tavarik,
Bu tavarik yo'lom – yo'ldir eng a'lo.

She'rdagi "Ikkimiza qoldi bulomiq so'nggi" misrasini ijodkor ham dastlabki baytning boshida ham so'nggi baytning boshida qo'llaydi. Bu usul orqali shoir she'rning ta'sirchanligini oshirishni maqsad qilgan desak mubolag'a bo'lmaydi. She'rdagi "bulomiq so'nggi" dialekti "Xorazmda ijod qilish"ni ifodalasa, "karsan" dialekti esa "Xorazm she'riyati" ramziy ma'nosini ifodalagan. Shuningdek, uchinchi va to'rtinchi misrada qo'llangan "tavarik" so'zi hozirgi o'zbek adabiy tilidagi "tabarruk" so'zining fonetik o'zgarishga uchragan shakli hisoblanadi va bu so'z ham o'z navbatida shevaga xos so'zlar qatoriga kiradi.

Xulosa qilib aytganda, Boltaboy Bekmatov o'z ijod namunalari Xorazm dialektlariga mansub so'zlardan unumli foydalanadi. Bu esa o'z navbatida, ijodkor she'rlarining poetik ruhiyati va badiiyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. R.Bahrom. Sharqqa qaytgan shoir. – Urganch: Quvonchbek-Mashhura, 2018.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. – T: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
3. B.Bekmatov. Shoir dagani. – Urganch: Ogahiy nashriyoti, 2021.

Gulsanam QAYUMOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti talabasi
gulsanamqayumova111@gmail.com

XAYRIDDIN SULTONOVNING “HAQIQATCHI” HIKOYASIDA IJTIMOIY MUHIT TASVIRI

Annotatsiya: mazkur maqolada atoqli yozuvchi Xayriddin Sulton qalamiga mansub bo'lgan “Haqiqatchi” hikoyasi tahlil qilingan. Maqolada davr va ijtimoiy muhit tasviri haqida so'z boradi. Bosh qahramonning ijtimoiy muhit ta'sirida boshidan o'tgan voqealari yoritiladi. Hikoyaning ma'no-mazmuni o'rganilgan holatda tegishli xulosalar chiqariladi.

Kalit so'zlar: hikoya, qissa, tahlil va talqin, ma'no, mazmun, hayotiylik, yozuvchi mahorati.

Annotation: this article analyzes the story "Haqiqatchi" written by the famous writer Khairiddin Sultan. The article talks about the image of the era and social environment. The main character's experiences under the influence of the social environment are covered. When the meaning of the story is studied, relevant conclusions are drawn.

Key words: narrative, narrative, analysis and interpretation, meaning, content, vitality, writing skills.

Аннотация: в данной статье анализируется рассказ «Хакикачи», написанный известным писателем Хайриддином Султаном. В статье говорится об образе эпохи и социальной среды. Освещены переживания главного героя под влиянием социальной среды. При изучении смысла рассказа делаются соответствующие выводы.

Ключевые слова: повествование, повествование, анализ интерпретация, значение, содержание, жизнеспособность, навыки письма.

Bugungi o'zbek nasrida o'ziga xos ovoz, o'ziga xos yo'l bilan borayotgan yozuvchilardan biri bu — Xayriddin Sultonovdir. Xayriddin Sultonov ijodining boshidanoq adabiyotga dadil qadamlar bilan kirib keldi. Uning hikoyalari va qissalari pishiq, puxtaligi bilan ajralib turadi[1;36]. Har bir hikoyasi o'ziga xos uslubda yozilgan bo'lib butun xalq, jamiyat hayotini, har bir mansabdor shaxs va oddiy qishloq dehqonining tumush hayoti va mashaqqatlarigacha qamrab oladi. Yozuvchi asarlarining sevib o'qilishi boisi ham shundaki, hikoya qahramonlarining nutqi samimiy va jo'n ifodalanishi, ayni damda hayotiyliigi bilan e'tiborga sazovor. Quyida iste'dodli yozuvchi Xayriddin Sultonovning “Haqiqatchi” hikoyasi tahlili asosida hikoyaga yuklangan ma'no va mazmunni, g'oya va maqsadini aniqlashga harakat qilamiz. Badiiy asardagi voqealarning qiziqarliligi emas, balki uning mohiyatini anglash, qahramonlari taqdiri, qismatidan ma'lum xulosa yasab, o'zini saodat yo'lga boshlashi, odam va olamning sir-asrorini anglashi kishilarga xos xususiyatdir.[2;58] Hikoyaning bosh qahramoni Shovosil ham kamyob haqiqatchilardan. Aynan rostgo'yiligi sabab qamoqqa tushib qoladi. Hikoya Shovosilga advokat qilib tayinlangan Elomon tomonidan hikoya qilinadi. Hikoyada ijtimoiy muhit tasviri ham chiroyli tarzda, aniq yoritilib berilgan. Ya'ni Shovosilning hayot tarzi orqali o'rtacha sharoitda yashovchi butun xalqning ijtimoiy-maishiy vaziyati anglatiladi. Yozuvchi turmushni, fakt va hodisalarni o'rganadi, ulardan zarur xulosalar chiqaradi. Ana shu xulosalarni jonli obrazlar vositasida ifodalaydi. [3;8] Hikoyaning bosh qahramoni Shovosil qarindoshining yeridan foydalanadi. Kartoshka-piyoz ekib, mehnat qiladi. Ammo hosilning 40 foizigina unga nasib bo'ladi. Asli begonalar uchun esa yer egaligi

30 foiz bilan cheklanardi. Butun hosildan 5-10 qopgina kartoshka tegadi bu mehnatkashga. Bechora dehqon shungayam rozi.

Advokati Elmurod Shovosildan hayoti haqida so'raganda, u shunday javob beradi: “Dalada dehqonchilik qilaman, G'anivoy fermerdan ijaraga yer olib, kartoshka-piyoz ekaman. G'anivoy aka yaxshi odam, ona tomondan bizga xeshligi ham bor, boshqalarga yerni yetmishga o'ttiz qilib beradi, menga esa oltmishga – qirq”.

“Ya'ni, hosilning oltmish foizi fermerga, qirq foizi sizga tegadi, to'g'ri tushundimmi?” – deb so'radim.

“O'lmang, to'ppa-to'g'ri. Dehqonchilik yaxshi bo'lgan yili besh-o'n qop kartoshka o'zimga qoladi, ishqilib, tuz-u chiroqqa yarab turadi, shunisigayam shukr”. [4; 147]

Shovosil bir kuni turshak oldi-sotdisi bilan shug'ullanuvchi Muhammadjon bilan tanishib qoladi. Qishloqdan mayiz sotib olish bahonasi bilan Shovosillarnikiga tunda qo'ygan Muhammadjon bir kuni qahramonimizga o'zining “yog'li” taklifini bildiradi. Unga ko'ra Shovosil ularning narkabizneslarida vositachi bo'lib berishi lozim edi.

Shovosil avvaliga rozi bo'lmaydi. Ammo Muhammadjon uning nozik joyidan olgandi. Yashash-turmushining g'aribligi, zo'rg'a qurilgan, ammo haliyam ta'mirlanmagan uy-joyini ro'kach qilib, 10 000\$ va'dasi bilan rozi qiladi. Kelishuvga ko'ra Muhammadjon 5 kiloli paketni Shovosilga tashlab ketishi, Artur ismli sheriklari olib ketishi lozim edi. Muhammadjon paketni berib ketgach Shovosil tarozida tortib ko'radi. Omonat 4,5 kilo edi. Shovosilning fig'oni falakka chiqadi. Aldandim deb hisoblab, jahl ustida melitsiyaga olib borib, hamma sirni ochib tashlaydi:

“Ho‘v bola, ko‘zingni och, men umrim bino bo‘lib yolg‘on gapirgan odam emasman. Mana shu geroinni bu iflos menga besh kilo deb o‘tkazib ketti, tortib ko‘rgin 500 gramm kam”[4;148]. Avvaliga unga ishonishmaydi. Ruhii holatini tekshirishadi, qarasa, chindan qo‘lida geroin. Shunday qilib bechorani qamab qo‘yishadi.

Hikoya quyidagicha yakunlanadi:

“Shovosil og‘ir uh tortdi, keyin:

“Ey, otvorsa ham tayyorman, – dedi. – Nima, bu iflos Mahamadjon meni shunchalik anqov, asfalt ko‘rmagan qishloqi deb o‘yladimi? Xudo haqqi, odamga alam qiladi-da, endi. O‘zingiz ayting, o‘rtoq advokat, haqiqat bo‘lishi kerakmi-yo‘qmi?”

Nima desam bo‘ladi bu haqiqatchiga?”[4; 149]

Shovosildek halol, haqiqatgo‘y, sodda insonning bunday ishga aralashib qolishiga nima sabab bo‘ldi? Muhammadjon kabi muttahamlarning urchishigachi? Hammasiga o‘sha davr, ijtimoiy holat, notenglik, haddan tashqari soddalik sabab bo‘lmadimi? Imoratini qurganiga 6 yil bo‘lsa-da, qorin dardidan ortolmay uy holiga keltirolmayotgan, ter to‘kib, issiq-sovuq demay yetishtirayotgan hosilidan hatto teng yarmini emas, 30-40 foizini olayotgan bechora dehqon osongina keladigan daromadga taslim bo‘lmay imkoni bormidi? Tovlamachilar ham ularning ayni shu bechorahol, sodda-go‘lligidan foydalanishga urinishlari ham aniq edi. Shunday kishilar borki, yolg‘onni suv qilib ichadi,

ayyorlik va tovlamachilikda tulkini dam oldiradi. Har qanday vaziyatdan aldov orqali quruq chiqib ketoladi. Unday insonlarga jamiyat ham oddiy holdek qaraydi. Sababi bitta: undaylarning ko‘pligi. Ammo yana shunday kishilar borki, o‘lsa o‘ladi, haqiqatni qo‘ldan bermaydi. Ular uchun aldov misli ko‘rilmagan dahshatli narsa. Bunday insonlarga jamiyat kamyob hodisadek nazar tashlaydi. Sabab bitta: haqiqatchilar kamayib ketgan. Mana yana haqiqiy aybdorlar qolib, haqiqatchining o‘zi qamoqda. O‘n yilga kesilish ehtimoli bilan o‘tiribdi. Jamiyat haqiqatni qadrlamaydi. Chunki hamma aldaydi, hamma yolg‘on gapiradi. Aksar kishilarning gapi bilan amali bir-biriga to‘g‘ri kelmaydi. Shu sababdan ham Shovosilga biror kimsa ishonmayapti, ishonolmayapti.

Yozuvchi Shavosilning chapani, sodda, biroz laqma xarakterini mahorat bilan ochib berolgan. Uning harakatlarida biroz paradoks seziladi. Paradoks (yunoncha: “kutilmagan”, “g‘alati”)- ko‘pchilik tomonidan qabul etilgan an‘anaviy fikr, tajribaga o‘z mazmuni yoki shakli bilan keskin zid bo‘lgan, kutilmagan mulohaza, muhokama.[5]. U haqiqatgo‘y, to‘g‘ri so‘z bo‘la turib Muhammadjonning taklifiga ko‘nadi. Bu taklifga rozi bo‘lishiga ham ma‘lum bir sabablar bor. Sodda va jo‘n Shovosilning oxirgi haqiqatchiligi orqali kitobxonda biroz kulgi qo‘zg‘aydi. Ya‘ni inson haqiqat tarafdori bo‘lishi kerak, ammo o‘zi o‘tirgan shoxni o‘zi arralar darajada emas degan xulosa kelib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sabirdinov Akbar G‘ofurovich, Mo‘minov Muhriddin Zuhridin o‘g‘li. Xayriddin Sulton qissalarida badiiy tasvir va syujet. (2022 November) Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Issue 11, 361
2. Hakimjon Karimov. Adabiyot nazariyasining ilmiy asoslari. – Toshkent: “Yangi nashr” nashriyoti . 2010.
3. To‘xta Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: “O‘zbekiston”. 2002.
4. Xayriddin Sulton. Odamlardan tinglab hikoya. – Toshkent: “Adabiyot”. 2020.
5. O‘zME. Birinchi jild. – Toshkent: 2000.

Nodirbek AHMEDOV,
Xitoy Xalq Respublikasi Liaoning
normal universiteti talabasi

XITOIY TILI GRAMMATIKASI: O‘ZIGA XOSLIKLARI VA ASOSIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada xitoy tilining asosiy grammatik xususiyatlari, uning o‘ziga xosligi va boshqa tillar grammatikasidan farqli jihatlarini yoritib berishga harakat qildik.

Kalit so‘zlar: aspekt kategoriyasi, so‘z tartibi, zamon qo‘shimchalari, jins va son qo‘shimchalari, ravish shakllari.

Аннотация: в статье постарались осветить основные грамматические особенности китайского языка, его специфику и отличия от грамматики других языков.

Ключевые слова: категория аспекта, порядок слов, суффиксы времени, суффиксы рода и числа, наречные формы.

Annotation: in this article, we tried to shed light on the main grammatical features of the Chinese language, its specificity and its differences from the grammar of other languages.

Keywords: aspect category, word order, tense suffixes, gender and number suffixes, inflection forms.

Xitoy tili, xususan, Mandarin (Putonghua) dunyodagi eng ko‘p gaplashiladigan tillardan biri bo‘lib, grammatikasi boshqa ko‘plab tillardan sezilarli farq qiladi.

Bu maqolada Xitoy tilining asosiy grammatik xususiyatlari, uning o‘ziga xosligi va boshqa tillar grammatikasidan

farqli jihatlarida haqida so'z yuritiladi.

Aspekt kategoriyasi tildagi muhim kategoriyalardan biridir. O'zbek tilida tomonlar kategoriyasi barcha fe'llarni qamrab oladi (qil – qil, yoz – yoz, och – och, hayratlantir – hayratlantirmoq). Albatta, o'zbek tilida kamolot va to'liqlik shakllarining ikki tomonlama fe'llari va korrelyatsion bo'lmagan fe'llari ko'p uchraydi (bir tomonlama fe'llar), masalan: uylanmoq, murojaat qilmoq, uchmoq. Bunday hollarda aspektual ma'no, odatda, kontekstda o'rnatiladi va rasmiy ravishda ifodalangan aspektual ma'noga ega bo'lgan qo'shni fe'llar tomonidan quvvatlanadi, ya'ni ma'lum bir kontekstda yo'q komil fe'l qatoriga yoki ma'lum bir aspektual ma'noga ega bo'lgan komillik qatoriga kiradi.

1. Xitoy tilida so'z tartibi (SVO).

Xitoy tilida so'zlar tartibi qat'iy bo'lib, asosan, Subyekt-Fe'l-Obyekt (SVO) tartibida keladi. Bu struktura ko'plab boshqa tillardagi kabi umumiy bo'lib, misol uchun ingliz tiliga o'xshashdir. Bundan tashqari, zamonaviy xitoy tilining tendensiyalari xitoycha jumlaning xaotik tuzilishiga olib keladi. Tildagi o'zgarishlarni muntazam ravishda kuzatib borish kerak. Quyida misol keltirilgan:

– 我吃饭 (Wǒ chī fàn) – "Men ovqatlanaman".

Bu yerda:

– 我 (Wǒ) – Subyekt (Men)

– 吃 (chī) – Fe'l (ovqatlanmoq)

– 饭 (fàn) – Obyekt (ovqat)

So'z tartibi grammatik ma'nolarni ifodalashda asosiy o'rin tutadi, chunki Xitoy tilida so'zlarni o'zgartiradigan qo'shimchalar yo'q.

Ikkita oddiy misolni ko'rib chiqing:

1) 我吃过饭了。(Men allaqachon ovqatlanman)

2) 我吃着饭呢。(Men hozir ovqatlanyapman)

Ushbu ikkita jumlaning o'qib chiqqandan so'ng, "chi" (吃) fe'lining mukammal fe'llar qatoriga va nomukammal fe'llar qatoriga tegishli ekanligini payqashimiz mumkin. Va Xitoy tilida "chi" (吃) kabi ko'plab so'zlar mavjud. Va shuning uchun biz bu gipotezani rad etishimiz mumkin, chunki Xitoy tilidagi fe'lni mukammal fe'llar qatoriga va nomukammal turlar qatoriga bo'lish mumkin.

Ammo biz buni Xitoy tilida turlarning fe'l toifasi mavjudligini inkor etishning isboti deb hisoblamaymiz. Chunki biz "chi" fe'lini payqashimiz mumkin, (吃) ushbu ikki jumlada so'zning ikki xil shakli mavjud, grammatik ma'nolar orasidagi farq aynan shu fe'ldan keyin turli xil tarkibiy qismlarga bog'liq. Va fe'lining bitta so'z shakli, yoki "Le" (了) yoki "Guo" (过) yoki "je" (着) bilan, ma'lum bir nutq kontekstida faqat bitta grammatik ma'noni anglatadi: istisno va qarama-qarshiliksiz mukammal yoki nomukammal.

Shuni ta'kidlashimiz mumkinki, deyarli barcha xitoylik tilshunoslar ushbu til hodisalarini tan olishgan, "Le" (了), "Guo" (过), "je" (着), "chi" (吃) tur ma'nosining

tashuvchisi sifatida namoyon bo'ladi.

2. Zamon qo'shimchalari yo'qligi.

Xitoy tilida so'zlarning zamon bilan bog'liq o'zgarishlari yo'q. Ingliz yoki o'zbek tillarida zamon fe'l qo'shimchalari orqali ifodalansa, Xitoy tilida bu vazifa kontekst orqali yoki maxsus yordamchi so'zlar (shakllar) orqali amalga oshiriladi.

Misol uchun:

– 他昨天去了 (Tā zuótiān qùle) – "U kecha ketdi".

– 去了 (qùle) so'zi o'tgan zamon ma'nosini ifodalash uchun qo'shimcha so'z yordamida (了 – le) ishlatilgan.

3. Jins va son qo'shimchalari yo'qligi.

Xitoy tilida so'zlar jins yoki son orqali o'zgartilmaydi. Shuning uchun ism, fe'l va boshqa so'z turkumlari yagona shaklda qoladi. Bu esa grammatik jihatdan tilni soddalashtiradi, lekin kontekst va qo'shimcha so'zlar orqali ma'no ifodalashni talab qiladi.

– 他们是学生 (Tāmen shì xuéshēng) – "Ular talabalar".

– 他们 (tāmen) so'zi "ular" ma'nosini bildiradi, lekin bu so'z jinsni ko'rsatmaydi. Kontekstda esa bu so'z erkaklar, ayollar yoki aralash guruh uchun ishlatilishi mumkin.

4. Ravish shakllari.

Xitoy tilida so'zlar birikmalari orqali ko'plab grammatik ma'nolar ifodalanadi. Bu so'z birikmalari "qachon?", "nima uchun?", "qanday?" kabi savollarga javob beradi. Quyidagi misollarni ko'rib chiqamiz:

– 他很快地走了 (Tā hěn kuài de zǒule) – "U juda tez ketdi".

– 很快地 (hěn kuài de) – Ravish (tez).

Bu shakllar Xitoy tilining grammatik jihatdan ifodalanishida muhim o'rin tutadi.

5. O'rin holi.

Xitoy tilida o'rinni ifodalovchi so'zlar va birikmalar maxsus ko'rsatkichlar yordamida ifodalanadi:

– 我在家 (Wǒ zài jiā) – "Men uyda".

– 在 (zài) – o'rinni ifodalovchi predlog (uyda).

6. Qo'shimchalar va modal so'zlar.

Xitoy tilida qo'shimcha so'zlar yordamida ma'no ifodalanadi. Modal so'zlar, masalan, biror harakatning maqsadini, istagini yoki imkoniyatini ifodalaydi:

– 我可以去 (Wǒ kěyǐ qù) – "Men borishim mumkin".

– 可以 (kěyǐ) – "mumkin" ma'nosini ifodalaydi.

Bu modal so'zlar tilni yanada boy va ifodali qiladi.

Xitoy tili grammatikasi boshqa tillardan sezilarli darajada farq qilsa-da, bu tilning soddaligi va o'ziga xosligi uni o'rganish uchun qiziqarli qiladi. Qo'shimcha va murakkab qo'shimchalarning yo'qligi, lekin kontekst va tartib orqali ma'no ifodalanishi Xitoy tilini boshqa tillarga nisbatan ancha soddaga, lekin chuqur mazmunga ega qiladi. Tilning o'ziga xos grammatik tuzilmalari, ifodaviy vositalari va zamon, son, jins kabi tushunchalarning yo'qligi uni o'rganishni o'ziga xos qiladi. Xitoy tilining grammatik xususiyatlarini chuqur o'rganish tilga bo'lgan qiziqishni oshirishi va uni

muvaqqiyatli o'zlashtirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ван Ли. Грамматика современного китайского языка [Текст] / Ван Ли. – Пекин, 1947. - С. 37-53.
2. Люй Шусян. Очерки грамматики китайского языка: монография [Текст] / Шусян Люй. – М., 1961. - 267 с.
3. Драгунов, А. А. Исследования по грамматике современного китайского языка [Текст] / А. А. Драгунов. – М.; Л., 1952. - С. 43-44.
4. Рахманова, Л. И. Современный русский язык [Текст] / Л. И. Рахманова. В. Н. Суз-дальцева. – М: МГУ, 1997. - 144 с.
5. Яхонтов, С. Е. Категория глагола в китайском языке [Текст] / С. Е. Яхонтов. – М.: Л, 1957. - С. 20.

Хасанхужа ХАМИДУЛЛАЕВ,
студент романо-германской филологии
(испанский язык), УзГУМЯ, Узбекистан
Ирода ТУРАМУРАТОВА,
заведующий кафедры теоретических
наук испанского языка УзГУМЯ

ГИПОТЕЗА ПИТРЕСА И ЯЗЫКОВАЯ ПЛАСТИЧНОСТЬ: КАК РОДНОЙ ЯЗЫК ВЛИЯЕТ НА ОСВОЕНИЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА?

Аннотация: данная статья посвящена анализу языковой пластичности через призму гипотезы Питреса, в котором утверждается устойчивость к «потери» недавно усвоенного языка по сравнению с родным языком. Также рассматривается влияние родного языка на овладение иностранным языком на примере иерархической модели «два языка-одна концептуальная база»

Ключевые слова: гипотеза Питреса, устойчивость, языковая среда, лексикон, концепт, билингвизм.

Annotation: this article examines the concept of language plasticity through the prism of the Pitres's Hypothesis, which posits resistance to the «loss» of a recently acquired language in comparison to one's native language. Additionally, it explores the influence of the native language on second language acquisition through the hierarchical model «two languages, one conceptual base».

Keywords: the Pitres's hypothesis, resilience, language environment, lexicon, concept, bilingualism.

Аннотасија: ushbu maqola Pitres gipotezasi prizmasi orqali til moslashuvchanligini tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, u yangi o'rganilgan chet tilini ona tiliga nisbatan «yo'qotish» ga chidamliligini tasdiqlaydi. Shuningdek, «ikki til-bitta kontseptual asos» ierarxik modeli misolida ona tilining chet tilini o'zlashtirishga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Калит so'zlar: pitres gipotezasi, barqarorlik, til muhiti, leksikon, konsept, ikki tillilik

Представьте себе случай: господин X на время переехал из Испании во Францию и в течение первых нескольких месяцев пребывания полностью окупился в мир французского языка, его третий язык, после родного испанского и первого иностранного – английского. За короткий промежуток времени говорить на испанском стало чрезвычайно трудно и английский также быстро становился все менее и менее доступным. Ему стало очень трудно писать, читать или говорить на нем с той же беглостью, которым владел всего полгода назад. За два года господин X настолько овладел французским, что люди принимали его за носителя языка. Но за новообетенное знание французского пришлось заплатить и возвращение господина X из Франции ознаменовалось парой мучительными неделями переобучения. И испанский, который раньше был

родным, теперь звучал странно для его бабушки. Данный случай потери и восстановления языка приводят к интригующему парадоксу: если в мозгу находятся два и более языка, как может случиться, что человек может «потерять» один из языков и обрести его обратно? Может ли быть «утерян» родной язык?

В свое время Жан-Альбер Питрес из Бордо работая в армии ассистентом врача, наблюдал избирательное нарушение речи у пациентов, которые были двуязычными или многоязычными. В следствии он выдвинул идею: «Более сильный язык, более эффективен и, следовательно, может быть наиболее устойчив к повреждениям головного мозга. Более слабый язык может быть более распространен по коре головного мозга и, вероятно менее устойчив к повреждениям» [7]. На сегодняшний

день она известна, как гипотеза Питреса и случай с господином Х говорит о том, что языковые способности очень чувствительны к влиянию окружающей среды и требуют многочасовой целенаправленной практики, прежде чем они станут устойчивыми. Как утверждал сам Питрес, недавно усвоенный язык на самом деле может быть более глубоко укоренившимся в памяти и, следовательно, более устойчивым к потере. В частности, языки, усвоенные в раннем возрасте, очень подвержены вмешательству, когда меняется языковая среда.

Это может произойти по двум возможным причинам: во-первых, дети изучают протоязык – очень упрощенную версию языка взрослых и она настолько неполна, что может быть «стерта» в процессе языкового развития, под влиянием окружающей среды (миграция в другую страну). А второе утверждение заключается в том, что по крайней мере часть того, что ребенок усваивает в раннем возрасте, применимо к изучению языка в целом, то есть изучение основных элементов корейского языка поможет ребенку в изучении французского или английского языков [12]. Тогда можно сделать вывод, что овладение родным языком может быть преимуществом, даже если он отличается от языка, изучаемого в дальнейшей жизни. Классическим примером негативного влияния недостаточного знакомства с языком в раннем возрасте на его последующее усвоение являются Виктор из Аверона и Джини. [1], [2]. И Виктор, и Джини стали социально изолированными и не смогли полностью интегрироваться в общество из-за языковой депривации, которое оказывает значительное влияние на способность человека адаптироваться к социальным нормам. Ключевой вопрос заключается в том, вызваны ли эти последствия только языковой депривацией, социальной изоляцией или сочетанием обоих факторов.

Ответ на этот вопрос был найден при изучении глухонемых от рождения людей, которые имели социально активный образ жизни, даже если не владели языком. В отличие от слышащих детей, глухонемым от рождения, не всегда доступно раннее языковое обучение, то есть если они не усвоили язык жестов в раннем возрасте, эти дети будут фактически отрезаны от раннего языкового опыта. Так, еще в 1970-х годах в США лишь менее 10 % глухих детей рождались в семьях, где говорили на американском жестовом языке (ASL). Многие из этих детей были фактически лишены возможности коммуникации на ранних стадиях развития и не сталкивались с этим до тех пор, пока не закончили первый год обучения в школе. На сегодняшний день, раннее выявление глухоты привело к сокращению числа таких случаев, но все еще есть дети, которые в раннем возрасте лишены языкового

опыта.

Так в серии исследований, Рэйчел Мэйберри и ее коллеги попросили группу глухих и слышащих участников решить, является ли набор предложений грамматически правильным или нет [9], [10]. Половина заданий состояла из грамматически правильных предложений, таких как: «I want you to go to the store now» и другая половина неправильных как: «I want you will go to the store now». Подобные предложения были также составлены на американском языке жестов (ASL). В результате, все испытуемые, которые в детстве сталкивались либо с ASL, либо с разговорным языком, показали лучшие результаты, чем те, у кого не было раннего языкового контакта. Эти данные свидетельствуют о том, что раннее знакомство с языком, несомненно, имеет значение и преимущества распространяются от одного языка к другому.

Кроме того, изучение билингвизма в контексте ранее рассмотренных исследований раскрывает еще один интересный аспект: влияние предыдущего опыта на текущее обучение [3]. К примеру, предположим, что человек, который учится играть в теннис, в детстве играл в баскетбол и футбол. В следствии он позаимствовал технику бросков для подачи, движения при ловле мячей от баскетбола, а футбол помог в работе ног, дистанциях и переносе веса. Так, человек не приходит в спорт, начав по-настоящему с нуля, а наоборот, новый вид спорта может основываться на навыках, которые уже были приобретены в других видах спорта. С этой точки зрения, освоение нового навыка включает в себя формирование набора вспомогательных навыков, которые затем могут быть преобразованы в новое умение.

Исходя из этого, процесс обучения включает в себя не только приобретение набора новых навыков, но и преобразование существующих. Поскольку каждый язык идентифицируется как самостоятельная единица, феномен двуязычия можно рассматривать через вопрос о том, как второй язык строится на основе первого. Этот разрозненный характер языковой обработки проявляется в том факте, что второй язык, изучаемый в детстве, может заменить первый. В то же время взрослые проявляют остаточную чувствительность к звукам речи, которые характерны только для первого языка [11]. В этом контексте, исследователи все больше сходятся во мнении, что двуязычные люди, по большей части, обладают единым набором понятий, который связан с лексикой в каждом из языков [5]. Это означает, что понятия, лежащие в основе двух языков основаны на общей концептуальной базе знаний о мире. Несмотря на эту общую основу, билингвы демонстрируют различия в своих способностях устанавливать связь лексических единиц

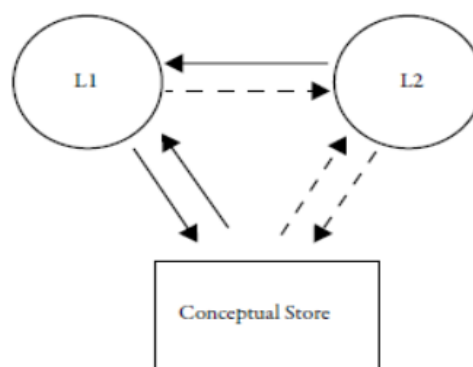
в каждом языке с общими понятиями. На основе этих суждений была создана иерархическая модель, которая наглядно иллюстрирует и описывает процесс взаимодействия отдельных лексических хранилищ каждого языка с общей концептуальной базой (рис.1) [6].

Рис 1 Пересмотренная иерархическая модель – интерференция категорий при переводе и наименовании изображений. (Адаптирован Kroll, J. F., Stewart, E.)

Согласно этой модели, существуют взаимные связи между хранилищами слов для первого (L1) и второго (L2) языков, а также между каждым лексиконом и концептуальным хранилищем. На начальных этапах изучения второго языка родной язык служит в качестве опоры и связи между двумя хранилищами слов асимметричны по силе. Второй язык более тесно связан с первым языком, чем первый – со вторым [8]. По данной причине, в начальных этапах взаимодействия со вторым языком, взрослым часто необходимо перевести язык, чтобы понять его. Поскольку связи между родным языком и общей концептуальной базой более прочные, эффективнее просто перевести слово, так как на родном языке доступ к значению слова происходит быстрее по сравнению со вторым языком. Однако, по мере улучшения уровня владения вторым языком, начинает формироваться прямая связь между лексиконом (L2) и общей концептуальной базой. Но, несмотря на улучшение уровня владения, у большинства поздних билингвов сохраняется асимметрия в силе связей [4]. Следовательно, тот факт, что понятия являются общими, а слова – нет, приводит к интересному выводу: части языка, которые подкрепляют общие концептуальные знания могут быть тесно связаны друг с другом, а аспекты языка, которые в большей степени ос-

нованы на словах, будут менее взаимосвязаны. Другими словами, в буквах или звуках, из которых состоит «soche», нет ничего, что помогло бы распознать «bil», его турецкий перевод. Следовательно, разница между языками тем больше, чем ближе мы подходим к реальной форме слов.

Резюмируя, можно отметить, что маленькие дети могут очень хорошо выучить второй язык в раннем возрасте и в некоторых случаях эта способность на самом деле приводит к потере родного языка. В то время как работа с одноязычными детьми предполагает, что навыки детей станут специализированными очень быстро, работа с детьми-билингвами и усыновленными в иностранные семьи предполагает, что возможность выучить второй язык остается открытой в течение довольно долгого времени [13]. На самом деле, система обладает достаточной гибкостью, чтобы человек мог в буквальном смысле забыть родной язык, по крайней мере, в течение первого десятилетия жизни. Потеря родного языка происходит одновременно с овладением вторым языком, кото-

рый не уступает тому, который наблюдается у монолингвов.

Использованная литература:

1. Candland, D. K. Feral children and clever animals: Reflections on human nature. / New York : Oxford University Press 1993
2. Curtiss, S., Fromkin, V., Krashen, S., Rigler, D., Rigler, M. The linguistic development of Genie. / Language 1974 / 50, 528-554.
3. Hernandez A. The Bilingual Brain. / Oxford University Press 2013 / ISBN 978-0-19-982811-1, 1-206
4. Hernandez, A., Li, P., MacWhinney, B. The emergence of competing modules in bilingualism. / Trends in Cognitive Sciences 2005 / 9, 220-225.
5. Kroll, J. F., Tokowicz, N. Models of bilingual representation and processing: Looking back and to the future. / In J. F. Kroll. A. M. B. DeGroot (Eds.) / Handbook of bilingualism: Psycholinguistic approaches 2005 / 531-533. New York: Oxford University Press.
6. Kroll, J. F., Van Hell, J. G., Tokowicz, N., Green, D. W. The Revised Hierarchical Model: A critical review and assessment. / Bilingualism: Language and Cognition 2010 / 13, 373-381.
7. Lebrun, Y. The study of bilingual aphasia: Pitres legacy. / In M. Paradis (Ed.) / Aspects of bilingual aphasia

1995 / 11–21. London: Pergamon.

8. MacWhinney, B. A unified model of language acquisition. / In J. F. Kroll and A. M. B. de Groot (Eds.), / Handbook of bilingualism: Psycholinguistic approaches 2004 / 49–67. New York: Oxford University Press.

9. Mayberry, R. I. When timing is everything: Age of first-language acquisition effects on second-language learning. / Applied Psycholinguistics 2007 / 28, 537–549.

10. Mayberry, R. I., Lock, E. Age constraints on first versus second language acquisition: Evidence for linguistic plasticity and epigenesis. / Brain and Language 2003 / 87, 369-383.

11. Oh, J. S., Au, T. K.-F., Jun, S. A. Early childhood language memory in the speech perception of international adoptees. / Journal of Child Language 2010 / 37, 1123-1132.

12. Хамидуллаев Х., Турамуратова И. Возраст овладения языком и сенситивный период: от пластичности к экспертности. / Студенческий вестник 2024 / 3-1 (289) 39-42

13. Хамидуллаев.Х. Ф. Сенситивный период и влияние второго языка на фонологическую пластичность. / "Ломоносов-2024" XIX Международная научная конференция студентов, магистрантов и молодых ученых / Ч. II– 288 с. ISBN 978-601-80954-9-8, 277-279

Милена СУЛТАНОВА,

*магистрант Узбекского государственного
университета мировых языков*

САТИРА РАДИЩЕВА – ЗЕРКАЛО РУССКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Аннотация: статья посвящена рассмотрению проблемы отражения реальности жизни крестьян XVIII века в произведении А. Н. Радищева «Путешествие из Петербурга в Москву». В статье рассмотрены особенности отражения А. Радищевым как злободневных проблем его времени, так и вечных вопросов человеческого бытия. Особое внимание уделяется изображению современников А. Радищева, посредством которых автор вскрывает актуальные проблемы общества.

Ключевые слова: сатира, крепостное право, гуманизм, свобода, крестьяне.

Annotasiya: maqola A. N. Radishchevning «Sankt-Peterburgdan Moskvaga sayohat» asarida 18-asr dehqonlari hayotining haqiqatini aks ettirish muammosini ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Maqolada A. Radishchevning o'z davrining dolzarb muammolari va inson mavjudligining abadiy savollari aks etishi xususiyatlari ko'rib chiqiladi. A. Radishchevning zamondoshlari tasviriga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, ular orqali muallif jamiyatning dolzarb muammolarini ochib beradi.

Kalit so'zlar: *hajv, dehqon huquqi, insonparvarlik, hurlik, dehqonlar.*

Annotation : the article is devoted to the consideration of the problem of reflection of the reality of the life of the peasants of the 18th century in the work of A. N. Radishchev "Journey from St. Petersburg to Moscow". The article examines the features of A. Radishchev's reflection of both the topical problems of his time and the eternal questions of human existence. Particular attention is paid to the depiction of A. Radishchev's contemporaries, through whom the author reveals the current problems of society.

Keywords: *satire, serfdom, humanism, freedom, peasants.*

Александр Николаевич Радищев – представитель русской литературы XVIII века, общественный и государственный деятель, философ, просветитель. Радищев, увлеченный либеральными идеями, еще при жизни становится открытым оппонентом самодержавия и получает звание «первого русского революционера». Произведения Радищева описывают не просто быт своих современников, но их социальное и психологическое состояние в условиях современной ему России XVIII века. Главным произведением писателя является повесть «Путешествие из Петербурга в Москву», ставшая способом изложения мыслей автора об общественном устройстве России того времени.

Поводом для создания Радищевым «Путешествия из Петербурга в Москву» послужил нелепый

случай – сооружение искусственных, бутафорских деревень, создающих антураж счастливой и достаточной жизни русского народа в период посещения данной местности Екатериной II. В данном произведении автор, следуя по маршруту императрицы, раскрывает подлинную картину крепостнической действительности. Описывая передвижения по населенным пунктам в качестве «путевых заметок», Радищев усложняет определение жанра произведения, дополняя его «внесюжетными элементами»: исторические хроники, публицистические трактаты и очерки, имитацию газетных объявлений, вставные рассказы (новеллы), анекдоты, жанр сна, поэтические жанры (ода «Вольность»), бытовые описания. Ключевую роль в определении жанровой специфики сыграл литературовед и кри-

тик XIX века В. Белинский. Именно он, описывал произведение Радищева как повесть, что со временем утвердилось в литературной традиции.

Путь главного героя проходил из Петербурга в Москву, на котором путешественник делал остановки вблизи лежащих населенных пунктах, в честь которых и были названы главы произведения. Перед сдачей в печать, Радищев отнес книгу на проверку цензуры. Решив, что это лишь путеводитель, книга прошла цензуру, однако печатник, внимательно изучив книгу, отказался ее печатать. За внешней формой путевого очерка скрывается глубокое философское произведение, посвященное проблемам русской действительности. Автор критикует крепостничество, бюрократию, социальное неравенство. Уже в начале произведения, в качестве эпиграфа, А. Н. Радищев использует строки из стихотворения В. К. Тредиаковского «Телемахида» «Чудище обло, озорно, огромно, с трезвонкой и Лаяй» данными словами описывается «Пёс Цербер». Так, Радищев сравнивает познание порочными царями в загробном мире своей истинной сущности в «Зерцале правды». Однако, несколько видоизменив строки: «Чудище обло, озорно, огромно, стозевно и Лаяй», Радищев указывает на значимое составляющее поэмы Фенелона, тем самым преподает «урок царям». Таким образом, Радищев реализует строки с насыщенным пафосом: Телемах, спустившись в «царство мертвых», увидавший царей, которых подвергают мучениям; главным испытанием для них становится сравнение своего изображения в двух зеркалах – «зерцале лести» и «зерцале правды»; в одном из зеркал цари замечают черты своего невежества, низости и бескультурия, ужаснее чем страж повелителя царства мертвых Кербер.

Герои произведения часто являются карикатурными образами, олицетворяющими определенные социальные типы. Автор создает яркие сатирические портреты своих героев, подчеркивая их негативные черты. Он сознательно преувеличивает негативные черты героев и явлений, чтобы создать яркие, запоминающиеся образы и подчеркнуть аб-

сурдность существующей реальности. Например, образ помещика, который относится к своим крестьянам как к скоту. Так, один из работников, которого главным героем встретил на станции Зайцево, стал гражданином Крестьянкин. Он поведал герою историю об одном чиновнике из уголовной палаты, который «... отнял у них всю землю, – рассказывал Крестьянкин, – скотину всю у них купил по цене, какую сам определил, заставил работать всю неделю на себя, а дабы они не умирали с голоду, то кормил их на господском дворе, и то по одному разу в день...». Образ данного героя жестокого помещика Радищев взял со своего соседа В.Н. Зубова, который забрал «весь хлеб, скотину, лошадей» у своих крестьян, кормил их на своем дворе «щами из корыта, нещадно сёк и держал на цепи».

Автор резко противопоставляет роскошь и богатство знати нищете и страданиям народа. Он гиперболизирует разницу между двумя социальными группами, чтобы подчеркнуть несправедливость существующего общественного порядка. В главе «Любани» путешественник встречает бедного крестьянина, работающего в свой выходной день, потому что должен прокормить свою семью. «... В неделе-то, барин, шесть дней, а мы шесть раз в неделю ходим на барщину; да под вечером возим вставшее в лесу сено на господский двор, коли погода хороша; а бабы и девки для прогулки ходят по праздникам в лес по грибы да по ягоды». Это показывает, что крестьяне вынуждены трудиться на нескольких работах, чтобы выжить, в то время как дворяне наслаждаются праздной жизнью.

Таким образом, сатирическое изображение своих современников сатира становится одним из ключевых элементов произведения «Путешествие из Петербурга в Москву». Благодаря данному приему автор не только четко и ясно выражает собственную точку зрения, но и создает яркую и запоминающуюся картину русской действительности, делая произведение более интересным и запоминающимся.

Использованная литература:

1. Белинский В. Г. Избранные сочинения. Т.1 М.: Академия Наук СССР, 1953 – 586
2. Курилов А. С. Тредиаковский В.К. и русская литература. – М.: ИМЛИ РАН, 2005 – С.311
3. Радищев А.Н. Путешествие из Петербурга в Москву. Вольность. СПб.: Наука, 1992 – С. 672
4. Тредиаковский В. Телемахида. СПб: Амфора, 2020. – 82с.